ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૭ મું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા દ

[illegible]

ગ્રાહકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો 'યંગ ઇંડિયા'માંથી ભાષાન્તર છે.
† „ „ નવજીવન માંથી „
¶ „ „ ગાંધીજીની મુસાફરીઓમાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી આખાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારાઓને પણ તે મળી શકશે નહિ: માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૭-૮-૦ મોકલવા.

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

§ પ્રત્યેક અંગ્રેજને—

પ્રિય મિત્ર !

હું ઇચ્છું છું કે હિન્દમાંનો પ્રત્યેક અંગ્રેજ આ પત્રને જુએ અને એની ઉપર વિચાર કરે.

મારી સામ્રાજ્ય-સેવા

સૌ પહેલાં તો હું તમને મારી ઓળખ કરાવી લઉં. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મેં બ્રિટિશ સરકાર જોડે આજ સુધીમાં જેટલો સહકાર કર્યો છે તેટલો બીજા કોઇ હિન્દીએ નહિ કર્યો હોય. બીજા હરકોઇ માણસને બળવો કે બહારવટું કરવાનું મન થઈ જાય એવા કઠણ સંજોગો વચ્ચે રહીને મેં ૨૯ વરસ સુધી તમારા સામ્રાજ્યમાં અખંડ જાહેરસેવા કરી છે. અને એ સેવા તમારા કાયદાઓએ યોજેલી સજાઓની બીકથી અગર બીજા કોઇ પણ સ્વાર્થી હેતુથી કરી નથી એ ખાત્રીથી માનજો. એ સહકાર સ્વતંત્ર, મરજીયાત અને બ્રિટિશ સરકારની એકંદર પ્રવૃત્તિ અને હિન્દુસ્તાનના લાભમાં છે એ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઇને જ કરેલો હતો. એ જ શ્રદ્ધાથી સામ્રાજ્યની ખાતર ચાર વેળા મેં મારી જાતને જોખમમાં નાંખી: (૧) બોઅર યુદ્ધ વેળાએ; તે વેળા મારા હાથ હેઠળ એક ઍમ્બ્યુલન્સ (જખમી થયેલાઓને મદદ પહોંચાડનારી) ટુકડી હતી જેની સેવા વિષે જનરલ

બુલરે પોતાના ખરીતાઓમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો; (૨) નાતાલમાં ઉઠેલા ઝુલુ બળવાની વેળાએ; તે વખતે પણ મારી પાસે તેવી જ ઍમ્બ્યુલન્સ ટુકડી હતી; (૩) છેલ્લા મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં; તે વખતે પણ મેં એવી જ ટુકડી ઉભી કરેલી, જેની અતિપરિશ્રમભરી તાલીમને પરિણામે મને સખત પ્લુરસીનો રોગ થયેલો; અને છેલ્લે (૪) દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદ્ વખતે મેં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને લશ્કરભરતીમાં મદદ કરવા વિષે આપેલા વચનનો જીવતોડ અમલ કરીને. આ કામને સારૂ ખેડા જીલ્લામાં રહીને અને લાંબી લાંબી મજલો કરીને મેં એટલી મહેનત ઉઠાવેલી કે એમાંથી મને જીવલેણ મરડો લાગુ પડ્યો અને હું માંડ માંડ મરતો બચ્યો.

ઇતબાર ચાથી ઉઠી ગયો ?

આ બધી સેવાઓ મેં એવી જ શ્રદ્ધાના બળ ઉપર કરેલી કે મારાં એ કામોથી સામ્રાજ્યમાં મારા દેશને સમાન દરજ્જો મળશે. હજુ છેક ગયા ડિસેમ્બર સુધી સરકાર ઉપર ભરૂસો રાખી સહકાર કરવા મેં મારા દેશબંધુઓને વીનવ્યા. મને ત્યાં સુધીયે આશા હતી કે મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જ પોતે મુસલમાનોને આપેલાં વચનોને પાળશે અને પંજાબના અત્યાચારોની અંતે બહાર આવેલી હકીકતો ઉપરથી પંજાબીઓ પર ગુજરેલ સિતમની પૂરી ભરપાઇ કરવામાં આવશે. પણ મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જે કરેલા વિશ્વાસઘાતથી, તમે તેના વર્તનને જે રીતે વખાણ્યું તે ઉપરથી, અને પંજાબના અપરાધોના તમે કરેલા ઢાંકપીછોડા ઉપરથી સરકારના શુભ હેતુઓ ઉપરનો તેમજ જે પ્રજા એવી સરકારને ટેકો આપી રહી છે એ પ્રજા ઉપરનો મારો બધો ઇતબાર ઉઠી ગયો છે.

પણ તમારા શુભ હેતુઓ વિષેનો મારો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હોય તોપણ તમારી બહાદુરીને હું ઓળખું છું અને હું જાણું છું કે ન્યાય અને દલીલને વશ થઈ તમે જે આપવા તૈયાર નહિ થાઓ તે શૂરાતનને નમીને આપવા રાજી થઈને તૈયાર થશો.

હિન્દને માટે સામ્રાજ્યનો અર્થ

સામ્રાજ્યનો અર્થ હિન્દને માટે શું છે તે તો જુઓ :

૧. ગ્રેટબ્રિટનના લાભની ખાતર હિન્દનાં દ્રવ્યોનું શોષણ.

૨. રોજ વધતાં જતાં લશ્કરી ખરચ, અને દુનિયાના કોઈ પણ દેશના કરતાં વધુ ખરચાળ મુલ્કી અમલદારોનું ખાતું.

૩. હિન્દની ગરીબાઇનો છાંટાભાર ખ્યાલ ન કરતાં ઉડાઉપણે ચલાવવામાં આવતાં સઘળાં સરકારી ખાતાં.

૪. અમારી વચ્ચે વસતા તમારા મૂઠીભર અંગ્રેજોની જાન રખેને જોખમમાં આવે એ બીકે આખી પ્રજાની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવેલાં હથિયાર, અને તેને પરિણામે પ્રજામાં આવી ગયેલું નપુંસકત્વ.

૫. આવી અતિ ખરચાળ સરકારને નભાવવા દારૂ, અફીણુ અને એવા જ બીજા માદક પદાર્થોનો ચલાવવામાં આવતો વેપાર.

૬. પ્રજાના ઉદ્વેગને જાહેર કરવા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રવૃત્તિને દાબી દેવાની ખાતર નિત્ય નવા ઘડાતા દબાણુ અને સખ્તીના કાનૂનો.

૭. તમારી વસાહતોમાં વસતા હિન્દીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું શરમભર્યું વર્તન; પંજાબના કારોબારને આપેલું સાબાશીનું પ્રમાણુપત્ર અને મુસલમાન લાગણીને તુચ્છકારી કાઢી તમે અમારી લાગણીઓની કરેલી અવગણુના.

શૂરાતન જગવી રહ્યો છું

હું જાણું છું કે જો અમે લડીને તમારા હાથમાંથી અમારૂં રાજ્ય ખૂંચવી લઇ શકીયે તો તે સામે તમે વાંધો ન ઉઠાવો. તમે જાણો છો કે તેમ કરવાની અમારામાં તાકાત નથી; કારણુકે તમે એવી ખુલ્લી અને ખાનદાનીભરી લડાઈ કરવા જેવી અમારી સ્થિતિ રહેવા દીધી નથી. આમ લડાઇના મેદાનમાં અમારૂં શૂરાતન સિદ્ધ કરવાનાં બારણાં અમારે માટે બંધ છે. આત્માનું શૂરાતન બતાવવાનો રસ્તો હજુ અમારે માટે ખુલ્લો છે. એ શૂરાતનને પણુ તમે નમશો એ હું જાણું છું. એ શૂરાતન મારી પ્રજામાં જગાવવાનું કાર્ય હું અત્યારે કરી રહ્યો છું. અસહકાર એટલે આપભોગની તાલીમ. જ્યારે અમે જોઇ ચુકયા કે આ દેશના તમારા રાજ્યકારોબાર હેઠળ અમે રોજ વધારે ને વધારે ગુલામીમાં ખૂંચતા જઇયે છીયે ત્યારે અમે હવે શા સારૂ તમારી જોડે સહકાર કરીયે ?

પ્રજા મારૂં કેમ સાંભળે છે ?

મારી સલાહને પ્રજા આજ જે આટલી ઝીલી રહી છે તે મારા નામને લીધે નથી. મારા નામને અગર અલી બિરાદરોનાં નામને આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ તમે બાજુએ મુકજો. હું પોતે જો આજે પ્રજાને મુસલમાનોની સામે થવાની સલાહ આપવાની મૂર્ખાઈ કરૂં, અગર અલી ભાઈઓ તેવી રીતે મુસલમાનોને હિન્દુઓ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા પોતાનું જાદુઇ બળ વાપરે તો મને તેમજ તેઓને બન્નેને પ્રજા તત્કાળ ફેંકી દે. લોકોનાં ટોળેટોળાં આજે અમારા બોલ સાંભળવા ધસે છે, કારણુકે તમારા જુલમ નીચે કકળતી પ્રજાના અંતરની લાગણીઓ અમે બોલી બતાવીયે છીયે. અલી બિરાદારો પણુ કાલ સુધી તમારા મિત્ર હતા; જેવો હું હતો અને હજી છું. મારો ધર્મ તમારા પ્રત્યે મારા અંતરમાં કોઈ પણુ પ્રકારની કડવાશ સંઘરવાની મને મનાઇ કરે છે. મારા કાંડામાં જોર હોય તોપણુ હું મારો

હાથ તમારી સામે ન ઉગામું. મારા દુઃખભોગથી જ તમને જીતવાની હું ઉમેદ ધરાવું છું. અલી ભાઈઓ તેમનાથી બને તો તેમના દીનની ખાતર અને દેશની ખાતર અવશ્ય તલવાર ખેંચે. પણ પ્રજાની લાગણીઓ જાહેર કરવાના અને તેમના દુઃખનો ઇલાજ શોધવાના કામમાં એમણે અને મેં પ્રજાની જોડે સહીયારૂં કર્યું છે.

લોકલાગણી દાબવાનો ઉપાય

લોકલાગણીના આ ચડતા ઉભરાને દાબી દેવાના ઉપાયની તમે શોધમાં છો. હું તમને સૂચવીશ કે એનો ઉપાય એક જ છે, અને તે એ જ કે રોગનાં કારણો જ શોધીને દૂર કરવાં. હજુ બાજી તમારા હાથમાં છે. હિન્દને કરેલા ઘોર અન્યાયો માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકો છો. મિ. લૉઇડ જર્યૉર્જ પાસે તમે તેમનું વચન પળાવી શકો છો. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે એમણે જે કર્યું છે તેમાંથી છટકવાની કેટલીયે બારીઓ એમણે જાતે જ રાખેલી છે. ના૦ વાઇસરાયને પાછા જવાની તમે ફરજ પાડી શકો છો. લાયક માણસને એ જગ્યા આપી શકાય. સર માઇકિલ ઓડવાયર તેમજ જનરલ ડાયરને વિષેના તમારા વિચારો પણ તમે ફેરવી શકો છો. પ્રજાના જાણીતા, તેમણે ચુંટી કાઢેલા અને સર્વ મતના આગેવાનોની એક પરિષદ્ બોલાવીને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છાઓને અનુસરતું સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો રસ્તો કાઢવા તમે સરકારને ફરજ પાડી શકો છો.

નિમકહલાલ બનો

પણ પ્રત્યેક હિન્દી ખરેખર તમારો બરોબરીઓ અને તમારો ભાઇ છે એ તમે ન જુઓ ત્યાં સુધી તમારાથી આ બનવાનું નથી. હું તમારા આશ્રયનો યાચક નથી; હું તો મિત્ર તરીકે એક કઠણ પ્રશ્નનો ખાનદાનીભર્યો ઉકેલ તમને દેખાડી રહ્યો છું એટલું જ. બીજો રસ્તો દબાણ અને સખ્તીનો તો તમારી સામે ખુલ્લો છે જ. હું તમને ચેતવું છું કે એ ઇલાજ નિષ્ફળ જશે. એનો આરંભ તો થઇ ચુકયો છે. સરકારે પાણીપતના બે બહાદુર પુરુષોને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવવા અને તે જાહેર કરવાને સારૂ કેદ કર્યા છે. બીજા પર લાહોરમાં કેસ ચાલી રહ્યો છે. અયોધ્યામાં બીજો એક કેદ થયો છે. ત્રીજાનો ચુકાદો હવે થવાનો છે. તમારી આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તે તમારે જોવું જોઇયે. અમારી પ્રવૃત્તિ તો દબાણ અને સખ્તીની આશા રાખીને જ શરૂ થઇ છે. હું માનપૂર્વક તમને એમાંથી સારો રસ્તો લેવા અને જે હિન્દુસ્તાનનું લૂણ તમે ખાઓ છો તેની પ્રજાનો પક્ષ લેવા વીનવું છું. એની આકાંક્ષાઓને રોકવા પ્રયત્ન કરવો એ આ દેશની બેવફાઇ કરવા બરોબર છે.

તમારો વફાદાર મિત્ર,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અલીગઢ કૉલેજના ટ્રસ્ટીઓને—

ગૃહસ્થો !

સરકારી મદદ નહિ છોડો તો—

હિન્દમાંની આખી મુસલમાન દુનિયાને લગતા એક ભારેમાં ભારે કટોકટીના વિષય ઉપર તમારો નિર્ણય આપવાને ભેગા થવાની તમે તૈયારીમાં છો. હું સાંભળું છું કે તમારી બેઠક મળે તે વખતને માટે તમે સરકાર અને પોલીસની મદદ માગી રહ્યા છો.. આ અફવા જો સાચી હોય તો તેમ કરવામાં તમારે હાથે ભારે ભૂલ થશે એ ખચીત માનજો. ઘરમેળે બેસી પતાવવાની બાતમાં સરકારની દખલ અગર પોલીસનું રક્ષણ જોઇયે જ શું કરવા ? અલી ભાઇઓ કે હું બેમાંથી કોઇયે પશુબળની લડાઇમાં થોડા જ ઉતર્યા છીયે? અમે જગાવેલી લડાઇમાં અમારૂં એકપૂરૂં હથિયાર પ્રજામત છે અને એ પ્રજાને જો અમે અમારી બાજુએ નહિ રાખી શકીયે તો અમારી ચોખ્ખી હાર છે. આપણી વચ્ચેના કજીઆમાં પણ પ્રજામતની પરીક્ષા તમને બહુમતી મળ્યાથી જ થશે. એટલા માટે આ બાબતની સંપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા પછી જો બહુમતીથી તમે એવા નિર્ણય ઉપર આવો કે જો કૉલેજ અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાઓને સરકારથી છૂટી પડાવવા અને સરકારી ગ્રાંટ છોડી દેવડાવવા વિષેનો પોતાનો આગ્રહ ન મુકી દે તો વિદ્યાર્થી તરીકે અગર બોર્ડરો તરીકે પણ કૉલેજની સરહદમાં ન રહે તો શાંતિપૂર્વક તેઓ કૉલેજ ખાલી કરશે. તેમ થાય તો બનતા લગી અલીગઢમાં જ નહિ તો બીજી કોઇ જગાએ તેમને કેળવણી આપવાનું ચાલુ રાખવાનું અમે ધાર્યું છે. એમની દુન્યવી કેળવણી જરૂર વગર એક દિવસ પણ ન અટકે એવી અમારી ઇચ્છા છે; પણ એ કેળવણી ઇસ્લામના કાનૂનને અને હિન્દની ઇજ્જતને અનુસરીને આપવાની અમારા દિલની ખ્વાહિશ છે. નામાંકિત ઉલેમાઓનો આ બાબતમાં મેં અભિપ્રાય પૂછી જોયો છે, અને તેમનો મત એવો છે કે જે સરકારે પવિત્ર ખિલાફતને નાબુદ કરવા અગર જઝીરત-ઉલ-અરબ પરના ઇસ્લામી કબજામાં હસ્તક્ષેપ કરવા સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે તે સરકારની મદદ કોઇ પણ ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનથી લઇ શકાય નહિ. હિન્દની ઇજ્જતને આ સરકારે કેવી રીતે ઇરાદાપૂર્વક ધૂળમાં રગદોળી છે એથી તો તમે મારા જેટલા જ વાકેફ છો. આ કારણોને લઇને લોકોનો જુસ્સો કાબુમાં રહી શકે એટલી સાવધાનીપૂર્વક પ્રજા સરકાર જોડેનો બધો મરજીયાત નાતો તોડી રહી છે. આવા સંજોગો વચ્ચે મને લાગે છે કે સરકારી ગ્રાંટને હવે

પછી લેવા ઇનકાર કરી તમારી મહાન સંસ્થાને સરકારથી સ્વતંત્ર બનાવવી અને મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી માટે મળેલું ચાર્ટર (સનદપત્ર) પાછું આપી દેવું એટલું તો તમારે ઓછામાં ઓછું કરવું જોઇયે. અલીગઢ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ પણ જો તમે ઇસ્લામ અને હિન્દની સામું ન જુઓ તો સરકારનું છત્ર કબૂલ રાખનારી તમારી સંસ્થાનો પડછાયો તજવો જોઇયે. આવી સંસ્થા ઇસ્લામ અને હિન્દ તરફથી માન પામવાનો પોતાનો બધો હક ગુમાવે છે. આ અલીગઢને ઠેકાણે તેમણે વધુ વિશાળ, વધુ ઉદાત્ત અને વધુ નિર્મળ અલીગઢ—તેના મહાન સંસ્થાપક સર સૈયદ અહમદના સચ્ચા જીગરમાંની આકાંક્ષાઓને પૂરી કરનારૂં અલીગઢ—ઉભું કરવું જોઇયે. મારી તો કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતું કે પ્રાતઃસ્મરણીય મર્હુમ સર સૈયદ અહમદ પોતાની મહાન સંસ્થાને હાલની સરકારની સત્તા અગર અસર હેઠળ એક ક્ષણ વાર પણ રહેવા દેવાનો વિચાર સરખો શી રીતે કરી શકત!

અલીગઢ સંસ્થાને સરકારી કાબુ અને સરકારી ગ્રાંટમાંથી છૂટી પાડવાના ખ્યાલનો હું ઉત્પાદક હોવાથી મને લાગે છે કે તમારી ચર્ચા વેળાએ જો હું તમારી વચ્ચે હોઉં તો તમને કદાચ મદદરૂપ થઇ પડું. આથી જો મને તમારી સભામાં હાજર રહેવા આજ્ઞા કરશો તો હું આનંદથી મારી સેવા અર્પણ કરવા તૈયાર છું. હાલ હું મુંબઇ જાઉં છું અને ત્યાં તમારા જવાબની રાહ જોઇશ.

પણ તમે મને સભામાં બોલાવજો અગર ન બોલાવજો પણ આ ચોખ્ખી ઘરગતુ વાતની વચ્ચે કૃપા કરીને સરકારને તો ન જ નોતરતા.

સરકારને સંદેશો

અને સરકારને પણ તમારી મારફત મને થોડુંક કહી લેવા દ્યો. આજકાલ મારે અને અલી બિરાદરોને વિષેના સરકારના ઇરાદાઓ વિષે અનેક અફવાઓ ઉડયાં કરે છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે આ લડતને શાંતિમાં વધવા દેવાની ખાતર સરકાર અમારી સ્વતંત્રતા પર અંકુશ ન મુકે. અમે સીધામાં સીધી રીતે અમારી લડત હંકારવા મથી રહ્યા છીયે. અમે સરકારને પ્રજાની ઇચ્છા આગળ નમાવવા અને તેમ કરવા તે તૈયાર ન હોય તો પશુબળનો આશ્રય લઇને નહિ, પણ શુદ્ધ પ્રજામતના જોરથી તેને ઉથલાવી પાડવા મથી રહ્યા છીયે. અમે માનીયે છીયે કે સરકારની શેતાનિયતને ઉઘાડી પાડી પ્રજાને કેળવવી અને લોકોની બુદ્ધિ તથા લાગણીઓને જગાવીને પોતાની અંદરના શારીરિક પશુજુસ્સાને કદી વશ ન થવા, અને મ્હોડાના શબ્દોથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ અમલ કરીને એટલે કે સરકાર જોડેનો બની શકે તેટલો બધો નાતો તોડી બતાવીને અસહકાર કરવા લોકોને કહેવું એ તદ્દન કાયદેસર,

ન્યાય્ય અને ખાનદાન કામ છે. પણ જો સરકારનો ઇરાદો વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિભર્યું કાર્ય સુદ્ધાં દાબી દેવાનો હોય તો ઉમેદ રાખીશ કે તેઓ અમારી સામે નજરકેદના અગર અમુક જ પ્રાન્તમાં રહેવું કે અમુક જગાએ ન જવું એવા કશા હુકમ ન કાઢતાં અમને સીધા કેદ જ કરે. કારણકે અમારે પોતાને હાથે સુદ્ધાં આ ઘડીએ કાયદાનો સવિનય ભંગ ન થાય એવી અમારી ખરા અંતઃકરણની ઇચ્છા છે અને છતાં જો અમારી ઉપર અમને છૂટા રહેવા દેવા છતાં અમારી હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કશો હુકમ બજાવવામાં આવશે તો નિરુપાયે તેનો સવિનય નિરાદર કરવાની અમારા ઉપર ફરજ આવી પડશે. કારણ જ્યાં સુધી અમારાં શરીરોની પ્રત્યક્ષ અટકાયત ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારા કાર્યને માટે જ્યાં જ્યાં જવા આવવાની જરૂર જણાય ત્યાં તે શરીરોનો તેવો ઉપયોગ અમારે કરવો જ રહ્યો.

તસ્દીને માટે સવિનય દરગુજર ઇચ્છનાર, તમારો સાચો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

¶ ચોમેર જાગૃતિ

૧

ગયા પત્રનું મથાળું 'સંયુક્ત પ્રાન્તની મુસાફરી' રાખ્યું હતું. એ જ પત્ર હજી ચાલુ છે છતાં મથાળું બદલ્યું છે, તે સકારણ છે. અમારી મુસાફરી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જ સમાપ્ત થવાની હતી તેને બદલે પંજાબ સુધી પહોંચી અને જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જાગૃતિ જ જોઇ.

દિલને જલાવો

આપણે કાનપુર આવીને અટકયા હતા. કાનપુરમાં સ્ત્રીઓની બે સભાઓ આગળ ગાંધીજી બોલ્યા. બપોરે તેમણે સરકાર પાસેથી મદદ ન લેતી એક ગુજરાતી શાળા ખોલી, અને સાંજે જાહેર સભામાં ગયા. સાંજની સભામાં હાજર રહેલા માણસોનો અંદાજ ૩૦ થી ૪૦ હજારનો કહેવાય છે. વ્યવસ્થાની ખામી તો અહીં પણ જણાતી હતી. વ્યાખ્યાનપીઠ સુધી પહોંચતાં જ દસ પંદર મિનિટ ગઇ હશે. પણ સભાનું કામ શરૂ થઇ ગયા પછી ભારે શાંતિ પથરાઇ રહી. ગાંધીજીનુંભાષણ વ્યવસ્થાશક્તિની આવશ્યકતાથી શરૂ થયું. તેમણે જણાવ્યું, "આપણે હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવવા માગીયે છીયે તો આપણામાં અંગ્રેજની વ્યવસ્થાશક્તિ આવવી જોઇયે. મેં આ જલસાના કરતાં પણ મોટું લશ્કર જોયું છે; તેની સાથે કૂચ કરી છે; પણ તેમાં મેં ભારે તાલીમ જોઇ હતી. સવારના બે વાગે ઉઠી ૧૦૦૦૦ માણસોને

અસહકાર એટલે આન્તર સહકાર

આને મેં જાતે કૂચ કરી છે. રાતના અમને હુકમ મળ્યો હતો, અને ચુપચૂપ સવાર સુધીમાં તો અમુક જગ્યાએ પહોંચી જવાનું હતું. સવાર સુધીમાં અમારામાંથી નથી કોઇએ એકબીજા સાથે વાતો કરી કે નથી બીડી પીવાને માટે દીવાસળી સળગાવી. પણ ત્યાં તો તલવારથી મુકાબલો કરવાનો હતો. અહીં તો તલવાર છોડીને મુકાબલો કરવાનો છે, એટલે લશ્કરી તાલીમના કરતાં પણ વધારે ભારે તાલીમ જોઇશે. એ તાલીમ વિના આપણી લડત લડવી બહુ કઠણ થઈ પડશે. લડતમાં ફતેહની બીજી કુંચી હિન્દુમુસલમાન મહબ્બતની છે. મ્હોડાની મહબ્બત નહિ, પણ માજણ્યા ભાઇઓની વચ્ચે જે મહબ્બત હોય છે તે મહબ્બત હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે થાય એમ હું ઇચ્છું છું." સરકારની સાથે અસહકાર એટલે આન્તર સહકાર. આન્તર સહકારનું ભાન ન થાય તો અસહકાર ચલાવવો અશક્ય છે એમ તેમણે જણાવ્યું. "આન્તર સહકાર કરીને જે કુરબાની થશે તેમાં કાંઇ ઔર જ જોર હશે; તેમાં મકાનો બાળવાપણું નહિ રહે; તેમાં દિલને જલાવવાપણું રહેશે અને દિલને જલાવ્યા વિના દિલની કુરબાની નથી થઇ શકવાની."

અસહકારના કાર્યક્રમની ઉપર કેટલુંક વિવેચન કરીને તેમણે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું, "આપણો પક્ષ સચ્ચાઇનો છે એ વાત ખરી, પણ સચ્ચાઇની સાથે કુરબાની આવે તો જ સચ્ચાઇ જીતી શકે છે. સચ્ચાઇની પરીક્ષા કુરબાની છે."

ગુલામો સામે ગુલામો — મૌ. મહમદઅલીએ હમેશની જેમ બે વાતો ઉપર ખાસ ભાર મુકયો: "એક તો એ કે બહાર કોઇના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈ સાર નથી; અને બીજી એ કે તમારે પોતાની આઝાદી જાળવવી હોય તો બહારના તમારા પાડોશીઓની પણ આઝાદી જાળવો. આખું યૂરોપ ખુવાર થઇને આજે બેઠું છે. પારકાઓની ગુલામીની સાંકળ વધારે મજબૂત કરવાને સરકારને હિન્દુસ્તાનના જ ગુલામો મળે છે. તમે એ કાર્ય ચાલુ રાખશો તો એમ ખચીત સમજજો કે જેમને તમારા વડે તેઓ ગુલામો બનાવી રહ્યા છે તેમની મદદ વડે તમારી ગુલામી પણ કાયમ રાખવાની એ સલ્તનત પેરવી કરશે. તમને ગુલામોથી ઘેરી લઈને તમે કોઈ દિવસ ચૂં કે ચાં ન કરી શકો એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની અહર્નિશ પેરવીમાં એ સલ્તનત છે."

લખનૌની ભારે સભા

લખનૌની જાગૃતિ — કાનપુર છોડી અમે લખનૌ ગયા. આખા પ્રાન્તમાં ઓછામાં ઓછી જાગૃતિવાળું લખનૌ ગણાય છે. સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી લેવાને બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી જ્યારે લખનૌ ગયા હતા ત્યારે ત્યાં સભા બોલાવવાની પણ ગાંધીજીને મહામુસીબત પડી હતી. જેમ તેમ સભા બોલાવેલી અને તે પણ હમણાં જ ૨ વર્ષ અને ૯ મહિનાની જેલ મેળવીને આઝાદ થયેલા મૌલવી ઝફરુલમુલ્કે જ્યારે પ્રમુખ થવાનું બીડું ઝડપેલું ત્યારે જ થઈ શકેલી. એ સભામાં હાજરી પણ માંડમાંડ પાંચસો માણસોએ આપેલી. એ જ લખનૌમાં તા. ૧૬મીને દિવસે 'રિફાઈ આમ' નું મોટું આગાન માણસોથી ઉભરાઇ રહ્યું હતું. વ્યવસ્થા પણ ભારે હતી, અને વ્યાખ્યાનોની શરૂઆત થઇ એટલે આખી પચીસત્રીસ હજારની સભા ચિત્રવત્ બની ગઈ હતી.

આમ આ સભા ભારે હતી, ત્યારે તેની ઉણપ એ હતી કે તેમાં શહેરના આગેવાનોનું નામનિશાન ન હતું. આ દુઃખની વાત છે ખરી, પણ નાઉમેદ કરનારી વાત નથી. પ્રજા જ જાગૃત થઈને ઉંઘતા આગેવાનોને જગાડશે, અને તેઓ નહિ જાગે તો તેઓ આગેવાન થતા પણ મટશે. જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ પ્રજામાંથી નવા કામ કરનારા—કુરબાની કરનારા આગેવાનો ઉત્પન્ન થશે.

શયતાનિયતની મૂર્તિ

ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે " આપણે તો મોટું રાષ્ટ્રીય લશ્કર બનાવવાનું છે. ભારે તાલીમ વિના આપણે તેવું લશ્કર નથી બનાવી શકવાના." આગળ એમણે જણાવ્યું કે " બ્રિટિશ સલ્તનત આજે શયતાનિયતની મૂર્તિરૂપ છે, અને જેઓ ખુદાના બંદા છે તેઓ શયતાનિયતની સાથે મહબ્બત રાખી શકતા નથી. " તલવારત્યાગ પર મક્કમ રહો

બેરીનું ખુન

તાલીમની જરૂર ઉપર બોલતાં ગાંધીજી સ્વાભાવિક રીતે જ મિ. વિલોબીના ખુન વિષે બોલ્યા. તેમણે જણાવ્યું : " તલવાર ન ચલાવવાની તમે ટેક લીધી છે, તો આવી રીતે છૂટાંછવાયાં ખુન થાય એ તાલીમનો ગંભીર ભંગ બતાવે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ આવા તાલીમના ભંગ માટે પરવાનગી છે એમ હું નથી માનતો. જ્યાં સુધી મુસલમાનો હિંસા-રહિત અસહકારને બંધાયેલા છે ત્યાં સુધી તેમને એવો વિચાર પણ ન આવવો જોઇયે કે તલવાર ઉઠાવવાથી સરસ કામ થશે. આ સલ્તનતે બૂરાઈ કરી છે, પણ બેગુનાહ માણસને મારીને તો આપણે સરકારની દબાણ અને ત્રાસની નીતિને જ ઉત્તેજન આપવાના છીયે. ઈસ્લામમાં તલવારના ઉપયોગની પરવાનગી છે ખરી, પણ આવી રીતે ટોકાં ઉડાવવાનું તો ઇસ્લામમાં પણ ન હોય એમ મારી ખાતરી છે, અને હું માનું છું કે ઉલેમાઓ પણ મારી માન્યતાને ટેકો આપશે. તમે (એટલે મુસલમાનો) જે દિવસે હિંસારહિત અસહકારનો સિદ્ધાન્ત તજી તલવાર ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કરો તે દિવસે જરૂર તમે દરેક યૂરોપીઅન સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળકને ચેતવણી આપી શકો છો કે તેમની જીંદગી જોખમમાં છે. પણ એવો નિશ્ચય કરવાનો તમને વખત ન આવે એવી હું આશા રાખીશ.

સલ્તનતને મીટાવવાની ફરજ છે

આ પછી ગાંધીજીએ જફરૂલમુલ્ક જેઓ તે દિવસે જેલમાં હતા તેઓની ગેરહાજરી માટે દિલગીરી દર્શાવી. " જફરૂલમુલ્ક તો અતિશય પ્રામાણિક અને નીડર માણસ છે, એટલે તેમને તો જેલમાં ગયે જ શાન્તિ મળવાની છે " એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. "તેઓ શા માટે જેલમાં છે ? તેમણે એક ભાષણમાં જણાવેલું કે આ સલ્તનત જમીનદોસ્ત થશે તે માટે, અને સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોજખનો રસ્તો લેવા જેવું છે એમ કહેલું તે માટે." ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે " એ સલ્તનતે એટલા ઘોર અત્યાચારો કીધા છે કે તે ખુદા સામે અને હિન્દુસ્તાનની સામે તોબા નહિ કરે તો પુણ્યપ્રકોપ ની જ્વાળા

જરૂર એ સલ્તનત માટીમાં મળી જશે. હું તો એ પણ જણાવીશ કે જ્યાં સુધી એ તોબા ન કરે ત્યાં સુધી એને મીટાવવાની દરેક હિન્દીની ફરજ છે. સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોજખમાં જવા બરોબર છે એમ કહેવું એ ગુન્હો હોય તો જરૂર એ ગુન્હો કરીને સાફ થવું એ પ્રત્યેક જણની ફરજ છે. ”

ગુલામીમાં રહેવા કરતાં દરીઆમાં પડવું સારૂં છે

આગળ જતાં ગાંધીજીએ મો. જફરૂલમુલ્કનો કેસ જાહેરમાં ચલાવવાની માગણી લોકો તરફથી થઇ એ કેટલું ખોટું છે તે જણાવ્યું: “ આપણે એવી માગણી કરી શકતા જ નથી. આવી માગણી કરવી એ જેલમાં જવાની આપણી દાનત નથી એમ બતાવે છે. આપણે શા માટે એમ કરીયે છીયે તે સમજાતું નથી. જફરૂલમુલ્કને પોતાને તો જેલ મહેલ સમાન છે. આપણે તો એવું કામ કરવું કે જેથી સરકાર ત્રાહે ત્રાહે પોકારે અને આપણું માગ્યું આપે, અથવા આપણને દરીઆમાં નાંખે. ગુલામીમાં રહેવા કરતાં દરીઆમાં પડવું બહેતર છે. ”

સરકાર ડાકુના કરતાં બુરી છે

“ સરકારને હું ડાકુની સાથે સરખાવતો આવ્યો છું. કોઇ ડાકુ આપણી મિલકત લૂંટી જાય અને પછી આપણને તેમાંથી અરધી પાછી આપવા માગે તો તે શું આપણે લઇ શકીયે ? પણ આ સરકાર તો ડાકુના કરતાં પણ બૂરી છે. સરકારે આપણને ખાલી કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ તે તો આપણા આત્માનો કબજો લેવા બેઠી છે. સરકાર આપણને ગુલામ બનાવવા બેઠી છે. તો તેને આપણે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે જ્યાં સુધી અમારૂં વિત્ત માત્ર જ નહિ પણ અમારી આબરૂ, અમારી સ્વતંત્રતા પાછી ન આપો ત્યાં સુધી તમારી સાથે મહબ્બત રાખવી હરામ છે. ”

ખેરાના ખુનની મીમાંસા

હું મહમદઅલીના લાંબા ભાષણનો સાર અહીં નહિ આપું. ખેરીના ખુન વિષે મૌલાના શૌકતઅલી અને મૌલાના અબ્દુલ બારીના ખાસ ઉદ્ગારો આ પ્રસંગે જણાવવા જરૂરના છે.

ખેરીનું ખુન અને શૌકતઅલી

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે એ ખુનને ખિલાફત કમિટીની સાથે જોડનારા માણસો બિલકુલ જૂઠા છે. ખિલાફત કમિટીએ હિંસારહિત અસહકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તેણે તલવાર ઉપાડવાનું ફરમાન કાઢયું હોત તો તે એક વિલોબીનું નહિ પણ એક હજાર વિલોબીનાં ખુન થાત. [આ ઉદ્ગારોને સભામાંના ઘણા જણાએ તાળીના અવાજથી વધાવ્યા હતા એમ અહીં જણાવવાની જરૂર છે.]

ખેરીનું ખુન અને મૌલાના અબ્દુલ બારી

પછી મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબ ઉઠયા. તેઓ નમાજ પઢવાની સ્થિતિમાં ઘુંટણ ઉપર બેસી બોલ્યા; કારણ તેમણે જણાવ્યું કે હું એક આલિમ તરીકે બોલું છું અને ખુદાને હાજર રાખીને બોલું છું.

તેમણે જણાવ્યું: " મને ખેરીના ખુનને વિષે બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજું છું; એટલે આલિમ તરીકે મારા વિચાર જણાવીશ. એ ખુનને માટે મને જેટલું દુ:ખ થાય છે તેટલું કદાચ બીજા કોઇને નહિ થતું હોય. પણ જ્યારે એ ખુનીને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઠરાવ પસાર કરાવવામાં હું ભાગ નથી લઈ શકતો. એ વાત જ એ માણસ અને ખુદા વચ્ચેની છે. એને હું નથી અપરાધી કહી શકતો. એ માણસને એ કામ કરતાં ' હું ખુદાની સેવા કરૂં છું ' એમ લાગે એ સંભવિત છે. મજહબ તો એને શહીદ જ કહેશે. કુરાને શરીફમાં તો જેને કાફર કહ્યા છે તેની ઉપર તલવાર ખેંચવાની પરવાનગી છે. જે માણસ જેહાદ જાહેર થયેલી સમજે છે તેને મન કાફરના કાફલામાંના સૌ કોઈ દુશ્મનરૂપ છે, પછી તે નિર્દોષ હોય યા ગુન્હેગાર. એ શત્રુની ટોળીમાં છે એટલું નક્કી થયું એટલે વાત પતી. હાલની લડાઈમાં પણ શું થાય છે ? એક પક્ષનો સિપાઇ બીજા પક્ષના સિપાઇને હણે છે એમાં કાંઈ કોઈ સિપાઇએ વ્યક્તિ તરીકે સામા સિપાઇનું બગાડેલું નથી હોતું; પણ એ તો લડાઇનો કાયદો જ છે. તેમ જ જેહાદનું પણ છે. જે માણસે ખુન કર્યું તે માણસની ખરીખોટીયે એમ માન્યતા હતી કે પોતાને અંગ્રેજ પ્રજાની સાથે દુશ્મનાઈ છે, એટલે તેમાંના ગમે તેની ઉપર તલવાર ખેંચી શકાય. તેણે ખુન કર્યું તેને માટે તેને જન્નત મળે કે જહન્નમ તે ખુદાને હાથ છે; પણ આપણે તેને વખોડનારા કોણ ? તે તો શહીદ હતો એમ આપણે માનવું જોઇયે. પણ વાત એ છે કે આપણે તો કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં પણ ગાંધીજીના ફરમાનને વધારે પસંદ કર્યા છે; આપણે ગાંધીજીને ખોળે આપણું માથું મુકયુ છે; એટલે આપણે તલવાર ખેંચી શકતા નથી.

" આપણી લડત જ આજે જુદા પ્રકારની છે, અને એ લડતમાં આપણે તલવાર ન ઉઠાવવાને બંધાઈ ચુકેલા છીયે. એ ખુનથી ખિલાફતના સવાલને જરા પણ ફાયદો થયો નથી; ઉલટું નુકસાન થયું છે એમ હું માનું છું. આ વિચારમાં કદાચ ઘણા ઉલેમાઓ મારાથી જુદા પડશે. હું હિન્દુઓની હમદિલી કરી ગોવધની વિરૂદ્ધ થયો છું તેથી પણ હું તો વગોવાયો છું. પણ મને તો આ લડતમાં પડયો ત્યારથી હિન્દુઓ અને ગાય જેટલાં પ્રિય છે તેટલું કંઈ પ્રિય નથી. "

આ પ્રમાણે મેં મારા શબ્દોમાં મૌલાના સાહેબની દલીલ મુકી છે. એમાં દોષ હોવાનો પણ સંભવ છે. પણ મેં મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મુકી છે. એ પ્રસંગ એટલો બધો ગંભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલું બધું તોળેલા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમાં કંઈક અધૂરાપણું રહી જ જાય.

– એક મ્યુનિસિપાલીટીએ માનપત્ર આપ્યું

તા. ૧૯મીએ શાહજહાનપુર અને બરેલી ગયા. શાહજહાનપુરની કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી હકીકત નથી. બરેલીમાં લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. ૧૭મીની સવારે અનેક સંસ્થાઓ તરફ ગાંધીજી અને અલી ભાઇઓને માનપત્ર આપવામાં આવ્યાં. આ માનપત્રોમાં—જેની સંખ્યા ૭ હતી—ખાસ નોંધવા જેવું માનપત્ર બરેલીની મ્યુનિસિપાલિટીનું હતું. એ માનપત્ર

મ્યુનિસિપાલિટીની નીડરતા

મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સર્વાનુમતે આપવામાં આવેલું હતું. પ્રમુખ અને ઘણા સભ્યો હાજર હતા. એ માનપત્રમાં અસહકાર માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવેલી છે. આવી નીડરતા વાપરનારી મ્યુનિસિપાલિટી અમને અમારા પ્રવાસમાં આ પહેલી જ મળી છે. ગાંધીજીએ એ માનપત્રનો ટુંકો જ ઉત્તર વાળ્યો. બહુ આભાર દર્શાવવા ઉપરાંત તેમણે જણાવ્યું કે "તમે આટલા નીડર થયા છો તો નીડર રહેજો એવી હું તમારી પાસેથી આશા રાખીશ. અમૃતસરમાં મ્યુનિસિપાલિટીની પાસે સરકારે જે નીચ કૃત્ય કરાવ્યાં—લોકોને પાણી પૂરૂં પાડવાનું બંધ કરાવ્યું—એનાથી બીજું ઘાતકી કૃત્ય કયું કહી શકાય ? તમારા ઉપર સિતમ ગુજરે તોપણ તમે તમારૂં સ્વાતંત્ર્ય જાળવજો; દબાશો નહિ; અમૃતસર મ્યુનિસિપાલિટીની જેમ કરશો નહિ. બીજી વાત એ કહું છું કે તમારામાં જો તાકાત હોય તો તમે તમારી શાળાઓને સ્વતંત્ર બનાવી શકો છો. સરકારના તરફથી મળતી ગ્રાંટ બંધ કરો એટલે તમારી શાળાઓ સ્વતંત્ર થઈ રહેશે. આ બન્ને બાબતમાં તમે ખૂબ વિચાર કરો એમ ઈચ્છું છું."

એરણની ચોરી અને સોયનું દાન

વફાદર સલ્તનતને કે ગુરુ નાનકને ?

બરેલીથી સંયુક્ત પ્રાન્તની વધુ મુસાફરી કેટલાંક કારણસર તજવી પડી. અમૃતસરમાં શીખોની ભારે જાગૃતિ ગાંધીજીને ત્યાં ખેંચી રહી હતી. તા. ૧૮મીએ અમૃતસર પહોંચ્યા. બપોરે ખાલસા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થયો. તેઓને ગાંધીજીએ આરંભમાં સ્થિતિ સમજાવી. તેમને કહ્યું: "મારા ભાઇ મહમદઅલીએ 'Choice of the Turks' નામનો એક લેખ લખ્યો હતો જે જપ્ત થયો હતો. હું તમને આજે કહું છું કે આજે Choice of the Believers of India—હિન્દુસ્તાનના ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ શું પસંદ કરવું તેના નિર્ણયનો આજે વખત આવ્યો છે. શીખ વિદ્યાર્થીઓને હું પૂછવા આવ્યો છું કે તમે સલ્તનતને વફાદાર રહેવા માગો છો કે ગુરુ નાનકને વફાદાર રહેવા માગો છો ? જે અરબોએ આપણું કાંઈ નથી બગાડયું અને જે એક ભારે સ્વતંત્ર પ્રજા છે તેને જેર કરવા માટે તમારા જાતભાઇઓને મોકલવામાં આવે છે. તમારી પાસે સરકાર એરણની ચોરી કરીને સોયનું દાન આપી રહી છે. સરદાર ગાંડરસિંગની ઉપર જે ત્રાસ ગુજર્યો ત્યાર પછી કોઇ શીખ સહકાર માટે તલવાર ઉપાડી શકે જ કેમ ? જલિયાનવાલામાં બૉસવર્થ સ્મિથે જે સિતમ ગુજાર્યો ત્યારપછી એ સરકાર સાથે કેમ મહોબ્બત રાખી શકાય ? મને પંજાબને માટે જેટલું દુઃખ થયું છે તેટલું દુઃખ તમને થતું હોય તો ખાલસા કૉલેજની ગ્રાંટ છોડાવીને, મ્યુનિસિપાલિટી સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવીને, તેને તમે ખરેખરી ખાલસા કરી શકો છો. તેમ ન બને તો તેને છોડી દઇને તમે ખાલસા બની શકો છો.

પૈસા આપીને ગુલામી

કૉલેજ શા માટે છોડવી ?

મહમદઅલીએ આ પછી તેમને અલીગઢની સ્થિતિ સમજાવી. "અલીગઢને માટે પૈસા ભેગા કરતા હતા તે ભેગા કરવાની અટકાયત શૌકતઅલીને થઇ ત્યારે તેમણે પોતાની સરકારી નોકરી છોડેલી; તે જ શૌકતઅલી આજે તે કૉલેજને ખાલી કરવા કેમ બેઠા હશે ?

આપણને કહેવામાં આવે છે કે આપણાં પોતાનાં મકાનો છે, આપણા પોતાના પૈસાથી આ કૉલેજો ચાલે છે, તો શા માટે એ કૉલેજ છોડવી ? હું તમને પૂછું છું કે એ મકાન આપણાં હતાં તો શા માટે આપણાં મકાનોને 'Macdonald House,' 'Lytton Library'નાં નામ આપ્યાં ? એ આપણા પૈસાએ ચાલતી કૉલેજ હોય તો તો આપણે પૈસા આપીને ગુલામ બનીયે છીયે એમ થયું. તમને ખરાબ કેળવણી મળે છે એટલે તમારે કૉલેજ છોડવી એમ હું નથી કહેતો; કેળવણી સોના જેવી મળતી હોય તોપણ એ પાક દાનતથી નથી મળતી તે માટે એ છોડવાનું કહું છું. પકવાન ડુક્કરના ગોસ્તનો પટ લગાડીને પીરસવામાં આવે છે માટે તમને એ પકવાન તજવાનું કહું છું." આ પછી વિદ્યાર્થીઓની તરફથી અધ્યાપકો ગાંધીજીને મળ્યા હતા. કેટલોક વાદવિવાદ કર્યા બાદ તેઓએ જણાવ્યું હતું કે બીજે જ દિવસે મળનાર શીખ સંઘ જે નિશ્ચય કરે તે પ્રમાણે વર્તવાને તેઓ તૈયાર છે. રાત્રે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ જેઓ એક ગોરા છે તેમને તથા અધ્યાપકોને ગાંધીજી મળ્યા. તેમની સાથે ખૂબ વાતચીત થઇ. પ્રિન્સિપાલ બહુ મીઠાબોલા—પણ માત્ર મીઠાબોલા જ—લાગ્યા. ઘણીખરી દલીલો તેઓ કબૂલ કરતા હતા, પણ છેવટના નિર્ણયમાંથી તેઓ છટકી જતા હતા.

રાત્રે અમૃતસરમાં મોટી જાહેરસભા થઇ. એનું વિગતવાર વર્ણન આપી હું પત્રને બહુ લાંબો નથી કરી દેવા ઇચ્છતો. બે મહિના ઉપર જે અમૃતસરના જલસામાં એક પણ શીખ-વક્તા ન હતો તે જ અમૃતસરમાં એક નહિ, બે નહિ, પણ પાંચ શીખ વક્તાઓ એક પછી એક ઉઠીને જુસ્સાદાર ભાષણો કરી ગયા, અને જણાવ્યું કે શીખસંઘ તો અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમાં તેમને શંકા ન હતી. શીખ શ્રોતાઓમાં પણ ભારે ઉત્સાહ દીસતો હતો; કંઇક વધારેપડતો પણ કહી શકાય, કારણ પોતાની કુહાડી ઉભી કરીને ઘણાક બતાવતા હતા કે જરૂર એ હથિયાર હાથમાં છે એટલે ડરશું નહિ.

લાહોર

લાહોર ત્રણ દિવસ રોકાયા. પ્રથમ દિવસે એટલે ૧૯મી તારીખે રાત્રે જંગી જલસો હતો. ત્રીસ ચાળીસ હજાર માણસો હાજર હશે.

આરંભ પંજાબના જ વતની સ્વામી સત્યદેવે કર્યો. અતિશય લાગણીભરેલી રીતે તેમણે પૂછ્યું, "મુલકમાં આઝાદીની લહર ચાલી રહી છે, બીજા બધા પ્રાન્ત જાગ્યા છે, ત્યારે શું પંજાબ જ સૂતું રહેશે ?

તલવાર કાતિલોના તરફથી ઉઠશે આપણા તરફથી નહિ

મૌ. મહમદઅલીએ યૂરોપમાં તુર્કી સુલેહનામા વિષે શું વલણ છે તે સમજાવ્યું. પોતાની ખાત્રી થયેલી જણાવી કે આ સરકાર દગાબાજ સાથે દાવપેચ રમનારી છે. એટલે હિન્દુસ્તાન તરફથી પોતે ઇગ્લંડમાં જાહેર કરી આવેલા છે કે જેની વફાદારીને લીધે તમે જગતમાં મોટી સલ્તનત ગણાઓ છો તેની વફાદારી હવે તમને નહિ મળે. આમ કરવાનું

મહમદઅલીની અહિંસા-નીતિ

કારણ બધી કસુર અંગ્રેજની તેમણે જોઈ. "ફ્રાન્સે આપણી વાત સુણી છે, સુલેહનામાથી ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ છે, અને એમ લાગતું હતું કે સુલેહનામું ફરશે પણ બ્રિટિશ પ્રધાનના કાવતરાથી ન ફરી શકયું. પણ આજે શી સ્થિતિ છે? આજે બહાર ગુલામી કેમ કાયમ રહી છે? અંગ્રેજી લશ્કરથી નહિ, ફ્રેન્ચ લશ્કરથી નહિ, ઇટાલીયન લશ્કરથી નહિ, પણ આપણું ગુલામી લશ્કર મોકલાઇ રહ્યું છે માટે ચાલુ છે. આપણે જ પડોશી મુલકોની આઝાદી કાયમ રાખવા કોશીશ કરી રહ્યા છીયે. તો આ બધી સ્થિતિનો ઉપાય 'તર્કે મવાલાત' છે. આજે તલવાર આપણા તરફથી ન ઉઠી શકે. તલવાર કેવળ કાતિલોના તરફથી, જાલીમની તરફથી ઉઠી શકે; આપણા તરફથી ઉઠશે તો આપણને ફતેહ નથી એ ખચિત માનજો. ન કરે ખુદા અને વખત આવ્યો અને હું તે વેળા જીવતો હોઉં તો ફર્જ થઇ પડેલી જેહાદ હું જ પહેલો પોકારીશ અને પહેલી તલવાર હું જ ચલાવીશ." (આ વચનને તાળીઓ મળી, અને એક ફકીર ઉઠયો ને બોલ્યો 'જે બોલ્યા તે થાઓ' એવો મારો આશીર્વાદ છે)

ફરેબ અને જુલમનું પૂતળું

મૌલાના અબ્દુલકલામ આઝાદે પૂછયું, "પંજાબનાં મૂર્દા કયારે જીવતાં થશે? જ્યારે ઘડીઘડીએ દુનિયાની પ્રજાનાં નસીબ ફેરવાઇ રહ્યાં છે ત્યારે દલીલોનો વખત કયાં રહ્યો છે? જે કોમ ફરેબ અને જુલમનું પૂતળું છે, જે કોમ બધા ઇન્સાનની આઝાદીનો નાશ કરનારી છે, જે કોમમાં ઘણીયે વસ્તુ છે પણ ઈન્સાફ નથી, તે કોમની પાસેથી તમે તાલીમ લેશો? તેની કોર્ટમાં તમે ઈન્સાફ શોધવા જશો?"

મોલવી ઝફરઅલીખાન

જેલમાં ગયેલાને કેમ મળાય?

ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાષણનો વિષય ઝફરઅલીખાનના જેલમાં જવાનો બનાવ્યો. આરંભમાં તેમણે જણાવ્યું કે "સુખની વાત છે કે મોલવીજી જેલમાં છે, કારણ તેઓ જેલમાં જઇને આઝાદ બન્યા છે, જ્યારે આપણે હજી ગુલામ રહ્યા છીયે." સલ્તનત મટી જશે એવું વચન ઝફરઅલીખાને કાઢયું હતું તે વચન જેમ લખનૌમાં તેમ અહીં પણ ગાંધીજીએ વિશેષ ભાર મૂકીને કહી બતાવ્યું. "આ સલ્તનત પંજાબ અને ખિલાફતના સંબંધમાં ઇન્સાફ નહિ આપે તો જરૂર ઉખડી જશે. એ પણ કહું છું કે પ્રત્યેક હિન્દીની ફરજ છે કે સચ્ચાઇ અને ઇન્સાફને રસ્તે રહીને બધાઓએ સલ્તનતને ઉખેડવા માટે બનતું કરવું. એ જાલીમને નાબુદ કરવી એ ખુદાના હુકમને માનવા બરોબર છે."

"આપણા ભાઇ મહમદઅલીએ કહ્યું કે 'થોડા દિવસમાં ઝફરઅલીખાનને આપણે મળી શકશું.' હું કહું છું કે થોડા દિવસમાં મળવું અશકય છે. માત્ર બે શરતથી આપણે તેમને મળી શકીયે. ઝફરઅલીખાનને એક ગંદી કોટડી મળી છે, તેમને જેલનું ખાણું મળે છે, તેમને તાવ આવે છે, પણ તેઓ પોતાની હિંમત ઉપર કાયમ છે અને તેઓ માફી માગવાના નથી. એટલે તેમને બહાર મળવાની એક શરત તો બંધ છે. હવે રહી બીજી શરત; તેમને જેલમાં જઇને મળવાની. શીખ, હિન્દુ, મુસલમાન સૌમાંથી કોઈ એવી તાકાત રાખતું હોય કે

તેમના જેવાં કાર્ય કરી જેલમાં જાય તો તેને આજે મળીને છોડાવી શકે છે. જે કોઇ સરકારને બહાર રહ્યાં રહ્યાં કહેશે કે એને છોડો તે પ્રજાનો ગુન્હો કરશે.”

શીખોનું કર્તવ્ય

“મેં જાણીજોઇને શીખોને બહાદુર કહ્યા છે. શીખોએ સરકારને માટે પોતાનું લોહી રેડયું છે. તેમના લોહીથી બીજી પ્રજાઓ પડતી જાય છે. અરબો અને ઈજીપ્શિયનનોનાં ગળાં શીખોને લીધે કપાયાં છે. આજ સુધી સરકારને માટે શીખોએ જે શૌર્ય બતાવ્યું છે તેનું પરિણામ શું આવ્યું? સરદાર ગોહરસિંગ શેખુપુરાવાળાને પૂછો. હું તો કહું છું કે હિન્દુમુસલમાનો સાથે શીખો પોતાની ફરજ બજાવી શકશે તો ઝફરઅલીને છોડાવી શકશો. સ્વરાજ્ય મેળવવું અને ઝફરઅલીને છોડાવવા એ બન્ને કામ સાથે થશે.”

એક અંગ્રેજને કાપી હજારો જલિયાંવાલા બનાવશો

“મહમદઅલીએ જ્યારે તલવાર વાપરવાની વાત કરી ત્યારે કોઈ ફકીરે ‘જે બોલ્યા તે થાઓ’ નો અવાજ કાઢયો. તેથી મને દુઃખ થયું છે. તલવારને માટે સામાન તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવારથી હાનિ જ રહેલી છે. મેં તો મારો વિચાર આખરને માટે બતાવી દીધેલો છે. મારે માટે તો હું તલવારનો ઉપયોગ કદી જોતો નથી. મહમદઅલીને માટે આ શરૂનો મામલો છે. તેમને પણ અંતે તલવારની નિષ્ફળતા જણાય એમ હું ઉમેદ રાખું. આજે તો એક અંગ્રેજને કાપીને હજારો જલિયાંવાલા બનાવશો, પણ સ્વતંત્રતા નહિ મેળવી શકો. તલવારથી મુકાબલો કરવા ચાહતા હો તોપણ કુરબાની અને તાલીમની જરૂર છે.” તલવારની નિષ્ફળતા

જિતેન્દ્રિય બનો

“મને અમૃતસરમાં ગઇ કાલે સવારના પહોરમાં એક સ્રી મળી. તેણે મારી સામે પુરુષોની વિરુદ્ધ ભારે ફરિયાદ કરી. ‘પુરુષો સાચી વાત નથી કરતા. સ્રીઓને ફોસલાવે છે. તેમનામાં ખુદાનો ડર નથી. અમારા ગંદા મરદો અને ગંદી સ્રીઓ પાસેથી શું તમે આ મામલાને જીતી શકશો? તમે પુરુષોને જિતેન્દ્રિય બનાવો તો કંઇક થાય’. આ તે સ્રીના જ શબ્દો છે. મને તે વાત બરોબર લાગે છે. જિતેન્દ્રિય થયા વિના અસહકારની લડત લડવી કઠણ છે. જે માણસ જીભે જુઠું બોલતો નથી, ગંદું ખાતો નથી, જે બુરૂં જોતો નથી, જેની નજર સાફ છે, જે માણસને પોતાની સ્રી સિવાય બધી સ્રીઓ માબહેન સમાન છે, જેને પોતાનું મન કાબુમાં છે તે જિતેન્દ્રિય છે. આજે તો તમે નથી ઓરત કે નથી મરદ. તમે તલવાર ખેંચવાની વાત કરતા હો તો તલવાર તમને મુબારક હો. બાકી મને તો સ્વચ્છ ભાસે છે કે તમે જિતેન્દ્રિય થઇ, કૉંગ્રેસમાં જે ઠરાવ માટે હાથ ઉંચો કરી આવ્યા છો તે ઠરાવનો અમલ કરીને જ આઝાદ થઈ શકવાના છો. આ જાલીમ સરકારની પાસે ઇન્સાફ લો, ઇન્સાફ ન મળે તો તેની સાથે મહબ્બત તોડી તેને મિટાવો; અને ઝફરઅલીને છોડાવો, અથવા બધા જેલમાં જઇને બેસો.” જિતેન્દ્રિય બનો

પંજાબની તૈયારી

આ પછી અમૃતસરની માફક ઘણા શીખ ભાઇઓએ લાહોરમાં પણ જોશભર્યાં ભાષણ આપ્યાં, અને શીખ સંઘ જરૂર અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમ જણાવ્યું.

ડૉ. કિચલુએ જાહેર કર્યું કે પંજાબમાં સ્વરાજ આશ્રમ સ્થપાયો છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે પોતાને અનુભવ એવો થાય છે કે પંજાબમાં ખરો જવાબ તો શીખ લોકો જ દેશે.

પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીએ જણાવ્યું કે પોતામાં તો ખરેખર પરિવર્તન થઇ ગયું છે. પોતાને એક વર્ષ ઉપર બાદશાહની સામે લડાઈ કરવાના આરોપસર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા ત્યારે તો પોતે લડાઈ નહોતી કરી, બાકી આજે તો જરૂર પાદશાહના ગેરઇન્સાફ સામે પોતે લડત શરૂ કરી છે. તેમણે સ્વરાજ આશ્રમ માટે પોતાનું ઘર તૈયાર છે એમ પણ જાહેર કર્યું.

ગુલામ મોહીઉદ્દીને વકીલાત છોડી

મૌ. શૌકતઅલીએ આ પછી જાહેર કર્યું કે ભાઇ ગુલામ મોહીઉદ્દીને વકીલાત છોડી છે. ગુલામ મોહીઉદ્દીન પંજાબના એક બહુ જાણીતા વકીલ છે. તેમનો ધંધો ધીકતો ચાલે છે. તેઓ અતિશય નમ્રતાથી ઉઠ્યા અને બોલ્યા : 'હું રાતદિન વિચારી રહ્યો હતો; પણ આજે આ ઘડીએ જ ખુદાએ મને ફરમાવ્યું કે વકીલાત છોડ. મારે કેટલી દીકરી છે તે સૌને ખબર છે. છ દીકરીઓ છે તે સૌ કાંતવાનું કામ કરશે. મારો એક દીકરો છે તે હું ગાંધીજીની સેવામાં અર્પણ કરીશ. મારી જાતને પણ હું નજર કરૂં છું. મારી પાસે જે કામ લેવું હોય તે લેજો. કાંઈ નહિ તો સ્વદેશીના પ્રચારનું તો કામ હું કરીશ જ.'

વિદ્યાર્થીઓમાં ખળભળાટ

પંજાબને કેમ ભૂલાય ?

વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે જાગૃતિ ફેલાઈ રહી હતી. તેઓનાં ટોળેટોળાં ગાંધીજીના મુકામ રામભજદત્ત ચૌધરીના મકાને બીજે દહાડે ભેગાં થયાં. સાડાસાત વાગે ગાંધીજી તેમને મળ્યા. કૉલેજો બંધ થતાં પાંચસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ હાજર હશે. ગાંધીજીએ પ્રથમ જણાવ્યું કે આ અસહકારનો મામલો ઉત્પન્ન થયો ખિલાફતમાંથી, પણ જ્યારે પંજાબ ભળ્યું ત્યારે આખા દેશને તેઓ તેમાં ભેળવી શકયા. પોતાના ગુજરાતના એક સારામાં સારા કામ કરનાર ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પંજાબનું કારણ જ્યારે આમાં દાખલ થયું ત્યારે જ અસહકારમાં ભાગ લેતા થયા. "જે પંજાબને માટે આખો દેશ આ લડત લડવા તૈયાર થયો છે તે પંજાબ શું સૂતું જ રહેશે? તમે કદાચ ખિલાફત ભૂલો, પણ પંજાબ ન ભૂલી શકો. જલિયાંવાલાથી આપણે બહાદુર થયા, પણ પેટે ચાલવાનું આવ્યું ત્યારે આપણે બાયલા બન્યા; જલિયાંવાલાથી હિન્દ ચડયું છે, પણ પેટે ચાલવાથી હિન્દ પડયું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે યુનિયન જૅકને સલામ કરાવવી એ તો એથી પણ વધારે કડવું હતું. કર્નલ જૉનસને તમારૂં નાક કાપ્યું અને તમે કપાવ્યું. મારો સત્યાગ્રહ કદી આબરૂ ખોવાનું નહોતો કહેતો. પંજાબમાં મરી ગયેલા છોકરાઓનો આત્મા અહીં આવીને પોકારી રહ્યો છે કે તમે શું કરવા માગો છો? સર માઇકલને તમે ફાંસીએ ચડાવવા માગતા હો તોયે તમારે તો ફાંસી ઉપર ચડવાને લાયક થવું જોઇયે."

બોઅર લોકોની કુરબાનીની શીખો

બોઅરોનું શૂરાતન

ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલનો દાખલો લીધો. " ત્યાં જ્યારે બોઅર લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે સ્મટ્સ અને હરઝોગ જેવા નામીચા વકીલો વકીલાત છોડી લડાઇમાં પડ્યા હતા. બોઅર સ્ત્રીઓ છોકરાંને એ શીખવતી કે એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી ન બોલવો. ત્યારે અહીં સ્ત્રીપુરુષ—દાખલા તરીકે પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરી અને સરલાદેવી—એકબીજાની સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે છે! એમાં હું નામર્દી જોઉં છું. ટ્રાન્સવાલની બાઇઓ તો ઝાંસીની રાણીઓ હતી. આપણી સ્ત્રીઓમાં એવું શૂરાતન ક્યારે આવશે ? હું અંગ્રેજી ભાષા ઉપર આફરીન છું. ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ પર હું ફીદા છું. ટૉલ્સ્ટૉય અને કુરાન હું અંગ્રેજી મારફતે જ શીખ્યો છું. પણ હિન્દી હિન્દી વચ્ચે અંગ્રેજી ભાષા વપરાય તે હું ન જ સાંખી શકું. હું તો માનું છું કે હિન્દુસ્તાનનો જે પિતા પોતાના પુત્રની સાથે, પતિ પત્નીની સાથે અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર રાખે છે તે નામર્દ છે. અંગ્રેજની સાથે હું મુકાબલો કરી શકીશ ત્યારે જ તેનું કાંઇ પણ વાપરી શકીશ. બોઅર લોકોની બીજી કુરબાની ફીનીખનની સલાહ થઈ ત્યાર પછીની હતી. સ્મટ્સ-બોથાએ સુધારાને ફેંકી દીધા. તમામ ઠેકાણે અસહકાર થયો, અને તે ત્યારે જ બંધ થયો કે જ્યારે ધારેલું સ્વતંત્રતાનું બંધારણ બોઅર લોકોને મળ્યું."

લાહોરના વિદ્યાર્થીઓ-નો ઉત્સાહ

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી વાતો વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવી. ત્યાર પછી લગભગ એક કલાક સુધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે સવાલજવાબ ચાલ્યા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ માગણી કરી કે કૉલેજ છોડનારા વિદ્યાર્થીઓનાં નામો લખી લેવામાં આવે. ગાંધીજીએ 'ના' પાડી. સૌને એક દિવસ ખૂબ વિચાર કરી નિશ્ચય ઉપર આવવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે તો આગલા દિવસના કરતાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હાજર હતા. ટપાટપ વિદ્યાર્થીઓએ નામ નોંધાવ્યાં. આ નામ નોંધાવનારની સંખ્યા ૯૦ની હતી, પણ હવે તો તે સેંકડો ઉપર ગઇ છે એમ શ્રીમતી સરલાદેવી ચૌધરાણી લખે છે. આને પરિણામે ઍંગ્લો વેદિક કૉલેજ, દયાળસિંગ કૉલેજ, સનાતન ધર્મ કૉલેજ ખાલી થશે, યા તો ગ્રાંટ છોડી, યુનિવર્સિટી સાથેનો સબંધ તોડી સ્વતંત્ર થશે. સ્વામી સત્યદેવજી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં કામ કરી રહ્યા છે; સરલાદેવી તો છે જ. અને ડૉ. કિચલુ તથા બીજા કાર્ય કરનારાઓ મળી વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજ છોડવી પડે તો તેમને માટે શિક્ષણના પ્રબંધમાં ગુંથાયા છે. મૌલાના મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ ઇસ્લામિયા કૉલેજ અને સ્કૂલમાં તો ચમત્કાર કર્યો છે. ત્યાંના ટ્રસ્ટીઓ જ માની જશે એવી વકી છે. એટલે ત્યાં તો કૉલેજોને ખાલી કરવાપણું નહિ રહે; કૉલેજ જ આઝાદ બનશે અને તેમાં અનાયાસે બીજી કૉલેજમાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓની પણ જોગવાઈ થઇ શકશે. અલીગઢની આમ ઈસ્લામિયા કૉલેજ ઉપર અસર થઇ છે, ઈસ્લામિયા કૉલેજની અલીગઢ ઉપર અસર થઈ છે. શું પરિણામ આવ્યું તે તો ૨૯મી એ જણાશે. ગાંધીજીનો ટ્રસ્ટીઓને લખાયેલો પત્ર તો તમે સૌએ વાંચ્યો જ હશે.

ચેતનની સાથે ઉદ્દામતા

શીખ પરિષદ્ અને બીવાણીની પરિષદ્ માટે તો મારે બીજોજ પત્ર લખવો રહ્યો. ચોમેર જાગૃતિનો ખ્યાલ તો આટલાથી જ ઠીક આવશે. ઠેકઠેકાણે નવા નવા પ્રજાસમૂહોમાં ચેતન આવતું જાય છે. આ ચેતનની સાથે કંઇક ઉદ્દામતા તો ચાલુ છે જ. આ લખનૌમાં અને લાહોરમાં તલવારનું નામ સાંભળી તાળી પાડનારા ઉપરથી સૂચવાય છે. શીખ પરિષદ્નો અને બીવાણી પરિષદ્નો આવતા પત્રમાં હેવાલ આપીશ તેથી આ કથન વધારે સિદ્ધ થશે. આપણે જે બળોને ગતિમાં મુકયાં છે તેને અંકુશમાં રાખવાની ફરજ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. તે હાથમાંથી છટકતાં નથી એ પ્રભુનો પાડ છે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૩-૧૧-૧૯૨૦

નિર્દોષ ભૂલ

ભૂલભરેલો રિપોર્ટ

ગયા 'નવજીવન'ના અંકમાં લખનૌની ભારે સભાનો હેવાલ એકંદરે બહુ સારી રીતે રા. મહાદેવ દેશાઇએ આપેલો છે. તેમાં જ તેમણે મૌ. અબદુલ બારી સાહેબના ભાષણનો હેવાલ પણ આપ્યો છે. એ ભાષણ સહુએ બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું હતું. એનો અનર્થ મિ. ડગસલ નામના એક ઇસાઇએ તો ત્યાં સુધી કર્યો કે અસહકાર અખત્યાર કરીને તેણે વકીલાત છોડી હતી તે પાછી ગ્રહણ કરી છે અને અસહકારનું કામ છોડી દીધું છે. બીજાઓની ઉપર પણ એ ભાષણની એકસરખી અસર નથી પડી. રા. મહાદેવ દેશાઇ મૌલાના સાહેબનું ફારસી અને અરબીમય ઉર્દુ પૂરેપૂરું સમજે નહિ એ હું જાણું છું. તેમણે જે રિપોર્ટ આપ્યો છે એમાં મારી સમજ પ્રમાણે ભૂલ કરી છે. મૌ૦ સાહેબના ભાષણની મારી ઉપર જુદી જ છાપ પડી છે. એ ભાષણ જે પ્રમાણે મને યાદ છે તેવું ને તેવું હું આપી જાઉં છું. એ શબ્દો મૌ. સાહેબના ન ગણી શકાય, કારણકે મેં કંઇ એ ભાષણની નોંધ નહોતી લીધી. પણ વિચારો તો એમના જ છે એમ મારી તો ચોક્કસ સમજણ છે.

ભાષણનો સુધારેલો રિપોર્ટ

"ગાંધીજીએ ખેરીના કિસ્સાને વિષે જે વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી મારે બોલવું એમ મારી હું ફરજ સમજું છું. હું રાજ્યપ્રકરણી વિષયો જાણતો નથી. હું ભાષણ કરવા ઈચ્છતો નથી. એક આલિમ તરીકે જ બોલવા માગું છું. તેથી બેઠો બેઠો જ બોલીશ. એ ખુનને વિષે ઘણા માણસોએ ઘણા ઉદ્દગારો કાઢયા છે. તેમાંના કેટલાઓ તો કંઇ સમજતા જ નથી. હું તો માત્ર મારા દીનનાં ફરમાનોને જે પ્રમાણે જાણું છું તે વિચારીને જ મારો મત આપવા ઇચ્છું છું. કોઇ કહે છે કે ખુન કરનાર માણસ જહન્નમમાં જશે, મારાથી એવું કદી

નહિ કહી શકાય. માણસનું દિલ ખુદા જ સમજે છે. એ માણસે શા માટે અને કેવી રીતે ખુન કર્યું એની મને શી ખબર? ઇસ્લામમાં દુશ્મનને મારવાનો હક ચોખ્ખી રીતે આપેલો છે. દુશ્મનમાં નિર્દોષ કોણ અને દોષિત કોણ એવો વિચાર નથી કરી શકાતો. લડાઈમાં દુશ્મન કોમનાં બધાં માણસને મારી શકાય છે એવો પ્રસિદ્ધ કાયદો છે. મિ. વિલોબી એ કાફર હતા, દુશ્મન કોમના હતા; અને જો જેહાદ જાહેર થયેલી હત અને એવા માણસનું પણ કાયદેસર ખુન થયું હત તો તે માણસ જરૂર શહીદ થાત. પણ આ વખતે આપણે જેહાદ નથી કરતા. આપણને ગાંધીજીએ બીજો રસ્તો બતાવ્યો છે, અને આપણે જોઇ લીધું છે કે આપણે જેહાદ કરીને ઇસ્લામને અત્યારે બચાવી શકતા નથી; આપણી તેવી તાકાત નથી. ગાંધીજીએ આપણને 'તર્કે મવાલાત' કરવાનું બતાવ્યું છે અને તે આપણે પસંદ કર્યું છે. તેને સારૂ કુરાને શરીફમાં ચોખ્ખી રીતે ફરમાનો છે. પેગમ્બર સાહેબે પણ તેર વરસ સુધી 'તર્કે મવાલાત' અખત્યાર કર્યો હતો. ગાંધીજીને ખોળે મેં મારૂં માથું મુકેલું છે તેથી કેટલાક મુસલમાનો મારી ઉપર ચીડાયેલા છે, પણ તેઓ બિલકુલ સમજતા નથી એમ હું કહી શકું છું. જે કાફરોએ ઇસ્લામને ખતરામાં નાંખેલ છે તેની દોસ્તી કરવી તેને મુકાબલે હું હિન્દુઓની દોસ્તી વધારે પસંદ કરૂં છું અને તેઓને ખાતર ગાયને બચાવી લેવાનું પણ હું વાજબ સમજું છું. પેગમ્બર સાહેબે પોતે બૂતપરસ્તોની દોસ્તી કરી હતી. જ્યાં સુધી ખિલાફત કમીટીએ અને આલિમ લોકોએ જેહાદનાં ફરમાન કાઢયાં નથી ત્યાં સુધી આપણે તલવાર ખેંચી શકતા નથી. અને તેથી મિ. વિલોબીના ખુનને સારૂ મને દુઃખ થાય છે. મને જો ખબર પડત તો હું એ ખુનને જરૂર અટકાવત, પણ એમ કહેવું તથા ખુનની નાપસંદગી બતાવવી એ એક વાત છે અને ખુન કરનાર જહન્નમમાં જશે એમ કહેવું એ બીજી વાત છે. એ માણસને સારૂ જહન્નમ છે કે જન્નત છે એનો ઠરાવ તો માત્ર ખુદા જ કરી શકે છે. આપણે તો એટલું જ કહી શકીયે કે એ ખુનથી ખિલાફતની લડતને ધક્કો પહોંચ્યો છે અને એવાં કામોને આપણે અટકાવવાં જોઇયે."

શહીદપણાનો અર્થ

આ પ્રમાણે મૌલાના સાહેબના ભાષણની મારી સમજ છે. આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીયે છીયે કે જ્યાં સુધી શૉર્ટ-હૅંડ રિપોર્ટ ન લેવાયો હોય ત્યાં સુધી અગત્યનાં ભાષણોના રિપોર્ટ આપવા એ ઘણું જોખમકારક છે. રા. મહાદેવના રિપોર્ટથી અજાણ્યે મૌલાના સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઈ ગયો છે. ખુની શહીદ થઇ ગયો એમ મૌ. સાહેબે કહ્યું નથી અને એમ કહેવાથી ઇસ્લામને પણ નામોશી લાગે એમ હું તો માનું. જ્યારે જેહાદનો પોકાર નથી થયો, તે વખતે કોઇ પણ મુસલમાન સારા હેતુસર અને ખિલાફતની ખાતર પણ પોતાની જવાબદારીથી ખુન કરે તો તે શહીદ ન થઇ શકે એવી મારી અલ્પ મતિ છે. એ જહન્નમને લાયક ન થાય એ જુદી વાત છે અને એ સમજી શકાય તેવું છે; પણ શહીદપણું એ તો સારા કામનું ખાસ ઇનામ છે. જે કાર્યથી ખિલાફતને ધક્કો પહોંચે એમ આપણે કબૂલ કરીયે તે કાર્યથી

શહીદ ન થવાય. એટલે મૌ. સાહેબના ભાષણમાં ખુની શહીદ થઇ ગયો એવું વચન સંભવી શકતું નથી એમ મારી માન્યતા છે.

રિપોર્ટની બીજી બે ભૂલો

રા. મહાદેવના રિપોર્ટમાં બીજી ભૂલ હું એ જોઉં છું કે તેમણે મૌ. સાહેબે કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં પણ મારાં ફરમાન વધારે પસંદ કર્યાં છે એમ બતાવ્યું છે. કોઇ મુસલમાનથી કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં બીજા મુસલમાનના ફરમાનને પણ વધારે પસંદ ન કરી શકાય, તો પછી એક હિન્દુના ફરમાનની તો વાત જ શી કરવી હોય? જેમ હિન્દુને ગીતા અથવા વેદ એ આખરી ફરમાન છે તેમ મુસલમાનને કુરાને શરીફ છે. વળી મૌલાના સાહેબ જેવા આલિમને મારાથી ફરમાન જ ન અપાય. મારાથી તો ખિલાફત કમિટીને પણ ફરમાન ન આપી શકાય. હું કેવળ સલાહકાર જ હોઇ શકું અને છું.

હજુ એક ભૂલ બતાવવાની રહે છે. રા. મહાદેવે મૌ. સાહેબના ભાષણનું છેલ્લું વાક્ય નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

" પણ મને તો આ લડતમાં પડ્યો ત્યારથી હિન્દુઓ અને ગાય જેટલાં પ્રિય છે તેટલું કંઇ પ્રિય નથી."

આમ મૌલાના સાહેબે કહેલું મને યાદ નથી, અને એઓ એમ ન કહે એમ હું માનું છું. બીજાઓને મુકાબલે હિન્દુઓ તેમને અત્યારે પ્રિય છે એટલું જ એ કહી શકે. છતાં આ ભૂલ ઉપલી બે ભૂલોની સાથે સરખાવી શકાય એવી નથી. પહેલી ભૂલથી અજ્ઞાન લોકોને ખુન કરવામાં ઉત્તેજન મળી જાય છે કે જે આપવાનો મૌલાના સાહેબનો કદી વિચાર ન હતો અને નથી એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. બીજી ભૂલથી મૌ. સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઇ જાય છે અને મુસલમાનોને દુઃખ માનવાનું પણ કારણ મળે છે. કુરાને શરીફના ફરમાન કરતાં બીજાના ફરમાનને કોઇ મુસલમાન વધારે પસંદ કરે એ ચુસ્ત મુસલમાનને અસહ્ય થઇ પડે.

'નવજીવન' ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને મ્હારે કહેવાની જરૂર નથી કે રા. મહાદેવે પોતાના રિપોર્ટની નીચે જે નોંધ કરેલી તેમાં તેમણે પોતાનો અને મૌલાના સાહેબનો પૂરેપૂરો બચાવ કરી દીધો છે. તેઓ કહે છે:—

" આ પ્રમાણે મેં મારા શબ્દોમાં મૌલાના સાહેબની દલીલ મુકી છે. એમાં દોષ હોવાનો સંભવ છે. પણ મેં મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મુકી છે. એ પ્રસંગ એટલો બધો ગંભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલું બધુ તોળેલા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમાં કંઇક અધૂરાપણું રહી જ જાય. "

તન્ત્રી અને રિપોર્ટરની મુશ્કેલીઓ

રા. મહાદેવે પણ કંઇ શબ્દેશબ્દ રિપોર્ટ તો લીધો જ ન હતો, તેથી જે અધૂરાપણું મેં જોયું તે મેં વાંચનારની આગળ મુકયું છે. મારૂં અધૂરાપણું તો બીજા સાંભળનારાઓ અવશ્ય બતાવી શકે અને બધાનું અધૂરાપણું તો મૌ. સાહેબ જ જોઇ શકે અને ધારે તો બતાવી પણ શકે. મારી એક પત્રકાર તરીકે જવાબદારી શી છે એ મારે આમાંથી શીખી લેવાનું રહ્યું. દરેક તંત્રી પોતાના પત્રની લીટીએ લીટી ઉપર અંકુશ રાખી શકતો નથી. જો મેં રા. મહાદેવનો રિપોર્ટ અગાઉથી જોયો હોત તો હું ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર જરૂર કરત. પણ હું રા. મહાદેવનો દોષ કાઢવાને પણ તૈયાર નથી. રિપોર્ટર પોતે સાંભળેલું અને સમજેલું પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધબુદ્ધિથી આપી દે એટલે તેણે પોતાની ફરજ બજાવી છે. વાંચનારે તંત્રીની અને રિપોર્ટરવર્ગની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ કરી હંમેશાં વર્તમાનપત્રોમાં યોગ્ય સુધારા કરીને જ વાંચવાં જોઇએ. એમ ન કરે તો વર્તમાનપત્રો ચલાવનારાને એ મોટો ગેરઇન્સાફ કરે અને જેટલો લાભ તેને ઉઠાવવો શકય છે તેટલો તે હરગીજ ન ઉઠાવી શકે.

મિ. ડગલસનું ઉતાવળું પગલું

હવે રહ્યા મિ. ડગલસ કે જેણે હું ઉપર સૂચવી ગયો તે પ્રમાણે રાજીનામું આપ્યું છે. એ ભાઇએ કેવળ ઉતાવળ કરી છે. મૌ. સાહેબે ઇસાઇને વિષે 'કાફર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો એથી તેમને દુ:ખ લાગ્યું. હું એ દુ:ખ સમજી શકું છું. 'કાફર' શબ્દનો પ્રયોગ ન થાત તો વધારે સારૂં હતું. પણ મૌ. સાહેબે તો એ શબ્દનો પ્રયોગ શુદ્ધ દિલથી કર્યો હતો, અને જેને અત્યારે તેઓ દુશ્મન તરીકે જોઈ રહ્યા છે તેવા અંગ્રેજોને વિષે એ પ્રયોગ હતો. છતાં મિ. ડગલસે જે પગલું ભર્યું તે ભરતાં પહેલાં એમણે મૌ. સાહેબની પાસેથી તેમના કહેવાનો અર્થ જાણી લેવો તો જોઇતો જ હતો. તેમ નહિ કરતાં અતિશય ઉતાવળથી પોતાનું રાજીનામું આપ્યું છે તેથી એમના પગલાને હું પોતે તો શકની નજરે જોઉં છું. મૌ. સાહેબનાં વચન તીખાં હતાં, પણ કોઈ નિર્દોષ માણસે ખોટું લગાડવા જેવાં ન હતાં એમ મારી ખાત્રી છે, અને તેવી જ મારી ખાત્રી છે કે ખુનને ઉત્તેજન આપવાનો પણ તેમાં જરાયે ભાવ ન હતો. એમણે તો પોતાના ભાષણમાં શાસ્ત્રાર્થ આપ્યો અને પોતાની ઉપર થયેલા હુમલાના રદીઆ આપ્યા.

ડાકોરમાં ગાંધીજી

૧*

પાખંડનાં ધામ

યાત્રાસ્થાનની અપવિત્રતા

તમે બધા અને હું આ યાત્રાને સ્થળે એકઠા થયા છીયે. પણ અત્યારે હિન્દુસ્તાનની એવી કફોડી સ્થિતિ છે, એવી દીન દશા છે કે આપણે યાત્રાને સ્થાને આવીને પણ પવિત્રતાને નથી ઓળખી શકતા. અને હું તો આ પવિત્ર સ્થાનમાં આવ્યો છું તે રણછોડજીનાં દર્શન માટે નથી આવ્યો. અત્યારે રણછોડરાયમાં ઋણ છોડવાની તાકાત રહેલી નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણે પૂજારીઓ તે પૂજારીઓ જ નથી રહ્યા; આપણે આપણી શ્રદ્ધાને ખોઈ બેઠા છીયે. યાત્રાસ્થાન પવિત્રતાને બદલે પાખંડનાં ધામ બનેલાં છે એ હું નજરે જોઈ રહ્યો છું. એ આપદ્‌માંથી, એ પાપમાંથી ઇશ્વર આપણને ક્યારે છોડાવશે ?

ઇન્દ્રિય-સંયમનો ધર્મ

મારા સાંભળવામાં ઘણીવાર આવેલું છે કે ડાકોરજીમાં આવનારા ઘણા લોકો સારા વર્તનથી નથી રહેતા; આવતાં આવતાં કેટલીક જગાએ અત્યાચાર કરે છે. આ વાત સાચી છે કે ખોટી છે તેની મને ખબર નથી. પણ જો આપણો ધર્મ--હિન્દુઓનો ધર્મ અને મુસલમાનોનો ધર્મ—આપણને કંઇ શીખવતો હોય તો પહેલી વસ્તુ તે એ શીખવે છે કે આપણે આપણા વિષયોને, આપણી ઈન્દ્રિયોને, કાબુમાં રાખવાં. બધા જ ધર્મો આપણને શીખવે છે કે જગતમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે બધી, મોટી ઉમરની તેટલી આપણી માતા સરખી છે, સરખી વયની બહેન સમાન અને નાની દીકરી થઇ શકે એવડી હોય તો તે દીકરી સમાન ગણવાની છે. મેં સાંભળ્યું છે અને માન્યું પણ છે કે ડાકોરમાં આવનારાઓ આ ધર્મનો પહેલો નિયમ ખંડન કરે છે. છતાં એ માને કે ગોમતીજીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થઇ જઈશું, એ શા ખપનું ? સ્નાન કરીને પવિત્ર થવાનો એનો ઈરાદો હોય એ પણ હું તો નથી માનતો. સત્યનું પાલન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન એ સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ ધર્મ છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી, સદ્‌ગૃહસ્થોને માટે છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થ જ નથી. આ સંસારમાં, હિન્દુ સંસારમાં તેમજ મુસલમાન સંસારમાં, જો આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઈના ગુલામ ન થવું હોય, તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

ધારાળાઓને

લૂંટવામાં ધર્મ નથી

મને કોઇએ કહ્યું કે આ મિજલસમાં ઘણા ધારાળાઓ હશે, તેમને બે શબ્દો કહો. તેમને હું શું કહું ? પણ એટલું તો મારે તેમને કહેવું જ જોઇયે કે જો તમે ધર્મને સમજતા

* સંવત ૧૯૭૬ ની માણેકઠારી પૂનમની રાતે ડાકોરમાં ચાળીસ હજાર યાત્રાળુઓની મેદની સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા. ૨૭-૧૦-૨૦.

હો તો એ ધર્મ એવું નથી કહેતો કે બીજાને તમે લૂંટો. લૂંટીને જીવવા કરતાં તો આપઘાત કરવો સારો. બીજાને લૂંટીને ખાવા કરતાં ભૂખે મરવું તે સારું. બીજાને લૂંટીને કપડાં પહેરવાં તે કરતાં નગ્નદશામાં ફરવું વધારે સારૂં છે.

ઈસ્લામને ગ્રહણ લાગ્યું છે

આજે હું આખા હિન્દુસ્તાનને આજીજી કરી રહ્યો છું તે એકલા વાણીઆબ્રાહ્મણને નથી કરતો, પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઢેડ, ભંગી, ધારાળા છે તે બધાને—મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એ બધાને—હું આજીજી કરૂં છું કે જો તમારી ઇચ્છા હિન્દુસ્તાનને સુખી કરવાની હોય તો તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે તમારે જુદા જુદા ધર્મોની સાથે એકદિલ થઇને રહેવું. એ પડોશીનો ધર્મ છે. ભાઇ શૌકતઅલીને કામ પ્રસંગે મુંબઈ બહાર જવું ન પડયું હોત તો આજે આ હિન્દુઓના યાત્રાસ્થાનમાં તમે તેમને મારે પડખે જોત. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તેમને—અને હવે તો એ બન્ને ભાઈઓને—મારી સાથે જ ફેરવું છું. હું બધાને કહું છું કે મારા બે સગા ભાઇઓ ગુજરી ગયા છે, પણ આ બે ભાઇઓ પ્રત્યે મને સગા ભાઇ કરતાં જરાયે ઓછો ભાવ નથી. હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરૂં છું અને હું આ બે મુસલમાનોની સાથે ભાઈચારો રાખીને મારો હિન્દુ ધર્મ સંપૂર્ણપણે પાળી શકું છું. તેમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો છે. જો હું એક હિન્દુ તરીકે ઈસ્લામ માટે મરી શકું તો વખત આવ્યે હિન્દુ ધર્મ માટે પણ મરી શકીશ. આમાં મારી પોતાની અને દેશની કસોટી રહેલી છે. એકદિલીનો પડોશીધર્મ

સાત કરોડ મુસલમાન ભાઇઓ ઉપર મહાન ધર્મસંકટ આવી પડેલું છે. એક વિકરાળ સલ્તનત તેમના ધર્મને છિન્નભિન્ન કરવા બેઠી છે. આકાશમાં આ ચંદ્રમાને જેમ અત્યારે ગ્રહણ લાગ્યું છે તેમ ઇસ્લામને આ સલ્તનતના ગ્રહણે ઘેર્યો છે. તેને તમે છોડાવો. ચંદ્રમાનું ગ્રહણ એ તો સ્થૂલ ગ્રહણ છે. એને છોડાવવું એ આપણા હાથમાં પણ નથી. મને આ ચન્દ્રગ્રહણ જરાયે નથી ડરાવતું, મને ઉપવાસ નથી કરાવી શકતું. પણ આપણા આત્માને જે ગ્રહણ લાગ્યું છે, આપણું દિલ જે ગ્રહણમાં ઘેરાયું છે તેનાથી હું ધ્રૂજું છું. તે ગ્રહણને છોડાવવાનો ઈલાજ ઉપવાસ હોય તો હું ઈશ્વર પાસે માગું છું કે મને ઉપવાસ કરવાની શકિત આપો. આ ગ્રહણ છોડાવવાનો ઇલાજ આપઘાત હોય તો આપઘાત કરવાની શકિત પરમેશ્વર મને આપજો. હિન્દુસ્તાનનો સુંદર ચંદ્ર ઇંગ્લંડના ડાઘથી ઘેરાયેલો છે. તેનું એક કારણ હું બતાવી ગયો. ઇસ્લામ ઉપર સલ્તનતની તલવાર ઝઝૂમે છે. આજ ઈસ્લામ પર તો કાલે હિન્દુ ધર્મ પર. જે સલ્તનતે ઈસ્લામને દગો દીધો છે, જે સલ્તનતે પંજાબ મારફત સારા હિન્દુસ્તાનને પેટે ચલાવ્યું છે, જેણે પંજાબ મારફત નાનાં નાનાં બાળકો પાસે જબરીથી સલામી કરાવી છે ને તેમ કરતાં કરતાં જે સલ્તનત મારફતે છ સાત વર્ષનાં બે બાળકના પ્રાણ ગયા છે, જે સલ્તનત નીચે દોઢ હજાર કે એક હજાર નિર્દોષ માણસોનાં ખુન થયાં છે, તે સલ્તનત કેવી હશે? એ સલ્તનતનું ગ્રહણ આપણી ઉપર કેટલે દરજ્જે છે તેનો હું તાગ નથી કાઢી શકતો. ઇસ્લામ પર સલ્તનતનું ગ્રહણ

રાવણરાજ્ય

રાવણરાજ્યને કેમ મિટાવાય ?

સરકારનું રાજ્ય એ રામરાજ્ય નથી; એ રાવણરાજ્ય છે. એ રાવણરાજ્યમાં આપણે પીડાઈયે છીયે અને પાખંડ શીખીયે છીયે. આવા રાવણના રાજ્યમાંથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકીયે? પાખંડીઓની જોડે પાખંડી બનીને? શઠની જોડે શઠતાથી મુકાબલો કરીને? પાખંડમાં આપણાથી તેમને કેમ પહોંચાશે? એ સલ્તનતના ભેદોને આપણાથી કેમ પહોંચાશે? જે સલ્તનતે પોતાના છળકપટથી પાખંડી યૂરોપને પણ મ્હાત કર્યું છે તેની સામે અહીંના પાખંડીઓ શું કરી શકવાના? હિન્દુમુસલમાનને પાખંડ કરવું હોય તોપણ આપણી પાસે પાખંડ નથી. રાવણને પાખંડથી મારવો હોય તો તેના જેવાં દશ માથાં અને વીશ ભુજા જોઇયે તે કયાંથી લાવવાં? એને મારવાનું કામ રામ જેવો પાખંડી જ કરી શકે. રામની પાસે શું પાખંડ હતું? એણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું; એને ઈશ્વરનો ડર હતો; એની સેના વાંદરાંઓની હતી. વાંદરાંઓએ કોઈ દિવસ હથિયાર ઉપાડયાં છે? આજે પણ આપણે દીવાળી ઉજવીયે છીયે તે એ રામનો રાવણ ઉપરનો વિજય ઉજવીયે છીયે. પણ એ વિજય આપણે ત્યારે જ ઉજવી શકીયે કે જ્યારે આપણે આ દસ નહિ પણ હજાર માથાંવાળા રાવણને છિન્નભિન્ન કરી શકીયે. તે નથી કરી શકયા ત્યાં સુધી આપણે માટે વનવાસ જ રહ્યો છે. તમે સીતાજીના જેવી સતીઓની ઉપર કુદૃષ્ટિ ન કરો તો જ આ સલ્તનતને તમે મ્હાત કરી શકશો. શયતાનને કોઇ મ્હાત કરી શકયો હોય તો તે ઇશ્વર જ છે. તેણે જ શયતાનને પેદા કર્યો અને તે જ તેને મારી શકે છે. આદમીની શક્તિથી તે હારતો નથી. એકલા ઇશ્વરની ગુલામી કરનાર માણસ મારફત ઇશ્વર જ તેને હરાવે છે.

વાંકું બોલવાનું મને એકલાને જ સોંપજો

સરકારનું વાંકું બોલવાનો અધિકાર

આવી જબરી સલ્તનત સાથે આપણે મુકાબલો કરવાનો છે. એના તરફથી પડતાં દુઃખો રોવાને હું ઈચ્છતો નથી. હું તો ઉલટો હિન્દુસ્તાન પાસે માગી લઉં છું કે તેનું વાંકું બોલવાનો અધિકાર તમે મને એકલાને જ આપજો. હું જ્યારે સલ્તનત જોડે સહકાર કરતો હતો ત્યારે તમારા મ્હોંમાંથી આ સરકારને વિષે અંગારા ઝરતા મેં જોયેલા છે. સરકારની નિન્દા પણ તમારા મ્હોંમાં શોભતી નથી. મેં પીધા છે તેવા કડવા ઘુંટડા તમે કદી પીધા નથી. એ કડવા ઘુંટડા ઉતારીને મેં જે શક્તિ મેળવી છે તેની શતાંશ પણ તમે નથી મેળવી. તેની તરફ ગુસ્સે થવાનાં મને ઘણાં કારણો મળ્યાં, પણ હું મારો ગુસ્સો પી ગયો છું. આ પ્રસંગે પણ હું ગુસ્સામાં આવીને એકે શબ્દ નથી બોલતો, પણ મારા આત્માના જ શબ્દો ઉચ્ચારૂં છું. અંગ્રેજી સલ્તનત માટે તમારી પાસેથી હું ગુસ્સાનું વાક્ય સરખું નથી માગતો. અંગ્રેજોમાંનું બૂરૂં જોવાના કરતાં તમે તમારૂં પોતાનું જ બૂરૂં જોજો અને તેને કાઢજો; એટલે તમે સ્વતંત્ર-છૂટા થશો. અંગ્રેજી સલ્તનતની હું એબ બતાવું છું તે સાક્ષીરૂપે બતાવું છું. એ સલ્તનતને ત્રીસ વર્ષ ખરા દિલથી સેવ્યા પછી મારી ખાત્રી થઈ છે કે એ રામરાજ્ય નથી પણ રાવણરાજ્ય છે. આ સલ્તનત મને અત્યારે ભુંડી લાગે છે તે મને કંઈ અંગ્રેજોનો તિરસ્કાર નથી; મને તિરસ્કાર સલ્તનતની સાથે છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજી સલ્તનત પશ્ચાત્તાપ

કરતી નથી, હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની પાસે માફી માગતી નથી, 'અમે તમારા નોકર છીયે અને નોકર તરીકે રાખો તો રહેવા માગીયે છીયે' એમ કહેતી નથી, ત્યાં સુધી હું એ સલ્તનતનાં હવાઈ જહાજો સામે અને મશીનગનો સામે મુકાબલો કરવાને તૈયાર છું. એનાં હવાઈ જહાજ કે મશીનગન મને ડરાવી નહિ શકે.

દિલની સરદારી ઇશ્વરને જ સોંપજો

પાપધર્મી સલ્તનત

એ સલ્તનત સાથે મુકાબલો કરવામાં હું ધર્મની હાનિ બીલકુલ જોતો નથી. હું પ્રસંગ આવે તો સગા દીકરા સામે અસહકાર કરી શકું, તેમ સલ્તનત સાથે પણ કરૂં. એ પણ ધર્મ છે. માણસમાત્ર ભૂલથી ભરેલા છે, પાપી છે. હું કબૂલ કરૂં છું કે હું પોતે સંયમધર્મ પાળું છું છતાં હું સંપૂર્ણ નથી. મારામાં પાપ અને અપૂર્ણતા ભરેલાં છે. તોયે હું પાપથી ડરૂં છું. મારામાં ત્રૂટીઓ છે અને તેને કાઢવાને હું પ્રયત્ન કરૂં છું. હું તેમનો ગુલામ નથી. આ સલ્તનત તો પાપને જ ધર્મ માને છે. આ સલ્તનત બીજા દેશોને કચરી નાંખીને પોતાના દેશને આબાદ બનાવે છે. તે અત્યાચાર છે. હિન્દુસ્તાનને બીજા દેશોને કચડી—તારાજ કરી—ને આબાદ કરવા હું ઇચ્છતો નથી. બીજાના ધર્મનો લોપ કરીને હું હિન્દુસ્તાનને ચડાવવા નથી ઇચ્છતો. પણ આ સલ્તનત તો કહે છે કે બાદશાહીને સારૂ ગમે તેવા અત્યાચાર અમે કરીશું. સલ્તનત બોલતી નથી, કરી બતાવે છે. પંજાબમાં તેણે કરી બતાવ્યું છે. હું કૃષ્ણનો પૂજારી તમને સહુને કહું છું કે એવી સલ્તનતની નિશાળોને, તેમની અદાલતોને તમે ફેંકી દેજો. મારા શરીર માટે મને કોઇનો ડર નથી. મારૂં શરીર તો હું એ સલ્તનતને સોંપીને જ અહીં બેઠો છું; તમારા દિલની સરદારી તમે ઇશ્વરને જ સોંપજો. તે વખતે તમારી બેડી તૂટી જશે.

અસંતથી નાસજો

અસહકારમાં ધર્માચરણ

અસહકાર એ સોના જેવું શસ્ત્ર છે, દિવ્ય શસ્ત્ર છે. હિન્દુઓને તે શ્રીકૃષ્ણે આપેલું છે; મુસલમાનોને મહમ્મદ પયગંબરે આપ્યું છે; પારસીઓને ઝંદ અવસ્તામાં મળેલું છે; કે જ્યાં તમે અન્યાય જુઓ, કોઇ માણસમાં અન્યાયને મૂર્તિમંત જુઓ ત્યારે તે માણસનો ત્યાગ કરજો. તુલસીદાસજીએ બહુ જ મૃદુ ભાષામાં કહ્યું છે કે અસંતથી દૂર ભાગો, અસંતો પોતાના સમાગમથી પીડે છે. દાવાનળથી દૂર નાસો તેમ અસંતથી—અન્યાયથી નાસજો. નાસવું એટલે જ અસહકાર. અસહકાર એ દ્વેષ કે વેર નથી. એ તો ધર્મીનું ધર્માચરણ છે. અસહકાર એ બાપદીકરા વચ્ચે યોગ્ય છે, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ફરજરૂપ છે, સગાંસગાં વચ્ચે કર્તવ્ય છે. મારો દીકરો મદ્યમાંસ ખાઈ આવે અને હું તેનો વૈષ્ણવ બાપ તેને મારા ઘરમાં ઘડી પણ સંઘરૂં તો પછી મારે રૌરવ નરકે જ પડવું પડે. આ અસહકારનું રહસ્ય હું તમને ન સમજાવી શકું તો પછી સ્વરાજ એ એક અશક્ય વસ્તુ છે. સ્વરાજ મેળવવું હોય તો એક જ ઈલાજ છે અને તે અસહકાર છે.

ખરી ક્ષત્રિવટ

શુદ્ધ ક્ષત્રિયવૃત્તિ

હા, તલવાર એ પણ એક બીજો ઇલાજ છે ખરો, પણ તલવારને સારૂ તમે કોઇ દિવસ તપશ્ચર્યા કરી છે? તલવારને સારૂ તમે સંયમ કર્યો છે? ઇસ્લામીઓને તો તમારા

કરતાં તલવાર વાપરતાં વધારે આવડે છે. તેમણે પણ જાણી લીધું કે આ કામ તલવારથી નહિ થાય. બે ચાર માણસ માર્યે આ સલ્તનત ડરી જઇને સ્વરાજ દઇ દેશે ? જે સલ્તનત હજારો અંગ્રેજોનાં મડદાં પર રચાયલી છે, જેણે હજારો અંગ્રેજ, શીખ અને પઠાણોના રુધિરનો દરીઓ ચલાવ્યો, તે સલ્તનત પાંચ પચીસ ખુનથી ડરી જવાની ? હરગીજ નહિ. હું અંગ્રેજી સલ્તનતની નિન્દા કરૂં છું, છતાં એને બહાદુર પણ કહું છું. એને સ્વદેશ વહાલો છે. તેમાં રાક્ષસી ભાવના છે તે ત્યાજ્ય છે. હું તો રાવણની પણ બહાદુરી ગાનારો છું. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુશ્મન મળો તો રાવણ જેવા મળજો. લક્ષ્મણ સાથે લડનાર તો ઈન્દ્રજિત જેવો હોવો જોઇયે. આવી સલ્તનતની જોડે લડો તો બહાદુરીથી મેદાનમાં પડીને તલવાર કાઢીને લડજો. પણ તે વસ્તુ તાકાતની બહારની છે. હું હિન્દુ ધર્મ સમજું છું તે પ્રમાણે હિન્દુએ તલવાર વિના જ લડવું જોઇયે, બીજાનું માથું કાપવા કરતાં પોતાનું જ માથું ફગાવી દેવું જોઇયે. હું પોતે હિન્દુસ્તાનમો એક મોટામાં મોટો ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરૂં છું. મને રિવોલ્વરના પાંચ બાર કરતાં ન આવડે ? મને કોઇને ઝેર પાતાં ન આવડે ? મને ઍરોપ્લેનમાં કોઈ લઈ જાય તો ત્યાંથી બૉંબ ફેંકતાં ન આવડે ? પણ મેં એ વસ્તુનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરેલો છે. મને ઈશ્વરે એક માંકડ સરખાને પણ સરજવાની તાકાત આપી નથી, તો પછી કોઇને મારવાનું કામ પણ મારૂં નથી. મારૂં કામ મરવાનું છે. હું મારૂં, મારી સ્ત્રીનું મારા દેશનું રક્ષણ કરવામાં માથું આપું ત્યારે હું શુદ્ધ ક્ષત્રિય છું. અશકતમાં અશકત માણસ—સ્ત્રી પણ—પોતાની અંદર ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ પેદા કરી શકે; એટલે કે દુશ્મનને કહી શકે છે કે હું તો અડગ ઉભો રહીશ, તારાથી થાય તે તું કરી લે. નહિ તો ખુની તે જ ક્ષત્રિય ગણાય ! જે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે તે પણ ક્ષત્રિયમાં ખપે ! તેથી હું હિન્દુસ્તાનને પોકારી પોકારીને કહું છું કે જે કંઈ કરો તે શુદ્ધ ક્ષત્રિયવૃત્તિથી કરજો. મુસલમાનને ગાળ આપવી, મુસલમાનનો તિરસ્કાર કરવો, એ આપણા ધર્મને લજવે. મુસલમાન તમને દગો દેશે એમ ઘડીભર માની લો, તોયે જે શક્તિ તમે આ સલ્તનત સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરો તે જ શક્તિ તમે મુસલમાનો સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરજો. આજ સુધી તમે મુસલમાન જોડે સહકાર કર્યો છે જ કયાં ? એકવાર તમે તેમની જોડે સહકાર કરી જુઓ. તમે સરકાર જોડે તો ખૂબ સહકાર કર્યો છે; અને તેમ છતાં આપણે દુઃખી છીયે. તેથી હું તમને કહું છું કે તમે સરકાર સાથે અસહકાર કરો અને મુસલમાન ભાઈઓ સાથે સહકાર કરો. અસહકાર કરાવવાને તમારે ખુનામરકી નથી કરવાની. જેને તેમાં નથી ભળવું તેને તમે મારીને મુસલમાન નથી કરી શકવાના. તેને તમારે નમવું અને વીનવવું. પાઠ મારે તો સહન કરશો ત્યારે તમે અસહકાર કરાવી શકશો. તમારામા સચ્ચાઈ હશે, નમ્રતા હશે, એકદિલી હશે, તમે બહાદુર થશો, તો તમારો ત્યાગ કરીને સરકારનો સાથ કોણ કરી શકનાર છે? તેવાઓને સમજાવવા માટે તમે પોતે બહાદુર બનો અને ત્યાગ કરો.

સર્વ કોમનું ઐક્ય

એક લાખ ગોરા આટલા તેત્રીસ કરોડ ઉપર કેમ સરદારી ભોગવી શકે છે ? કારણ એ છે કે આપણે ગુલામ બન્યા છીયે. આપણે જો કહીયે કે ભાઈ, આજથી અમે ગુલામ નહિ

રહીયે, તો કાં તો એ ચાલ્યા જાય, નહિ તો આપણા નોકર થઇને રહે. પણ એટલું કહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથીઉં એ છે કે આપણે ધારાળા, ભીલ, મુસલમાન સાથે, ઢેડ-ભંગી લોકો સાથે, અઢારે વર્ણો સાથે ભાઇચારો કરવો, તેમને ભાઇઓ ગણવા, તેમનો તિરસ્કાર ન કરવો. મુસલમાન ગાય મારે છે એથી તમે ગુસ્સે થાઓ છો, પણ હિન્દુઓ ક્યાં ગાયોને નથી મારતા ? ગાયનું દૂધ ખૂટી જાય છતાં તેનું લોહી ખેંચી કાઢવું, ગાયના વારસોને આર ભોંકવી એ પણ ગોહત્યા બરાબર જ છે. આવી ગૌહત્યા હમેશાં કરનાર હિન્દુ શું મ્હોં લઈને મુસલમાન ભાઈની પાસે જઇને કહે કે મારી ગાયને તમે કેમ મારો છો ? ગાયને બચાવવી હોય તો હિન્દુએ પોતાની ખાનદાની બતાવવી જોઈયે. મને તો મુસલમાનો પાસે માગવા જતાં લાજ આવે. અને તમારી ગાયને અંગ્રેજો તો રોજ ખાય છે. અંગ્રેજી સોલ્જરો ને બીફ—ગોમાંસ વગર ઘડીભર ચાલતું નથી. તમે મુસલમાન ઉપર શા સારૂ તિરસ્કાર કરો છો ? મુસલમાનમાં તો ઇશ્વરનો ડર પણ છે. તમે અલી બિરાદરો સાથે થોડો વખત રહો તો તમને ખબર પડે કે ઈશ્વરથી તેઓ કેટલા ડરે છે. મુસલમાનો સાથે એકદિલ બનો તો સ્વરાજ મળવું એ થોડા કાળની જ વાત છે.

સ્વદેશી

તમારાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લો, ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિ ન મોકલો, રેંટીયા પર સૂતર કાંતો અને ખાદીનાં કપડાં પહેરો. સ્વદેશી અને નાણાંની મદદ

છેવટમાં કહેવાનું કે આપણે છોકરાંઓને કેળવણી આપવી છે, નવી અદાલતો ચલાવવી છે, તેમાં પૈસો જોઇશે. તમે યથાશક્તિ પૈસા આપો. તમારી પાસેથી પૈસા લેવા એ મને કઠણ લાગે છે. હું એવા ઘણા જુવાનીઆઓ નથી જોતો કે જેમના હાથમાં તમારા પૈસા સોંપીને હું નિર્ભય રહી શકું. અસહકારને તમારે મદદ કરવી હોય તો અત્યારે સ્વયંસેવકો ફરશે તેમને એક પૈસાથી માંડીને તમારે જેટલું આપવું હોય તેટલું આપજો. અસહકારને અર્થે એકેક પૈસો આપવો એટલું તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કરી જ શકે તેવું છે. બીજું નહિ તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કાંતવું વણવું તો કરી શકે જ. મીલનું કપડું પહેરીને સ્વદેશી પળાય છે એવું માનતા હો તો તે ભૂલ છે. મીલો હિન્દુસ્તાન માટે પૂરતું કાપડ બનાવી નથી શકતી. ખાદીમાં જ સૌંદર્ય રહેલું છે. ઝીણી મલમલની અંદર ગુલામીની નિશાની રહેલી છે, તેથી મને ખાદી હલકીફુલ લાગે છે અને પાતળી મલમલ ભારે લાગે છે. તમે તમારાં છોકરાઓને ઘેર બેસાડી જ દેજો. તેઓ થોડો વખત નહિ ભણે તો હરકત નથી. ઘેર બેઠાં તેમને વિષ્ણુનું ભજન કરવા દો.

ઉપસંહાર

તમે જો અસહકારને પસંદ કરતા હો, આ રાક્ષસી સલ્તનતની ધૂંસરીમાંથી છૂટવા માગતા હો, તો સ્વયંસેવકો આવે ત્યારે તમે ઉઠી નહિ જતા, પણ કંઇક યથાશક્તિ આપતા જજો. મારૂં નામ લઇને કે વલ્લભભાઇનું નામ લઇને કે સ્વરાજસભાનું નામ લઇને

તમારી પાસે કોઈ કંઈ માગે તો તમે એકદમ આપી નહિ દેશો. તમે એમને ઓળખતા હો તો તેમના હાથમાં પૈસા મુકજો. અત્યારે જેની પાસે પૈસા ન હોય તે અમદાવાદ મોકલી શકે છે. આજથી ઈશ્વર તમને હિંમતવાન બનાવો, બલિદાનની તાકાત આપો, ઇશ્વર તમને સચ્ચાઈ અને નમ્રતા આપો અને તમે માત્ર ઈશ્વરનો ડર રાખો અને માણસમાત્રનો ડર ઈશ્વર તમારામાંથી કાઢી નાંખો.

૨

સ્ત્રીઓની સભા*

બહેનો,

સ્નાનદર્શન ક્યારે ફળે? તમે સહુ મારું શાન્તિથી સાંભળજો; હું થોડા શબ્દોમાં જ બધું પૂરું કરીશ. તમારામાંથી કેટલીક બહેનો ડાકોરની જ હશો અને કેટલીક બહારની આ યાત્રાસ્થળમાં આવી હશો. મને ખાત્રી છે કે આટલી બધી બહેનોમાંથી ભાગ્યે જ કોઇને ખબર હશે કે આજે હિન્દુસ્તાનની શું સ્થિતિ છે? આજે હિન્દુસ્તાનની જે સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિમાં આપણું કર્તવ્ય શું છે, આપણો ધર્મ શું છે? તમે સહુ આ યાત્રાસ્થળમાં પવિત્ર ભાવથી આવેલાં છો. તમને લાગતું હશે કે ડાકોરજીનાં દર્શન કર્યાં એટલે બધાં પાપ નાસી ગયાં; ગોમતીમાં સ્નાન કર્યું એટલે સર્વસ્વ મળી ગયું. કેટલીક બહેનોને એમ પણ લાગતું હશે કે ગાંધી જેવા મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં તેથી કૃતાર્થ થઇ ગયાં. આ વાત સાવ ખોટી છે. ગોમતીજીમાં સ્નાન કરો અને મનને પવિત્ર ન કરો તો ઉલટાં તમે ગોમતીજીને ગંદી બનાવો છો. ડાકોરજીનાં દર્શન કરવા જઇયે અને કેવળ પગનો મેલ જ ત્યાં મેલીને પાછાં આવીયે તો એ દર્શન કશાયે કામ નહિ આવે. મનને પવિત્ર કરીયે, દિલમાં સારા ભાવો ઉત્પન્ન કરીયે, આપણે પોતાના વિષે જ્ઞાન મેળવીયે તો જ ડાકોરનાથનાં દર્શન ફળે. મારા જેવા અશ્રદ્ધાવાનને કે કોઇ ખ્રિસ્તીને દર્શન શું ફળશે એમ તો તમે પોતે જ કહેશો. હું તમને બતાવી દેવા ઇચ્છું છું કે આપણું મન જ્યાં સુધી સારૂં નથી થયું, દિલ જ્યાં સુધી સારૂં નથી થયું, ત્યાં સુધી ગોમતીનું સ્નાન કે રણછોડરાયનાં દર્શન કશું ન ફળી શકે.

સરકારની છાયામાં નથી, તડકામાં સોસાઇયે છીયે

અધમ રાજ્ય હવે બધી બહેનોને મારી પ્રથમ વિનંતિ એ છે કે તમે ખરો ધર્મ શામાં રહેલો છે એ સમજી લો. જ્યાં સુધી ખરો ધર્મ શેમાં છે તે તમે નહિ સમજો, જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની શી દશા છે તે નહિ સમજો, સરકાર એ તો માબાપ છે, તેના રાજ્યમાં આપણે શાંતિથી રહીયે છીયે એવું જ્યાં સુધી તમે માનો છો, ત્યાં સુધી તમે ગુલામીમાંથી છૂટી શકવાનાં નથી. હું માનું છું કે સરકારે આપણને ગુલામ બનાવ્યાં છે. ત્રીસ વરસ સુધી મેં

---

* આ જ અવસરે ડાકોરમાં લગભગ ત્રણ હજાર સ્ત્રીઓની સમક્ષ આપેલું ભાષણ

માન્યું કે અંગ્રેજી રાજ્યની છાયામાં આપણે સુખી છીયે. પણ હવે મારી ખાત્રી થઇ ગઇ છે કે આપણે આ સરકાર નીચે છાયામાં નથી પણ તડકામાં સોસાઇયે છીયે. આપણો ધર્મ જવા બેઠો છે. મેં રસ્તામાં પાટીઆં લટકાવેલાં જોયાં કે હોટલમાં જવાથી આપણે ધર્મ મેલીને આવીયે છીયે. એ ખરૂં છે; પણ અરધું ખરૂં છે. એ હોટલો કયારે થઇ ? આ સરકારના રાજ્યમાં. અને કેમ થઇ ? આ સરકારે આપણને એશઆરામ કરતાં શીખવ્યાં તેથી. હવે આપણે ઘર છોડીને બજારમાંથી સ્વાદ લેતાં શીખ્યાં છીયે, વૈષ્ણવનો મર્યાદાધર્મ આપણે ઓળંગી ગયાં છીયે. આ સરકાર એવી છે કે જે દારૂ અને અફીણનો વેપાર કરીને લાખો રૂપીયા પેદા કરે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે જે રાજા વેપાર કરે તે વચલા વર્ગનો છે; પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે એટલા સારૂ થોડુંક તેની પાસેથી લે તે પહેલા વર્ગનો; પરંતુ જે પ્રજાને વ્યસની બનાવીને અને મદ્યપાન શીખવીને પૈસા ઉપજાવે છે તે તો અધમ રાજા છે. અત્યારે આપણી ઉપર આવું અધમ રાજ્ય છે એ તમને બહેનોને શીખવવાને હું અહીં આવેલો છું.

દેશની બે આંખો

ભગવદ્ગીતામાં આપણને શીખવવામાં આવ્યું છે કે બધાંને સરખાં ગણીયે. હિન્દુમુસલમાન એ તો દેશની બે આંખો બરાબર છે. તેમની વચ્ચે વેરભાવ હોય નહિ. પણ આપણે એ મુસલમાનોના તિરસ્કાર—અસહકાર કરીયે છીયે, તેમની જોડે વેર કરીયે છીયે. આ સરકાર આજે એ મુસલમાનોનો ધર્મ લોપ કરવા બેઠી છે. આજે તેનો ધર્મ લોપ કરી શકે છે તે આવતી કાલે આપણો ધર્મ પણ કરી શકે. ધર્મ પર ધાડ

રાવણરાજ્યની આણ

બીજું પંજાબ. પંજાબનું નામ પણ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય. પણ પંજાબમાંથી જ આપણા ઋષિ હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયા હતા. પંજાબ તે ભૂમિ છે જ્યાં બેઠા ઋષિઓએ બધાં શાસ્ત્રો લખ્યાં હતાં. તે જ પંજાબમાં સરકારે બહેનોનું અને પુરુષોનું અપમાન કર્યું છે; તે જ પંજાબનાં બચ્ચાંને ચાબુક માર્યા છે; તે જ પંજાબના માણસોને સરપ ચાલે તેમ પેટે ચલાવ્યાં છે. આવી સરકારની આણ માનવી એ અધર્મ છે. તેથી જ હું કહું છું કે આપણે આ રાવણરાજ્ય બદલીને રામરાજ્ય સ્થાપવું જોઇયે. રામરાજ્ય સ્થાપો

ખરી ખૂબસુરતી

મારી બીજી વિનંતિ તમને એ છે કે તમે સ્વદેશીધર્મ પાળતાં થઈ જાઓ. આ સરકારે આપણને પાખંડ શીખવ્યું છે. વિલાયતી કપડાંથી શરીરની શોભા વધે છે એમ માનતાં આપણે શીખ્યાં છીયે. અહીં આવેલી બહેનોએ જે કપડાં પહેરેલાં છે તેમાં પણ પરદેશીની બદબો છે. મીલોનું કાપડ પણ સ્વદેશી નથી. મીલોમાં થાય છે તેટલું કાપડ હિન્દુસ્તાનને રતું થતું નથી. તમે પોતે તો ભીખારી નથી. તમારાથીયે વધારે ગરીબ મેં જોયાં છે. પુરુષોને એકલી લંગોટી જ મળતી હોય અને બહેનોને ફાટેલી તૂટેલી ઘાઘરી જ હોય એવાં મેં જોયાં છે. સ્વદેશીધર્મને હિન્દુસ્તાન આજે અંગીકાર કરે, ' રૂડો રેંટીયો ' બધી બહેનો સ્વદેશી-ધર્મનો મહિમા

ચલાવતી થઈ જાય, પોતે કાંતી શકે તેટલાં જ કપડાં પહેરે તો આજે આપણે ગુલામીમાંથી છૂટીયે. પહેલાંની સ્ત્રીઓ ગુણોમાં ખૂબસુરતી માનતી. પરદેશી કપડાં પહેરનારી તે કુબડી છે. કપડાં પહેરીને સુંદર દેખાવું એમાં તો વેશ્યાનો ભાવ છે. આપણે કેવી સીતાજી અને દમયંતીને પૂજીયે છીયે ? ઝીણાં કપડાં પહેરનારી દમયંતીને, ઝીણાં કપડાં પહેરનારી સીતાજીને? નહિ, અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભમનારી દમયંતીને, ૧૪ વર્ષ વનવાસ ગાળનારી સીતાજીને આપણે પૂજીયે છીયે. હરિશ્ચંદ્રની રાણીએ દાસત્વ કરેલું તે શું ઝીણાં કપડાં પહેરતી હશે ? એ વખતે તો પાંદડાંથી એબ ઢાંકતાં. બહારની શોભાથી સુંદર દેખાવું એ વેશ્યાનો ભાવ છે. તમે તમારો ધર્મ પાળવા ઈચ્છતાં હો તો પહેલું પગથીઉં એછે કે તમે સ્વદેશીધર્મ સમજી લો. પોતાને જ હાથે કાંતેલું સૂતર અને પોતાના જ ઘરના પુરુષોએ ગાતાં ગાતાં વણેલું કાપડ વાપરવું એનું નામ સ્વદેશીધર્મ. હું પોતે સાચો ખૂબસુરત છું, કારણકે મેં પહેરેલાં કપડાંમાં બહેનોને હાથે કંતાએલું સૂતર પુરુષોએ પ્રેમથી વણેલું છે. જોતમારે રાવણરાજ્યમાંથી સ્વતંત્ર થઇને રામરાજ્ય સ્થાપવું હોય તો તમારે સ્વદેશીધર્મનો અંગીકાર કરવો, રેંટીયો ઘરમાં દાખલ કરવો. રેંટીયો શીખવનારી અત્યારે તો તમને ઘણી મળી શકશે. ઓછામાં ઓછું પ્રત્યેક બહેન ઈશ્વરભજન કરતી કરતી એક કલાક તો કાંતે જ. એ સૂતરનાં તમે કપડાં વણાવી નાંખજો.

ખાદીનો ભાર ને ભારતનો પ્રસવકાળ

પ્રસવકાળનો ભાર

પરદેશી મલમલ છોડીને હાથનું વણેલું પહેરવું પ્રથમ તમને ભારે તો પડશે જ. મુંબઇની કેટલીક બહેનોએ મારી આગળ ફરીઆદ કરી કે અમારી સાડી પહેલાં ૪૦ તોલાથી ઓછી થતી તે હવે ૭૦ તોલાથીયે વધી જાય છે. મેં તેમને જરા આલંકારિક ભાષામાં જવાબ આપ્યો કે કપડાંનો ભાર ઓછો કરીને તમે તમારો પોતાનો ભાર આજ સુધી હલકો કર્યો છે. સ્ત્રીઓ નવ માસ સુધી ગર્ભનો ભાર આનંદ સાથે ઉચકે છે, પ્રસવકાળની ભારે વેદનાઓ સુખે સહન કરે છે. આજે તો ભારતવર્ષનો પ્રસવકાળ છે. આ નવા ભારતના પ્રસવકાળમાં તમે જાડાં કપડાંનો ભાર ઉપાડવા જેટલાં પણ તૈયાર ન થાઓ ? એ ભાર ઉપાડશો તો જ તમે હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવી શકશો. હિન્દુસ્તાનને નવો જન્મ આપવો હોય તો દરેક સ્ત્રીએ નવ માસ શું, નવ વર્ષ પણ ભારે ખાદીનો ભાર ઉપાડવો જોઇશે.

રાવણરાજ્યની નિશાળો

પાખંડી રાજ્યની નિશાળો

બીજું, તમે તમારાં છોકરાંને ક્યાં ભણવા મોકલો છો એ તમે જાણો છો ? તેમને તમે રાવણરાજ્યની નિશાળોમાં મોકલો છો. ધાર્મિક વૈષ્ણવ કોઇ દિવસ પોતાનાં બાળકને અધર્મી રાજ્યની નિશાળમાં મોકલે ? હું કોઇ દિવસ પાખંડી પાસેથી ગીતા કે ભાગવત ભણવા જાઉં ? અત્યારની નિશાળો પાખંડી રાજ્યની છે. એ નિશાળો આપણી ન થાય ત્યાં સુધી તમે તમારાં છોકરાંને તેમાંથી કાઢી લો. તેમને રામરક્ષા શીખવો, ઈશ્વરનાં ભજન શીખવો, અથવા તમારા ગામના ડાહ્યા લોકોને જઇને કહો કે 'અમારાં છોકરાંને ભણાવો', પણ આ નિશાળોમાં તો તમે છોકરાંને ન જ મોકલો.

રામરાજ્ય માટે દાન

આજે એક બહેન મારી આગળ રૂા. ૫) મુકી ગઈ. આજ સુધી મેં આવી રીતે દાન લીધું નથી. મારે જોઇયે તેટલું હું મિત્રો પાસેથી જ મેળવી લઉં છું. પણ હવે તો મારે સ્વરાજ્ય સ્થાપવું છે, અનેક શાળાઓ ચલાવવી છે, તે આમ મિત્રો પાસેથી પૈસા લઇને ચલાવી નહિ શકાય. તમારે રામનું રાજ્ય જોઇતું હોય તો તે માટે તમારે પ્રયાસ કરવો જ જોઇયે. ફાવે તેટલું દાન તમે આપજો; એનો ઉપયોગ હું સ્વદેશીને અર્થે, તમારાં છોકરાંઓ માટે નિશાળો ચલાવવામાં કરીશ. અત્યારે તો ડાકોરનાથજીને માટે આપણામાંથી પાખંડી લોકો કોરટે ચડ્યા છે ! દેવો સારૂ તે આપણી તકરારો આપણે કોરટમાં લઈ જતા હઈશું ? એ પાખંડ છે. વકીલોને ઘેર બેસાડવા માટે એમને થોડુંક આપવું જોઇશે. મારી અને મારા સાથીઓની દલીલ સાચી છે ત્યાં સુધી તમારા એક પૈસાના તમને બે પૈસા થશે. એ પૈસાથી તમારૂં જ સ્વદેશી, તમારી જ અદાલતો ચાલશે. આજ દેવસ્થાનોમાં જે પૈસા આપણે આપીયે છીયે તે પાખંડીઓને હાથે લૂંટાઈ જાય છે.

મેલું તત્વ; કળિયુગનો માણસ

પૈસારૂપી મેલું તત્ત્વ

જો તમારે સીતાજી જેવાં પવિત્ર થવું હોય, મેં સમજાવ્યો તેવો અનેક જાતનો સૂક્ષ્મ માનસિક વ્યભિચાર છોડવો હોય અને તમારી બીજી બહેનો પાસેથી છોડાવવો હોય, પાખંડમાંથી પવિત્ર ધર્મ શીખવો હોય, તો તમારે આ સ્વરાજ્યની હીલચાલમાં પૂરો ભાગ લેવો જોઇયે. પાખંડ શું અને ધર્મ શું એની પરીક્ષા તો દરેક જણને આવડવી જોઇયે જ. તમારી પાસે ઘણા પાખંડીઓ પણ પૈસા માગવા આવશે. એ દરેકને તમે આપો એવું હું ન કહું. મારા પોતામાં તમને વિશ્વાસ છે એવી ખાત્રી થઇ છે ત્યારે જ હું તમારી આગળ આજ હાથ લાંબો કરૂં છું. મારા કાર્યમાં પૈસારૂપી મેલું તત્ત્વ દાખલ કરતાં હું ધ્રુજું છું. પૈસા વિના કામ કરી શકું એટલું મારૂં તપ હોય, એટલી મારામાં તતબીર હોય, તો હું જરૂર ન માગું. પણ તેવું તપ કે તતબીર મારામાં નથી. હું પોતે પણ કળિયુગનો જ માણસ છું, અનેક ત્રૂટીઓવાળો છું; પણ મને ખાત્રી છે કે હું મારી ત્રૂટીઓને કાઢી નાંખવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યા કરૂં છું. માટે તમને વિશ્વાસ આવે તો તમે એક પૈસાથી માંડીને બની શકે તેટલું દાન આપજો. બધાનો વહીવટ સ્વરાજસભા કરશે.

ગ્રહણને દિને દિલનો મેલ કાઢો

ગ્રહણ કાઢવાનો અર્થ

છેવટે તમને સહુ બહેનોને મારી વિનંતિ છે કે તમને જે બે ચાર વસ્તુઓ મેં આપી છે તે એક કાને સાંભળી તેવી જ બીજે કાનેથી કાઢી નાંખશો નહિ. સ્વદેશીધર્મથી તમારા પોશાકમાંથી થોડા પૈસા બચશે, તેમાંથી તમારાં છોકરાંને તમે દૂધ ઘી આપી શકશો. અત્યારે છોકરાંના દૂધ ઘીના પૈસા તમે એશઆરામમાં ખરચી નાંખો છો. અને એ બચતમાંથી હું પણ થોડુંક માગું છું. પણ પૈસા તો તમારી ખુશી હોય તો જ આપજો. પૈસા ન આપો તોયે તમારી આગળ મેં રેંટીયાનો ધર્મ મુકયો છે તે તો સ્વીકારી લેજો જ. આજે ગ્રહણ કાઢવાનું છે. આપણા દિલનો મેલ કાઢવો એ ખરૂં ગ્રહણ કાઢવું છે. બધી બહેનો સાચા

દિલથી રામનામ લેશે, રાવણને બદલે રામરાજ્ય મળે એવી પ્રાર્થના કરશે તો હું ખાત્રી આપું છું કે એ રામ નિર્બળનું બળ જરૂર બનશે. પરમેશ્વર તમારા બધાનાં દિલનો સરદાર થાઓ અને બીજી ગુલામીમાંથી તમને છોડવો.

---

૧ અમદાવાદની સ્ત્રીસભા*

જિતેન્દ્રિય એટલે શું?

“આખા હિન્દમાં હું જ્યાં જ્યાં ફરી રહ્યો છું ત્યાં બધે સ્ત્રીઓનાં દર્શનથી કૃતાર્થ થાઉં છું. હજારો સ્ત્રીઓ મને દરેક જગ્યાએ મળે છે. આજે હું તમને એક સુંદર વાત કહેવાનો છું. અમૃતસરનું નામ તો હવે તમારામાંથી કોઇને અજાણ્યું નહિ જ હોય. એ શહેરમાં જ આપણા હજારો ભાઇઓનાં ખુનની નદી વહી હતી, અને ત્યાં જનરલ ડાયરે હજાર અથવા પંદરસો નિર્દોષ માણસોને કતલ અથવા ઘાયલ કરેલાં. એ અમૃતસરમાં હું થોડા દિવસ પર ગયો ત્યારે એક દિવસ સવારે સાડાછ વાગે ચાર બહેનો મારી પાસે ચાલી આવી. અમૃતસરમાં તો અહીંના કરતાં ટાઢ ઘણી વધારે હોય છે. પણ એ બહેનોએ જાણ્યું કે જે ભાઇ આપણી આટલી બધી ચાકરી કરી રહ્યો છે તેને ચેતવણી તો આપી દેવી જ જોઇયે. એમાંની એકે મને કહ્યું, ‘ભાઇ, તું કામ તો સારૂં કરી રહ્યો છે, પણ તને ખબર નથી કે અમારા પુરુષો અને કેટલેક અંશે અમે સ્ત્રીઓ પણ તને છેતરીયેં છીયે.’ હું તો ચોંકી જ ગયો. મેં કહ્યું, ‘મને શું કામ છેતરે? એમાં એમને શો લાભ હોઇ શકે?’ તેણે કહ્યું, ‘પુરુષો લુચ્ચા છે. તેઓ તારી પાસે જૂઠું બોલે છે. અમે તો સમજી જ ગયાં છીયે કે તારા કામમાં પવિત્ર સ્ત્રીઓ અને પવિત્ર પુરુષોની જ જરૂર છે, અને તેથી જ તારી ભાવનાઓ અમારામાં પેદા થાય તે માટે અમે સ્ત્રીઓ તારી પાછળ ભમીયેં છીયે.’ એ બહેને પછી એક સંસ્કૃત શબ્દ વાપર્યો. પંજાબની સ્ત્રીના મ્હોંમાં એવા સંસ્કૃત શબ્દની આશા ન રાખી શકાયે. તમે પણ કદાચ એ શબ્દનો અર્થ નહિ સમજતાં હો. એણે કહ્યું કે અમારા પુરુષો ‘જિતેન્દ્રિ’ નથી, અને અમો સ્ત્રીઓ પણ તું માગે છે અને માને છે એટલે દરજ્જે ‘જિતેન્દ્રિ’ નથી. હું એમનું કહેવું સાનમાં સમજી ગયો. જિતેન્દ્રિય એટલે જેની ઇંદ્રિયો કાબુમાં છે તે; અર્થાત્ જે પુરુષ કે જે સ્ત્રી કાનેથી બૂરૂં સાંભળી શકે છે, જીભેથી બૂરૂં બોલી શકે છે તેને જિતેન્દ્રિય ન કહી શકાય. હાલમાં એનો ખાસ અર્થ તો એવો છે કે જે પુરુષ એકપત્નીવ્રત પાળતો નથી અથવા જે સ્ત્રી પતિવ્રતાધર્મ પાળતી નથી તે જિતેન્દ્રિય નથી. એ બહેને કહ્યું, ‘તું અમારી પાસે માગે છે કે ગુસ્સાને રોકો, પણ જે વિષયોને રોકી નથી શકતો તે ગુસ્સાને કેમ રોકી શકે? અને જે ગુસ્સાને રોકી નથી શકતો તે કુરબાની, સ્વાર્થત્યાગ કેમ કરી શકે?’ ”

ગાંધીજીની ચાર ભિક્ષાઓ

ડાકોરની પેઠે અમદાવાદની સ્ત્રીઓ પાસે પણ ગાંધીજીએ ચાર ભિક્ષા માગી. પહેલી ભિક્ષા તેમણે પવિત્રતાની માગી. પવિત્રતા વિના ઇન્દ્રિયજય ન મળે અને તે જેને ન મળ્યો હોય તેનાથી કુરબાની થઈ જ ન શકે.

---

* અમદાવાદ કડીયાની વાડીમાં સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા. ૩૧-૧૦ ૧૯૨૦

ગાંધીજીની બીજી ભિક્ષા માતાઓએ પોતાનાં છોકરાં સરકારી શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લેવાની હતી. "અસંતનો સંગ ત્યાજ્ય છે એવું તુલસીદાસજીનું અને ગીતાજીનું કહેવું છે. અને આ રાજ્ય પણ અસંતનું છે, નીચ છે. એ રાજ્યની નિશાળોમાં છોકરાં ભણે તે કરતાં તેમને ભણતર જ હરામ હોવું બહેતર છે. દીકરો નહિ ભણે તો કમાઇને કોણ ખવડાવશે એવી બીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. દીકરા નથી હોતા તેઓ કેમ પેટ ભરે છે ? પેટ ભરવાવાળો તો પરમેશ્વર છે."

ગાંધીજીની ત્રીજી ભિક્ષા સ્વદેશીધર્મ બધી બહેનો પાળે એ હતી. આપણે સ્વદેશીધર્મ છોડયો તેથી જ દેશ ગુલામ બન્યો એમ જણાવી ગાંધીજીએ ખાદી ભારે લાગે છે એ ફરીઆદનો ડાકોરની પેઠે જ રદીઓ આપ્યો, અને પૂછ્યું કે "તમને જાડા રોટલા આવડતા હોય અને બીજીને પાતળા રોટલા આવડતા હોય તો તમે તમારા જાડા રોટલા ખાશો કે પેલીના પાતળા માગીને ખાશો ? મીલનું—દેશી મીલનું પણ—કપડું પહેરવાથી સ્વદેશીધર્મ પળાતો નથી. તેથી તો ઉલટું ગરીબોમાં વપરાતો માલ મોંઘો બનાવશો." ગાંધીજીએ કહ્યું કે "દુઃખ ખમ્યા વગર તો સુખ નથી. રામે ૧૪ વરસ વનવાસ ભોગવ્યો ત્યારે સીતાજીને છોડવ્યાં; નળે એટલાં દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે એ અમર થઇ ગયો; હરિશ્ચંદ્ર, રાણી તારામતી અને રોહિતે એટએટલાં દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે તેમના સત્યનો સૂર્ય બન્યો અને તેનો પ્રકાશ દુનિયામાં પ્રસર્યો. તેથી દુઃખથી ન ડરતાં અને જાડી સાડીથી ન શરમાતાં, પોતાને હાથે કાંતીને વણાવેલું કાપડ વાપરો" એમ ગાંધીજીએ માગી લીધું. "વળી ઈશ્વરનું નામ ભજવું જરૂરનું છે, પણ પોપટની પેરે રામનામ લેવાથી મોક્ષ નથી મેળવી શકાતો. હૃદયમાં રામ હોય તો દયાધર્મ રહે અને દયાધર્મ દિલમાં હોય તો બીજા લોકોને દુઃખ થાય તેવું વર્તન આપણે કરીયે નહિ. હું કહું છું કે તમે હાથે કાંતેલાં વણેલાં કપડાં નહિ પહેરો તો હજારો સ્ત્રીઓને નગ્ન રહેવું પડશે, ચીંથરાં પહેરવાં પડશે. આજે પણ હું તમને દેશમાં હજારો દમયંતીઓ દેખાડું. મેં એક બાઇને ન્હાવાનું કહ્યું તો એ કહે, 'મને બીજું કપડું પહેરવાને આપો તો ન્હાઉં !' દેશની આજ એવી કરુણ દશા છે."

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓનો ચોથો ધર્મ અને પોતાની ચોથી ભિક્ષા ત્યારપછી બતાવી. સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, નવી શાળાઓ સ્થાપવી તે માટે પૈસા જોઇયે એ હું ઝાડેથી ઉતારીને નહિ કરી શકું. ડાકોરમાં મેં આ ભિક્ષા પહેલી શરૂ કરી. ત્યાં એક દળનારી બાઇએ પોતાની વીંટી કાઢી આપી. બીજી બે ત્રણ બાઇઓએ વીંટીઓ, કંઠી વગેરે આપ્યું. એક ભાઈએ સોનાની પોંચી ઉતારી આપી. તેમણે જણાવ્યું કે એક પૈસો આપનારને બે પૈસા પાછા મળશે એવી મારી ઉમેદ છે. ગાંધીજી એવું વચન આપવાને તૈયાર ન હતા, પણ તેમણે કહ્યું, " આ કળિયુગ છે. જ્યાં ત્યાં પાખંડ છે. પૈસા માગ્યા વગર ચલાવી શકું તો હું બહુ ખુશી થાઉં અને કદાપિ ન માગું. મારાથી કે મારા સાથીઓથી બનતા સુધી પૈસા ખોટે રસ્તે નહિ વપરાય. છતાં તમે મારૂં કહેવું માનતાં હો તો જ આપજો." પછી દીવાળી કે એવા ઉત્સવને પ્રસંગે મિષ્ટાન્ન ન કરતાં, ફટાકડા ન ફોડતાં તે પૈસો દેશને અર્થે આપવાની ગાંધીજીએ વિનંતિ

કરી. દીવાળી એ રામ સીતાજીને છોડવી લાવ્યા તેની ખુશાલીનો ઉત્સવ છે. રામે રાવણ પર મેળવ્યો તેવો જય આપણે ફરીથી મેળવી ન શકીયે ત્યાં સુધી આપણને એશઆરામ કરવાનો કે શણગાર સજવાનો, સ્વાદ કરવાનો કે ફટાકડા ફોડવાનો અધિકાર નથી."

સ્ત્રીઓનું પવિત્ર દાન

આ પછી જે ઉઘરાણું ચાલ્યું તે વખતનો દેખાવ તો કેવળ અવર્ણનીય હતો. થોડીક છોકરીઓ અને આશ્રમમાંની કેટલીક બહેનોએ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ફરવા માંડયું અને સભાનો દેખાવ દેવમંદિરને મળતો થઇ ગયો. જેણે તેણે, નાની મોટી તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ પણ, પૈસા, આનીઓ, ચવલીપાવલીઓ અને રૂપીયાઓનો પણ વરસાદ વરસાવ્યો. કેટલીક બહેનોએ અને વૃદ્ધ ડોશીઓએ પોતાની સાથે કશું અગર ઝાઝું આપવાનું ન હોવાને કારણે જીવ બાળ્યો. કેટલીએ બહેનોએ સ્વયંસેવકો તેમજ સેવિકાઓને પોતાનાં ઘરઠેકાણાં લખાવી પોતાને ઘેર આવી અમુક પૈસા લઇ જવાની આગ્રહભરી વીનવણીઓ કરી. જોતજોતામાં લગભગ સવાસો રૂપીયા જેટલા ચિલ્લરનો ઢગલો થયો. આ પરચુરણમાં તાંબાનાણું, પૈસા, ઢબુ, એટલું જ નહિ પણ અધેલીઓ અને પૈઓ પણ હતી ! ગાંધીજી તો પ્રેમભીની આંખોથી ગળગળા જેવા દેખાતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે "આ પૈસો લાખો રૂ.ની રકમોનાં લક્ષાધિપતિઓનાં દાનો કરતાં વધુ પવિત્ર છે. આ દરેક તાંબાના પૈસાની જોડે અમદાવાદની બહેનોનો આત્મા જડાયેલો છે, એમની દેશભક્તિ રેડાયેલી છે. આ પવિત્ર પૈસાથી હું દેશનાં બાળકોને કેળવીશ. આવાં પવિત્ર પૈ પૈસાનાં દાન ઉપર હું સ્વરાજ્યને ઘેર કરીશ." આ ચાલતું હતું તેટલામાં એક છોકરીએ ચટ દઇને પોતાના કાનમાંનો દાગીનો ઉતાર્યો. બીજીએ પણ ઉતાર્યો. ત્રીજીએ બંગડી કાઢી. તુરત જ ચોમેરથી અલંકારો ઉતરવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તો હાથની વીંટીઓ, કંઠી, લવંગીઆંઓ, માળા, પોંચીઓ, લૉકેટો અને એવા નાનામોટા દાગીનાઓની પણ એક ઢગલી થઈ ગઈ ! ગાંધીજી કંઇક વિનોદ કરતા જાય, કંઇક સમજાવતા જાય કે જે બહેનો ઘેર જઇને નવા દાગીના માગે કે ઇચ્છે તેમનું ધન મને ન ખપે. તે સાથે જ સંખ્યાબંધ બહેનોએ અને છોકરીઓએ ગાંધીજીને ખાત્રી આપી કે તેઓ બીલકુલ દાગીનાઓ અને અલંકાર પહેરવાની નથી. ગાંધીજી તરફથી આનો એક જ જવાબ મળતો હતો કે આવે આપત્કાળે તમને એ જ શોભે—એ જ ધર્મ છે. સભા પૂરી કરી ગાંધીજી આશ્રમમાં પાછા ફર્યા ત્યારે સાંજ પડી હતી. સાંજની આશ્રમની પ્રાર્થનામાં પણ એ જ ઉઘરાણું ચાલુ રહ્યું. તેમાં કેટલીક બહેનોએ ચૂડી પરની સોનાની ચીપો ઉખેડી અર્પણ કરી હતી.

¶ ચોમેર જાગૃતિ

[પૃ. ૫૯૪થી ચાલુ]

૨

શીખોની ધર્મશ્રદ્ધા

કીડા થાપ દેવે પાદશાહી
લશ્કર કરે સ્વાહ,

નદીઆં બીચો ટીંબે દેખાલે
થલી કરે અસગાહ,
નાનક જ્યોં જ્યોં સાચે ભાવે
તીવેં ચલાઈ રાહ.

[કીડો મોટી પાદશાહીને ઉખેડી નાંખી શકે છે, અને આખા લશ્કરને સ્વાહા કરી જઈ શકે છે; નદીની અંદર પહાડ અને મેદાનો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; જળને ઠેકાણે સ્થલ અને સ્થલને ઠેકાણે જળ થઇ જાય છે; નાનક કહે છે પ્રભુ તેની ઇચ્છા હોય તેવાં વાનાં કરી શકે છે.]

ગયા પત્રમાં હું શીખ પરિષદ્ અને ભિવાની પરિષદ્નો ઉલ્લેખ કરી ગયો. એ બન્ને પરિષદોએ મારા ઉપર પાડેલી છાપ હું આ પત્રમાં આપીશ.

શીખ પરિષદ્ તો બહુ જોવા જેવી હતી. બ્રૅડલૉ હૉલમાં શીખ ભાઇઓ—અથવા તેમનું વધારે યોગ્ય નામ 'ખાલસાજીઓ'—મળ્યા હતા. પ્રમુખપદ એક શિયાળકોટના પ્રતિષ્ઠિત શીખ જમીનદારને આપવામાં આવ્યું હતું.

ભારે શ્રદ્ધા

પ્રમુખ સાહેબ આવ્યા તે પહેલાં તો આખો બ્રૅડલૉ હૉલ સ્ત્રીપુરુષોથી ચિકાર ભરાયો હતો. સ્ત્રીઓ પણ ભારે સંખ્યામાં હાજર હતી. પ્રમુખ સાહેબના આવવા પહેલાં બે બુલન્દ અવાજના શીખ ભાઇઓ 'ગ્રંથસાહેબ'માંથી ઇશ્વરસ્તુતિ અને ઇશ્વરશ્રદ્ધાનાં વચનો બોલતા હતા. આખો પુરુષવર્ગ એ ઝીલતો હતો અને તે પછી તમામ સ્ત્રીઓ એ ઝીલતી હતી. આ દૃશ્ય હૃદયને હલમલાવનારૂં હતું. બધીયે બહેનોને એ વચનો મ્હોડે જ હોય એમ લાગતું હતું. લગભગ એક કલાક સુધી ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં ભજનોની ધુન ચાલી રહી, અને પરિષદ્ના કાર્યને માટે શાંતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. મને લાગે છે કે રાજકાજની ચર્ચા કરનારી કોઇ પણ પરિષદ્માં અગર સંસ્થામાં ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં પવિત્ર ભજનોથી ભાગ્યે જ મંગલાચરણ થતું હશે. જે જોશ અને જે ઉલ્લાસથી એ ગવાતાં હતાં તે ઉપરથી કોઇ પણ અપરિચિત શ્રોતાની ઉપર એ કોમની ઉંડી શ્રદ્ધાની છાપ પડયા વિના રહે એમ ન હતું.

સબમેં સચ્ચા એકો સોઈ;
જિસ્કા કીયા સબકુછ હોઇ.
* * *
ગુર ગુર દીના મીઠા પીઆરીઆ
કહત કબીરા મેરી શંકા નાશી
સરવ નિરંજન દીઠા પીઆરીઆ.

આ અને આવાં તો આપણા આખા દેશનાં લોકભજનો છે. પણ એને ભક્તિથી સંઘરી રાખનારો તો આજે શીખસમાજ જ છે એમ લાગ્યું. આ પત્રને મથાળે ટાંકેલાં વચનો આ

જ પરિષદ્‌માં બીજે દિવસે ગવાયેલાંમાંનાં છે. એમાં શીખ સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે. એમાં જે નમ્રતા રહેલી છે—આપણામાં કશી શક્તિ નથી, આપણી પાસે ભારે સાધનસંપત્તિ નથી—છતાં ઇશ્વરમાં જે અડગ શ્રદ્ધા રહેલી છે કે શુભ સંકલ્પને પાર પડાવનારો માલીક છે, તેનું ધાર્યું હોય તે દહાડે કીડો પણ મોટી પાદશાહીને ઉથલાવી નાંખી શકે—એ નમ્રતા અને અડગ શ્રદ્ધા આપણે સૌ આ મહાભારત યુદ્ધમાં આપણી રગેરગમાં અનુભવી શકીયે તો શું અશક્ય છે?

સ્વરાજ અને નામિલવર્તનનો એક અવાજ

સ્વરાજ અને 'નામિલ-વર્તન'

શીખ પ્રજા તો આજ સુધી અંગ્રેજ સરકારનો જમણો હાથ ગણાતી હતી; તે જ શીખોને આ પરિષદ્‌માં એકે અવાજે 'સ્વરાજ' પોકારતા સાંભળ્યા, નામિલવર્તન—અસહકારને માટે સુયોગ્ય પંજાબી શબ્દ—ની વાત આવે કે ઉમંગ અને આશાથી ઉછળતા જોયા, એ શબ્દના નામમાત્રને 'બોલે સો નિહાલ, સત્ શ્રી અકાલ' ના પવિત્ર ઉદ્‌ગારથી વધાવી લેતા સાંભળ્યા, એનું કારણ શું હશે? શીખો સરકાર પાસેથી જે આશા રાખી બેઠા હતા તે નથી મળ્યું, ઉલટું મનિયાનવાલા અને શેખુપુરાના માર્શલ લૉની બક્ષીસ મળી છે, એ જ પ્રત્યેક વકતાના વચનનો ધ્વનિ હતો. સરકાર શીખ પ્રજાની જાગૃતિની અવગણના કરી શકતી નથી.

સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખ અને પરિષદ્‌ના પ્રમુખ બંનેનાં ભાષણોનો ધ્વનિ નામિલવર્તન જ હતો. બીજે દિવસે પ્રથમ ઠરાવ નામિલવર્તનનો જ હતો, કૉંગ્રેસનો આખો કાર્યક્રમ ગ્રહણ કરવા તરફ હતો, અને તે વિષે વિરુદ્ધ મત તો આખા મંડપમાં ગણ્યાગાંઠ્યાના જ હોય એમ જણાતું હતું.

જોશ ખૂબ પણ દોષ પણ ખરો

સહિષ્ણુતાનો અભાવ

પણ એ ગણ્યાગાંઠ્યાના વિરુદ્ધ મત પ્રતિ સહિષ્ણુતા નહોતી એમ પણ દુઃખની સાથે જણાવવું પડે છે. એકે વિરુદ્ધ બોલનારાને ખાલસાજીઓ સહન ન કરી શક્યા. સરદાર ગુરબક્ષસિંગ જ્ઞાની અને ગુજરાંવાલા ખાલસા કૉલેજના વિદ્વાન પ્રોફેસર જોધસિંગ જેવાની દલીલો સાંભળવાને પણ શ્રોતાઓ તૈયાર ન હતા. પળે પળે ખળભળાટ થતો હતો. ખળભળાટ થતો કે તરત જ ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનું સ્મરણ કરવામાં આવતું, અને તુરત શાંતિ પથરાતી. શાંતિ પથરાવવાનો આ ઇલાજ દેશની બીજી રાજકીય સંસ્થાઓએ અનુકરણ કરવા જેવો છે. પણ આખા મંડળને નામિલવર્તનની વિરુદ્ધ શ્વાસ સરખો સાંભળવાની વૃતિ ન હતી એમ જણાતું હતું.

શીખ પરિષદ્‌માં ગાંધીજી

ગાંધીજીએ તો અગાઉથી જ ઠરાવ પસાર થઇ જાય ત્યારપછી જ જવાનું અને બોલવાનું શીખ નેતાઓની સંમતિથી ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ગાધીજી ત્રણ વાગે આવ્યા પણ ઠરાવ પસાર નહોતો થયો; પસાર થવાની તૈયારીમાં હતા. પાંચ વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું હતું એટલે ગાંધીજીને તુરત જ બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું, અને અહીં અસહકારના

ઠરાવને ટેકો આપવાને નહિ, પણ શીખ સમાજને કંઈક સંદેશો આપવાને જ તેઓ ઉઠયા. જ્યાં આખો સમાજ નામિલવર્તનનો ઠરાવ કરી ચુકયો હતો ત્યાં તેમને નામિલવર્તનનો ઠરાવ પસાર કરવા વિષે તો શું કહેવાનું હોય ? નામિલવર્તન ચલાવવામાં શી સામગ્રીઓ જોઇયે તે વિષે જ ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં ભાર મુકયો.

નામિલવર્તનની સામગ્રી

શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "તમે હિન્દુસ્તાની હોવાનો દાવો કરતા હો, પંજાબી હોવાનો દાવો કરતા હો, તમારા ગુરુ નાનકના ધર્મને આઝાદ રાખતા ચાહતા હો, તો મને લાગે છે કે નામિલવર્તન સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી." નામિલવર્તનના વિજયની કેટલીક શરતો આ પછી ગાંધીજીએ જણાવી. તેમણે કહ્યું, "નામિલવર્તન બહુ ભારે શબ્દ છે. જો તમે એનો ખરો પ્રયોગ કરવા ચાહતા હો તો તમારે બે શરતો પાળવી જોઇયે. એક શરત એ કે તમારે ફિસાદટંટાને વેગળાં મુકવાં જોઇયે. આ લડતમાં તલવારને અવકાશ નથી. તલવારમાં દંડ આવી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ ભાઇને જબરાઇ કરીને બોલતો રોકવો એ પણ ફિસાદ છે. તમે નાનકપંથીઓ 'નામિલવર્તન' બરોબર કરવા ચાહતા હો તો તમારે તલવારને મ્યાનમાં રાખવી જોઈશે. ગુરુ નાનકને જેમ તમે પૂજો છો તેમ હું પણ તેમનો પૂજનારો છું. તે ખુદાના સાચા બંદા હતા. ખાલસા સાહેબે, ગુરુ ગોવિંદે તલવારને માટે જગ્યા રાખી છે ખરી, પણ તેને માટે એક શરત પણ રાખી છે; તે એ કે તમને હુકમ નથી મળ્યો ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા—તમારા ગુરુ તમને હુકમ ન આપે ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા. આજે તમારી કોમમાં કોઇ ગુરુ નાનકની સરખામણી કરે એવો ગુરુ છે ?

"શીખોએ તલવાર સરસ રીતે વાપરી છે; મુસલમાનોએ પણ સરસ રીતે વાપરી છે. પણ તલવાર ચલાવવાનો પણ ઢંગ હોય છે. એટલે તમને પ્રાર્થના કરૂં છું કે તમે તમારા જુસ્સાને રોકજો. પાણી પાયા વિનાની તલવાર પાણીદાર કહી શકાતી નથી, તેમ જે આદમી પોતાના જોશને રોકી શકતો નથી તે પાણીદાર કહેવાતો નથી. જુસ્સામાં આવીને જે માણસ વખત કવખતે ગુસ્સો બતાવી દે છે તેને માટે આ લડત જ નથી. જો હિન્દુસ્તાનમાં તલવાર ખેંચવાને કોઇ કાબેલ હોય તો તે મુસલમાન તો છે જ. પણ તેમના ધર્મમાં પણ એવું તો છે જ કે તલવાર વિના કામ સાધી શકાય તો તલવાર ઉઠાવવી બરાબર નથી. એટલે તે લોકોએ 'તર્કેમવાલાત' પસંદ કર્યું છે. તમે પણ તલવાર મ્યાનમાં રાખીને જ કામ લઈ શકવાના છો."

નાનકને પેદા કરો

નાનક અને ગુરુ ગોવિંદને પેદા કરો

ગુરુના હુકમ વિના તલવાર ન ઉઠાવી શકાય એ દલીલ પાછી ઉપાડીને ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, "તમારે ત્યાં આજે ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદસિંગ જેવા ગુરુઓ છે ? તમે તલવાર ખેંચવા માગતી હો તો ગુરુ ગોવિંદસિંગ અને ગુરુ નાનકને પેદા કરો. કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મત્સરને જીતશો તો જ તમે એવાં વીરોની માતા થઇ શકવાની

છો. એ ગુરુઓ વિના તલવારને આજે અવકાશ જ રહ્યો નથી. આજે તો તમારે તમારા આવેશને દબાવવા કુરબાની કરતાં શીખવું, તમારો પરદેશી લેબાસ છોડવો, તમારાં ઘરેણાં તજવાં અને નાનકનાં ભજન ગાતાં ગાતાં નામિલવર્તન કરવું એ જ તમારી ફરજ છે.''

એકબીજામાં સહકાર

કોમી સહકાર

નામિલવર્તનની ફતેહની બીજી શરત ગાંધીજીએ એકબીજા વચ્ચે સહકારની બતાવી. “આપણે અત્યાર સુધી ગુલામ કેમ રહ્યા છીયે ? આપણને એકબીજામાં વિશ્વાસ ન હતો, આપણે એકબીજાને શંકાની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા હતા. હિન્દુઓ માનતા હતા કે મુસલમાનોને મારીને ગાયને બચાવી શકાય. પણ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજ્યા. તેમને એમ લાગ્યું કે મુસલમાનની સાથે ભાઇચારા વિના ગાયનો વધ અટકાવવો અશક્ય છે. શીખો એમ માનતા કે તેમના શૂરાતનનો ઇતિહાસ અખંડ તો ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની સાથે સહકાર ચાલુ રાખે. એ સહકારથી તમે શું મેળવ્યું છે ? પંજાબમાં જે બન્યું છે તે. જે સરકારે આપણને નામોશી લગાડી છે અને અપમાન કર્યું છે તેની સાથે સહકાર હરામ છે. આપસ આપસમાં લડાઈ કરવાથી તો આપણે પ્રજા તરીકે મટી જઈશું. પણ જો એકબીજા સાથે ઐક્ય સાધી શકીશું તો તો એક લાખ અંગ્રેજો ૩૦ કરોડની ફૂંકથી પણ ચાલ્યા જશે, અથવા હિન્દુસ્તાનના સેવકો થઇને હિન્દુસ્તાનમાં રહેશે. ”

છેવટે સ્વરાજ્યમાં શીખોને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો હક રહે કે નહિ તે વિષે ગાંધીજીએ ખુલાસો કર્યો કે જેમાં એવો હક નહિ હોય તે સ્વરાજ્ય નહિ હોય. પછી સૌને ગુરુ નાનકની સાદાઈ અને સચ્ચાઈ લેવાની ભલામણ કરીને ગાંધીજીએ પૂરૂં કર્યું હતું.

‘નામિલવર્તન’નો ઠરાવ તો પસાર થઇ ગયો. ખાલસાજીઓ શું કરે છે તે જોવાનું છે. જે જોશ આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગટી રહ્યું છે તેને કાબુમાં રાખી તેનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી પંજાબના આગેવાનો ઉપર રહેલી છે. ખાલસા કૉલેજના ૧૩ પ્રોફેસરોએ કૉલેજનો યુનિવર્સિટીની સાથેનો સંબંધ તોડવાની નોટીસ આપી છે તેથી તો સૌ કોઈ વાકેફ હશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઇ

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦

જો હું પકડાઉં તો—

આનંદનો દહાડો

જો હું પકડાઉં તો પ્રજા શું કરશે એ વિચારો મને થયાં જ કરે છે. સંબંધીઓ પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે. અતિશય પ્રેમાળ લોકો પ્રેમને વશ થઇ ન કરવાનાં કાર્ય કરે તો હિન્દુસ્તાનની શી વલે થાય ? મારી પોતાની શી વલે થાય? સરકારે કરેલાં

ખુનની નદીઓ મને ડરાવી નથી શકતી. પણ મારે નામે કે મારે અર્થે દેવાયેલ ગાળ પણ મને કારી ઘા સમાન લાગે. મારા પકડાવાથી ઘેલા બની જવું એ તો મને લાંછન લગાડવા જેવું છે. મારી ઉપર આધાર રાખીને પણ પ્રજા આગળ નહિ વધે. હું જે માર્ગો સૂચવું છું તેને જાણીને, તે પ્રમાણે ચાલીને જ પ્રજાની ઉન્નતિ સંભવે છે. તેથી મને પકડે ત્યારે પણ પ્રજા સ્વસ્થ રહી તે દહાડો આનંદનો માને એમ ઇચ્છું છું. જે નબળાઇ પ્રજામાં આજે રહી છે તે પણ તે સમયે જાઓ એ હું ઇચ્છું છું.

મને શા માટે પકડે?

મને પકડવાનો હેતુ શું હોય ? સરકાર મારી શત્રુ નથી, કેમકે મારામાં તલમાત્ર શત્રુતા તેના પ્રત્યે નથી. પણ સરકાર એમ માને છે કે કરતાહરતા હું જ છું. જો હું નાશ પામું અથવા અલોપ થાઉં તો પ્રજા અને સરકાર સુખે બેસે. પ્રજા મારી ભમાવી જ ભમે છે એમ સરકાર માને છે; એટલું જ નથી પણ આપણા કેટલાક આગેવાનો પણ માને છે. ત્યારે પ્રજાની પરીક્ષા સરકાર કઇ રીતે કરી શકે? પ્રજા મારી સલાહ સમજે છે કે કેવળ મારાં વાકયોથી અંજાઇ જાય છે એ સરકારને કેમ ખબર પડે ? મને પકડવો એ જ રસ્તો એમની પાસે રહ્યો, અથવા તો જેને ખાતર હું સલાહ આપું છું તે કારણો દૂર કરવાં. સરકાર મદાંધ હોવાથી પોતાનો દોષ જોશે નહિ ને જોશે તો કબૂલ નહિ કરે. ત્યારે પ્રજાની શકિતનું તેને માપ જ કરવું રહ્યું. મને પકડીને તે પ્રજાની શકિતનું માપ કરી શકે છે. પ્રજા હેબતાઇને બેસી જાય તો પંજાબના ને ખિલાફતના અત્યાચારને લાયક જ હતી એમ કહી શકાય. અથવા તો પ્રજા ખુનખરાબી કરે તો સરકારને ભાવતું હતું તે મળ્યા બરોબર થાય. તેનાં હવાઇ ઝાઝો આકાશમાંથી ગોળા ફેંકે, તેના ડાયરો લોકોને ગોળી દે, ને તેના સ્મિથો ઓરતોના બુરખા ઉચકે. બીજા અમલદારો લોકો પાસે નાક રગડાવે, પેટે ચલાવે, ફટકા મારે. આ બન્ને પરિણામો ખરાબ જ ગણાય. તેથી સ્વરાજ ન જ મળે. બીજા દેશોમાં શસ્ત્રપ્રયોગથી રાજ્યોની ઉથલપાથલ થઈ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે પ્રયોગથી સ્વરાજ મેળવવા શક્તિમાન નથી એ હું ઘણી વેળા સિદ્ધ કરી ચુકયો છું. ત્યારે હું પકડાઉં તો પ્રજાએ શું કરવું ? હવે જવાબ સહેલો છે.

હું પકડાઉં ત્યારે—

૧. પ્રજાએ શાંત રહેવું.

૨. હડતાળ ન પાડવી.

૩. સભાઓ પણ ન ભરવી.

૪. પણ પ્રજાએ વધારે જાગૃત થવું.

૫. ત્યારે તમામ સરકારી નિશાળો બંધ થવાની હું જરૂર આશા રાખું.

૬. ત્યારે તો વકીલો વધારે સંખ્યામાં વકીલાત છોડે.

૭. અદાલતોમાં આપણા કજીઆ પડ્યા હોય તેનો ફેંસલો પણ ખાનગી રીતે થાય.

૮. અનેક પ્રજાકીય નિશાળો અને મહાશાળાઓ ખુલે.

૯. પ્રજાનાં લાખો સ્ત્રીપુરુષો પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કરી કેવળ હાથે કાંતેલા ને તે સૂતરના હાથે વણેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરે અને પરદેશી કાપડ પડ્યું હોય તે પણ વેચી દે કે બાળી નાંખે.

૧૦. સિપાહીની ભરતીમાં કે બીજી સરકારની નોકરીમાં કોઇ જાય જ નહિ.

૧૧. જેનામાં પોતાની આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ હોય તે તો સરકારી નોકરી અને સિપાહીગીરી પણ છોડે.

૧૨. પ્રજાકીય કામો સારૂ પૈસા જેટલા જોઇયે તેટલા પ્રજા આપે.

૧૩. ઇલકાબનો વિશેષ ત્યાગ થાય.

૧૪. ધારાસભામાં જેણે જવાનો વિચાર કર્યો હોય તે ત્યાગ કરે અને ગયા હોય તે રાજીનામાં આપે.

૧૫. મતદારો જેણે હજુ નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે નિશ્ચય કરે કે કોઇને પણ ધારાસભામાં મોકલવો તે પાપ છે.

૧૬. આમ કરી પ્રજા નિશ્ચય કરે તો એક વર્ષ સુધી પણ પ્રજાએ સ્વરાજને સારૂ રાહ જોવાપણું ન રહે.

પ્રજા આટલું જોર બતાવે એટલે સ્વરાજ મળ્યું જ છે. એવું સ્વરાજ મળે પછી તો પ્રજાના સિક્કાથી હું છૂટું. એ તો મને ગમે જ. અત્યારે તો મારૂં છૂટા રહેવું એ મને કેદ સમાન છે.

ધાંધલ કરીને પ્રજા મને છોડવે ને સ્વરાજ લેવાને સારૂ મારી મદદનો ઉપયોગ કરે એ તો પ્રજાની અશક્તિ જ ગણાય. સ્વરાજ મારૂં કે કોઇનું અપાવ્યું નહિ મળે. પ્રજાની યોગ્યતા સિદ્ધ થયે જ મળવાનું છે.

હું પકડાયે સહકાર કરશે?

અંતમાં તો સરકારનોયે વાંક વ્યર્થ છે. જેવા આપણે છીયે તેવી સરકાર આપણને મળી રહી છે. આપણે સુધરીયે એટલે સરકાર સુધરી. જ્યારે આપણે સુધરશું ત્યારે જ આપણને સ્વરાજ મળશે. અસહકાર એ પ્રજાનો સુધરવાનો નિશ્ચય છે. મારા પકડાયા પછી પ્રજા શું એ નિશ્ચયને છોડી સહકાર કરશે? જો પ્રજા ગાંડી

બને, પેટ ચાલે, નાકો ઘસે, યુનિયન જૅકની સલામી કરે, સલામી કરવા અઢાર માઇલ ચાલે—તો તે સહકાર નહિ તો બીજું શું કહેવાય? પેટ ઘસડવું ઇત્યાદિ કરવા કરતાં તો મરવું જ સારું છે. એટલે જેમ વિચારીયે તેમ મેં સૂચવેલો છે તે જ માર્ગ પ્રજાને સારૂ ખરો છે.

સોળમી નવેમ્બર

મુંબઇ ઇલાકામાં બધી જગ્યાએ ૧૬મી નવેમ્બરે ધારાસભાના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી થવાની છે. તે દિવસ પ્રજાની કંઇક પરીક્ષાનો છે. તે દિવસે મતદારો શું કરશે? શું કરે? ચુંટણીના દિવસનું કાર્ય

૧. મારી ઉમેદ છે કે એક પણ મતદાર મત આપવાની જગ્યાએ નહિ જાય;

૨. દરેક મતદારે પોતાને ઘેર જ બેસી રહેવું;

૩. અથવા તો જો મત આપવાની જગ્યાથી દૂર મતદારોની સભા થાય તો ત્યાં જઇ સભામાં પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવો કે તે સભા કોઇને પણ પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા નથી માગતી;

૪. પંદરમી તારીખની રાત પછી કોઇને પણ સમજાવવાનું કે મતદારોની સહીઓ લેવાનું કામ ૨૪ કલાક બંધ રાખવું;

૫. સ્વયંસેવકોએ પણ ૧૬મી તારીખે કોઈ પણ મતદારોને સમજાવવા નહિ;

૬. ટુંકામાં તે દહાડો જે મતદારો મત આપવા ધારતા હોય તેઓને સારૂ તદ્દન છૂટો રહેવા દેવો.

જો આપણે પંદરમી તારીખ સુધી મતદારેને ન સમજાવી શકયા હોઇયે તો પછી સોળમીએ શું સમજાવવાના? આપણે બળાત્કારે તો કોઇને મત દેતાં રોકવા જ નથી. તો પછી આપણે ૧૬મીએ કોઇને સમજાવવાપણું રહેતું નથી.

આપણી લડત પ્રજામત કેળવવાની છે. જ્યારે પ્રજામત કેળવવાનું કાર્ય આપણે પૂરૂં કરીશું ત્યારે અને ત્યારે જ આપણી પાસે સ્વરાજ્ય હસ્તામલકવત્ છે.

કેટલીક હરકતો

બળાત્કારે અહિંસા?

સ્વરાજનો માગ જેવો સીધો છે તેવો જ વિકટ છે. તેમાં ટેકરાઓ, ખાઇઓ રહેલાં છે. ટેકરાઓ તોડવા પડશે, ખાઇઓ પૂરવી પડશે. એમ નહિ કરી શકીયે તો ટેકરાઓ આપણો માર્ગ રોકશે. ખાઇઓ નાહ પૂરી શકીયે તોપણ એ જ પરિણામ આવશે.

અમદાવાદમાં જે બનાવો બન્યા છે તેમાંના કેટલાક દુ:ખદ બન્યા છે. કાળી-માતાને ચડાવવામાં આવે છે તેમાંના એક બકરાને બચાવીને ઘણાએ સંતોષ માન્યો છે. જો એ બકરો રીતસર બચ્યો હત તો હું ખૂબ રાજી થાત. પણ બકરાને બચાવતાં માણસોને દુ:ખી કર્યાં છે. તેઓની ઉપર જુલમ કરીને બકરાને બચાવ્યો છે. આ હિન્દુ ધર્મ નથી. તે ધર્મમાં જે અહિંસા શીખવી છે તે એવી નથી કે બકરાને બચાવતાં માણસને મારવો કે ડરાવવો. ઘણાં સિંહ, વાઘ, વરૂ, અસંખ્ય બકરાં ઇત્યાદિને ખાઇ જાય છે, તેને આપણે મારીને રોકતા નથી. ઘણા સર્પો કરડીને જાનવરોને તેમજ માણસોને મારે છે, તેને હિન્દુ મારતા નથી ને તેને મારવામાં પાપ પણ સમજે છે. તો પછી આપણે બકરાને બચાવવામાં બળાત્કાર કેમ વાપરીયે?

ભાષણો વિષે ચેતવણી

એટલું જ નહિ પણ આ હિન્દુ હિન્દુ વચ્ચેના ધર્મકામમાં હિન્દુઓએ એક મુસલમાન મોલવીની અને તેની મારફતે મજૂરોની મદદ મેળવી. આ એક મોટી ભૂલ થઈ એમ મારૂં માનવું છે. એવા કામમાં મુસલમાનનું બળ આપણે વાપરવું તે એક ગુલામીમાંથી નીકળી બીજી ગુલામીમાં દાખલ થવા જેવું છે. એ મોલવીએ વચ્ચે આવવું જ નહોતું જોઇતું. એમણે સમજવું જોઇતું હતું કે હિંદુના ધર્મના ઝગડામાં પડવું તેમનું કામ જ ન હતું. એ મોલવીની વાતો પણ કોમને નુકસાન કરનારી સાંભળવામાં આવી છે. આ અનુભવ બે વસ્તુ સૂચવે છે. આપણે કોઇની પાસે બળાત્કારે કંઇ જ કાર્ય નથી કરાવવું. અને જેઓની ખાસ નીમણુક ખિલાફત કમિટી, સ્વરાજ સભા કે એવી સંસ્થાઓ જેની ઉપર આપણો વિશ્વાસ હોય તેણે ન કરી હોય તેનાં ભાષણો આપણે સાંભળવાં નહિ, તેની સભામાં આપણે જવું નહિ. આપણે જેને આપણા વિરોધી માનીયે તેની સભામાં તેની દલીલો સમજવા જઇયે એ જુદી વાત છે. પણ આપણે પોતાના વિચારો બાંધ્યાં ન હોય છતાં 'એક મોલવી આવ્યા છે, ચાલો આપણે સાંભળવા જઇયે' એમ સમજી કોઇએ ન જવું જોઇયે એમ હું માનું છું.

ખરૂં તો એ છે કે અત્યારે ખિલાફતને કે સ્વરાજસભાને નામે કેટલાક પાખંડીઓ પણ ભાષણો દઈ પોતાનું પોષણ કરી રહ્યા છે. તેઓનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા આપણે ન જ જવું જોઇયે. પાખંડથી ચેતજો

મેં સાભળ્યું છે કે કોઇ એક હિન્દી બાઈ મારી દીકરી હોવાનો દાવો કરી જગ્યા જગ્યાએ માણસોને છેતરી રહેલ છે. આની ખબર મને દ્વારકાથી મળી હતી. હવે સિંધથી આવી છે. એક માણસે મારે નામે ઉઘરાણું કરેલું ને તે તો જેલમાંયે ગયો. મને દીકરી છે જ નહિ, પણ હોય તોયે મારી સલાહ તો એવી છે કે મારાં સગાં હોય તેને પણ મારાં સગાં હોવાના કારણસર કોઇએ કંઇ મદદ કરવાની કે તેનું માનવાની જરૂર નથી. આ સમય સગાઇને પીછાનવાનો નથી, માણસને જ પીછાનવાનો છે. પોતે જેને જાણીતા નથી તેનો વિશ્વાસ તેની સગાઇને લીધે કરવાની ક્યાંયે જરૂર નથી.

મારી ઉમેદ છે કે થોડા સમયમાં બધી જાણીતી સંસ્થાઓ પોતાના મુકરર થયેલા વક્તાઓનાં નામ બહાર પાડશે કે જેથી હમેશાં વક્તાની ઓળખ આપણે કરી શકીયે જેમ અસહકારની લડત રંગે ચડતી જાય છે તેમ અનેક પ્રકારના પાખંડી અથવા અજ્ઞાની વકતાઓથી, તેવા સલાહકારોથી, આપણે બચવું જોઇશે. જરા જેટલી ભૂલથી આપણે મોટાં વિઘ્નો આવી પડીયે એમ બને.

આપણે અનેક કામો—જૂનાં પાડી નાંખવાનાં, નવાં ચણવાનાં કરવાં રહ્યાં છે. નવી નિશાળો ખોલવી છે, પંચો નીમવાં છે, પૈસા એકઠા કરવા છે. આ બધું આપણે માણસોને ઓળખતા નહિ થઇયે ત્યાં સુધી નહિ કરી શકીયે. એક તરફથી આપણે વિશ્વાસ રાખવો પડશે ને બીજી તરફથી આપણે સાવધ પણ રહેવું જોઇશે. આપણા રસ્તામાં મોટી મુસીબત જ એ છે કે આપણે કાંકરાની જેમ રહીયે છીયે; ભેળા રહી કામ કરી શકતા નથી. આપણામાં એકબીજાને ખેંચવાની કે તે તરફ ખેંચાવાની આકર્ષણશકિત નથી. જ્યાં ખેંચાઇયે છીયે ત્યાં અંધશ્રદ્ધાથી ખેંચાઇયે છીયે. શ્રદ્ધાની જરૂર છે, પણ તેની સાથે વિવેક—જ્ઞાન જોઇયે જ. ગમે તે માણસોથી ભોળવાઈ જઇ કામ કરવાની મુશ્કેલી એ એક છે. શ્રદ્ધા સાથે વિવેક

બીજી એ છે કે આપણે ગુસ્સામાં આવી જઈ આખું કામ બગાડી નાંખીયે એવો ભય છે. અસહકારવાદી અને સહકારવાદી એવા બે પક્ષ છે. અંકલેશ્વરમાં એક સહકારવાદીએ આકરો શબ્દ વાપર્યો તેની સામે એક અસહકારવાદીએ પણ વાપર્યો. તેનાથી જો આગળ વધત તો ખરાબ પરિણામ આવત. આ તો આપણી વચ્ચેની ઉશ્કેરણી અને અસભ્યતાનો ભય

જ તકરાર કે મતભેદ હતાં. પણ સહકારવાદ અત્યારે સરકારને પસંદ છે, તેથી તે સરકારી પક્ષ પણ થઇ પડયો છે. સરકારી પક્ષમાંનો કોઇ માણસ આવીને તકરાર કરવાના જ ઇરાદાથી કંઇ અપશબ્દ બોલે, સામું આપણે બોલીયે, તેનાથી મારામારી થાય, ખુન પણ થાય, તો બગડે કોનું? સરકારને ખુનામરકી કરવાનો લાગ મળે તો તે ન જ ચૂકે એમ હું માનું છું. સ્વરાજ વિષેના ગમે તેવા સ્વતંત્ર વિચારો આપણે બતાવીયે તેથી સરકાર ખુન નહિ રેડી શકે. ખુન તો ત્યારે જ કરશે કે જ્યારે આપણે સરકારના માણસોની ઉશ્કેરણીથી પણ ખુન કરશું. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી માને છે કે દિલ્હીમાં એપ્રિલ માસમાં કંઇ પણ ભૂલો આપણા તરફથી થઈ હોય તો તેનું કારણ સરકારી માણસોની ઉશ્કેરણી હતું. તેથી આપણે સારૂ સહેલો રસ્તો એ જ છે કે આપણે કારણ મળ્યે પણ આપણો ગુસ્સો રોકવો. ગાળની સામે ગાળ ન દેવી; મારની સામે માર ન મારવો. આમાં પણ અસહકાર કરી અનેક વિઘ્નોમાંથી ઉગરી શકાય. જ્યાં આપણાથી સાંખી ન શકાય ત્યાં આપણે જવું જ નહિ. મિસિસ બેસંટનું અલાહાબાદમાં અપમાન થયું; મુંબઇમાં પણ થયું મેં સાંભળ્યું છે. જો મિસિસ બેસંટના વિચારો આપણને પસંદ ન જ પડે, તેનાથી આપણને રીસ પણ ચડે તો આપણે તેમની સભામાં ન જઇયે એ સભ્યતા છે. જઇને તેમાં શરમના અથવા બીજા તિરસ્કારસૂચક પોકારો કરીયે એ અસભ્યતા છે. અસભ્ય પ્રજાથી શુદ્ધ સ્વરાજ તો ન જ લઈ શકાય. અસભ્યતા અને અહિંસા—નિઃશસ્ત્રતા એ વિરોધી વસ્તુઓ છે. અસહકારની સેનામાં અસત્યને, અસભ્યતાને, ઉદ્ધતાઇને જગ્યા જ નથી. આ વાત આપણે ખૂબ ધ્યાનમાં નહિ રાખીયે તો આ જીતવા જેવી બાજીને હારી બેસીશું. અસહકારની લડત આપણે ગુસ્સો બતાવવાની નથી પણ આપણા ગુસ્સાને રોકી તેમાંથી એવી પ્રચંડ શકિત પેદા કરવાની છે કે તેની સામે કોઇ પણ ટકી જ ન શકે.

પ્રજાને વિનંતિ

કેળવણી માટે પાંચ લાખ

અસહકારની ચળવળ ખૂબ ચાલી રહી છે. પ્રજા તરફથી થોડોઘણો જવાબ મળ્યાં કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળા ખાલી કરતા જાય છે. ઘણાઓએ ધારાસભામાં જવાનું છોડયું છે. કોઇ કોઇ વકીલે વકીલાત છોડી છે. સ્વદેશી આગળ વધ્યાં જ કરે છે.

પણ ચળવળને જેમ લોકોના ઉત્સાહની જરૂર છે તેમ જ નાણાંની જરૂર છે. મુખ્ય ભાગે પૈસો અત્યારે કેળવણીના પ્રચાર સારૂ જોઇયે છે. પૈસા વિના કેળવણી આપવી મુશ્કેલ જોઉં છું. પણ જો આપણે પૈસા એકઠા કરી શકીયે તો તેનો અવેજ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણરૂપે આપણને પૂરતો મળી રહેશે.

આ ઉપરાંત આપણે અનેક કાર્યો કરવાનાં રહ્યાં છે, જેને સારૂ પણ પૈસાની જરૂર રહેશે.

અત્યારની ગણતરી પ્રમાણે આપણી હાજત પાંચ લાખ રૂપીયાની છે. એટલા રૂપીયા આપણે વાપરી શકીયે તો કેળવણીનું કામ બહુ શોભાવી શકીશું. રાષ્ટ્રીય બનનારી નિશાળોને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં મદદ આપી શકીશું ને વિદ્યાપીઠનું કામ આપણે સારી રીતે કરી શકીશું. વિદ્યાપીઠને શોભાવવાને સારૂ આપણે ખર્ચ ઠીક કરવો જ પડશે. ખર્ચનો હિસાબ વખતોવખત બહાર પાડવામાં આવશે. કેળવણીમાં પહેલા વર્ષમાં રૂ. ૪) લાખનું ખર્ચ થવાની ગણતરી છે, અને બાકીના એક લાખનું ખર્ચ પરચુરણ થશે.

મારી ઉમેદ છે કે જે બીજી રીતે ભાગ ન લઇ શકે તે પણ આટલું કામ તો કરશે જ; પોતે કંઇક દાન કરશે ને બીજાની પાસે કરાવશે.

જેઓ આખી અસહકારની યોજનામાં સંમત ન હોય તેઓ પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીને તો ઉત્તેજન આપશે જ એવી મારી ઉમેદ છે.

દીવાળીમાં શું કરવું ?

આ દહાડા દીવાળીના છે. દીવાળી એ રાક્ષસી રાજ્યનો અંત અને રામરાજ્યની સ્થાપના સૂચવે છે. જ્યાં સુધી આપણો દેશ ગુલામીમાં છે ત્યાં સુધી આપણાથી દીવાળી મોજશોખથી ઉજવી શકાય નહિ એવો મારો નમ્ર મત છે. દીવાળી ઉજવવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે દીવાળીના દિવસો આપણે સ્વરાજ વહેલું આવે એવાં કાર્યોમાં ગાળીયે, ઇસ્લામી ભાઇઓનું માન રહે, પંજાબનો ઘા કંઇક રૂઝાય, એવાં કાર્ય કરવામાં ગાળીયે.

જો મારી સલાહ માન્ય રખાય તો દીવાળીમાં ખર્ચવાના પૈસામાંથી આપણે થોડા બચાવીયે. એથી પણ ચળવળને ઘણી મદદ મળે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ આ પુણ્યકાર્યમાં ભાગ લેશે એવી મારી ઉમેદ છે. માત્ર ધનવાન જ દાન કરે એવું આમાં કોઇએ સમજી નથી લેવાનું. ધનવાન પોતાજોગું અને ગરીબ પોતાજોગું આપે એમ હું માગું

છું. જો પ્રામાણિક માણસો કામ કરનારા મળી રહે તો આપણે જરૂર જેટલું જોઇયે તેટલું સહેલથી ઉઘરાવી શકીયે.

કોઇ પણ પોતે ન જાણતા હોય એવા માણસને પૈસા નહિ આપે એવી મારી ઉમેદ છે.

બધાયે પૈસા સ્વરાજસભાની મુંબઇની શાખામાં જમા થશે.

મહેમદાવાદનું ભાષણ*

રાક્ષસી રાજ્યનો અસહકાર

મારી ઇચ્છા આજે તમારી સાથે પુષ્કળ વાત કરવાની છે. પરંતુ હું લાંબો વખત ચલાવવા ઇચ્છતો નથી આજકાલ હિન્દુસ્તાનનો કઠણ કાળ છે. દેશની ખરાબ સ્થિતિનું હું વર્ણન નથી કરી શકતો. હું હમણાં જ બહેનોને કહી આવ્યો કે આ દેશમાં જે રાજ્ય વર્તે છે તે રાક્ષસી રાજ્ય છે, રાવણરાજ્ય છે, તેમાં શયતાનિયત રહેલી છે. આની સાબીતીમાં આપણી પાસે બે મોટા દાખલા છે: પંજાબનો અને ખિલાફતનો. ખિલાફતની બાબતમાં આપેલાં વચનો નથી પળાયાં; દગો થયેલો છે. પંજાબમાં વિનાકારણ ખુનો કરેલાં છે. જેનો સ્વભાવ રાક્ષસી હોય, શયતાની હોય તે જ આવાં કામ કરી શકે. આવા રાજ્યને તુલસીદાસજીએ રાક્ષસી રાજ્ય કહેલું છે. તેની સાથે સહકાર કરી ન શકાય; એટલું જ નહિ પણ અસહકાર કરવો એ ધર્મ અને ફરજ છે. એવી સરકાર પાસેથી આપણે મદદ લઇયે અથવા તેની મહેરબાની સ્વીકારીયે તો તેણે કરેલા અન્યાયમાં અને પાપમાં આપણે ભાગીદાર બનીયે. જ્યાં સુધી એના પાપમાં આપણો ભાગ રહે ત્યાં સુધી પ્રજા સુખી ન થઈ શકે.

એકદિલીની જરૂર

એકદિલીનો માર્ગ

એ અસહકાર કેમ થઇ શકે ? એક રસ્તો તો એ છે કે આપણી બધાની વચ્ચે સહકાર થવો જોઇયે. દેશના તમામ માણસો હિન્દુ, મુસલમીન, પારસી, ઇસાઈ, સૌની વચ્ચે પૂરેપૂરો સહકાર થવો જોઇયે. રાક્ષસ સામાને અંદર અંદર લડાવીને જ રાજ્ય ચલાવી શકે છે. આપણી સરકારે તેમ જ કર્યું છે. તેણે હિન્દુમુસલમાનને લડાવ્યા. મદ્રાસ ઇલાકામાં બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણને લડાવ્યા. એનાથી બની શકે તો અહીં પણ લડાઇ કરાવે. મારી ઉપર તો કાગળો આવી રહ્યા છે. ઢેડ અને ભંગી મને પૂછી રહ્યા છે કે અસહકારમાં અમારૂં સ્થાન કયાં છે ? હું એનો અર્થ સમજી ગયો છું; અને તેથી કહું.છું કે જ્યાં સુધી આપણામાં એકદિલી ન થાય ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે. એકદિલી પાખંડથી નથી થઈ શકતી. આપણે એક બીજાને ન્યાય આપીયે તો જ એકદિલી સંભવે.

---

* મહેમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ; તા. ૧-૧૧-૧૯૨૦.

કુરબાની કરો, પવિત્ર બનો

તેને સારૂ આપણામાં કુરબાની કરવાની તાકાત જોઇયે, સ્વાર્થત્યાગ કરવાની તાકાત જોઇયે; આપણને મરતાં આવડવું જોઇયે. આપણે મારીને, મકાનો બાળીને, રેલના પાટા ઉખેડીને સ્વરાજ્ય નથી મેળવી શકવાના. સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણે પવિત્ર બનવું જોઇશે. પવિત્ર બનવું એટલે જિતેન્દ્રિય થવું.

અમદાવાદના પાખંડી મોલવી

જ્યાં સુધી અસત્ય, દગો આપણામાંથી ન જાય ત્યાં સુધી આપણે કામ નથી કરી શકવાના. અમદાવાદમાં બકરાનો વધ અટકાવવા કરેલ પ્રયત્નનો દાખલો તાજો જ છે. ત્યાં એક પાખંડી મોલવીએ લોકોને ભમાવવાનું શરૂ કર્યું. બાર બાર વાગ્યા સુધી તેમણે સભાઓ ચલાવી. પોતે ગાંધીની વતી આવેલો છે, તેમના કહેવાથી અહીં રોકાયો છે, એવું જાહેર કર્યું. એ માણસે ભાષણોમાં સારીનરસી હકીકતથી લોકોને ઉશ્કેર્યા અને તેની સાથે એક સાધુ ભળ્યા. બકરાને બચાવવાથી પોતાને વિમાન મળી ગયું એમ તેણે માન્યું. સાધુએ તેમાં ભેળવ્યા મોલવીને, અને મોલવીએ એ બકરૂં મારનારને ધમકાવી તેનો વધ ન થવા દીધો. પરંતુ આ બનાવમાંથી હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે તકરારનો પાયો રોપાયો. હિન્દુઓ માને કે માતાને બકરો ચડાવાય. મારા જેવો માને છે કે ન ચડાવાય. ચડાવવું હોય તો મારૂં શરીર ચડાવાય. પરંતુ આ હિન્દુઓની અંદરઅંદરની તકરારમાં હું મૌલાના શૌકતઅલીને તો ન જ બોલાવવા જાઉં. છતાં નામર્દ હિન્દુઓ તો મોલવીને બોલાવી લાવ્યા. મોલવી દાખલ થયા અને તેમની દાંડી પીટનારા માણસોની મદદથી તેમણે બકરો છોડાવ્યો. પેલા સાધુ મને મળ્યા. તેમને મેં કહ્યું કે સાધુનો વેશ ઉતારી નાંખો. મોલવીને મેં કહ્યું કે તમે અમદાવાદમાંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે આ રીતે દેશની સેવા નથી કરી શકતા. આપણે જે સરકારને પણ મારીને રાજ્ય ભોગવવા નથી ઇચ્છતા તે શું આપણા ભાઇઓને મારીને રાજ્ય ભોગવી શકીશું? તેનું પરિણામ શું આવે? પરિણામ તો જોયા જેવું આવત; પણ અમદાવાદના કલેકટર સારા કે તેમણે બકરાને મારવાની ના કહી. નહિ તો એમ બને કે સરકાર પોલીસ મોકલે અને પોતાની મદદથી જ બકરૂં કપાવે. પછી આપણો અસહકાર સૂઇ જાય. મેં મોલવીને બોલાવીને આ કહી દીધું. આવું પાખંડ જો દાખલ થઈ જાય તો આપણું કાંઈ ન ચાલે. મેં તેમને કહ્યું કે તમે તમારો ઇલાકો ન છોડો, તમારૂં કામ ન છોડો. ત્યારે તે કહે કે હિન્દુઓએ મને મજબૂર (તંગ) કર્યો. બસો નામર્દો આપણને કેમ તંગ કરી શકે? બસો નામર્દોથી આમ થઈ શકે તો એક ગોરો શું ન કરી શકે? અને થયું પણ તેવું. કલેકટરે મોલવીને બોલાવ્યા ત્યારે તે ડરી ગયા ને તેમણે મજૂરોની મદદ માગી કે તેમના તોફાનના ભયથી સરકાર તેને કાંઈ ન કરે. જેલમાં જવાની જેની દાનત હોય તેણે તો ખૂનખરાબો ન કરવાનું શીખવવું જોઇયે. પાખંડી મોલવી

તોફાન કરશો મા, બાજી હારશો

નિર્ભયતાનો પાઠ

હું પકડાયો અથવા મૌ. શૌકતઅલી પકડાયા તે વખતે તમે તોફાન કરશો, મકાન બાળશો, રેલના પાટા ઉખેડશો તો બાજી હારી જશો. તમે આરબ નથી તેથી હું તમને આ કહું છું. તમને તો લાકડી મારતાં પણ આવડતી નથી. અપંગને લાકડી મારી અથવા ઘરમાં સ્ત્રીને લાકડી મારી એ લાકડી મારતાં આવડ્યું ન કહેવાય. જેને લાકડી મારતાં આવડે છે તે તો હજારની સામે ઝૂઝી શકે છે. પરંતુ એવા તમે નથી તેથી તમને સલાહ આમ આપી શકાય.

આપણે સિંહ બનવાનું છે

આપણે સિંહપણું ભૂલી ઘેટાં બની ગયા છીયે, એટલે આપણે આયર્લૅંડ અથવા ઇજીપ્તનો દાખલો લઇને તેવા બનવા જઇશું તો દોઝખમાં પડીશું. જ્યારે સરકાર પોતાનું તેજ બતાવશે—અને તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. હું પોતે સરકાર હોઉં તો લોકોને પકડું. જે સરકારને પોતાની હકુમત ચલાવવી છે તે સામા થનારને પકડે, તે તેનો ધર્મ છે. એટલે જ્યારે સરકાર તેનું તેજ બતાવશે—ત્યારે તમે તોફાન કરશો તો હારશો. તમે આવી રીતે જો તેને ડરાવવા બેસો તો તમે ડરપોક છો. હિન્દુસ્તાનને આપણે છોડાવવું હોય તો આપણે સિંહ બનવાનું છે.

મ્યુનિસિપાલિટીને આટોપી લો

મ્યુનિસિપાલિટીનો હાથી

તમે ૬૦૦૦ માણસો અત્યારે ભયમાં છો. તમારે તે વળી મ્યુનિસિપાલિટી શી ? એ તો સરકારે તમારી વચમાં હાથી ઉભો કર્યો છે. છ હજાર માણસોની વસ્તી ઉપર બાર હજારનું ખર્ચ! તમે એ મ્યુનિસિપાલિટીને આટોપી લેજો. એ તમારું કાંઈ કામ નથી કરતી. એ કેળવણી આપે છે, પણ તે કેળવણીનો તો આપણે અસહકાર કરવો છે. આપણે અપાત્ર પાસેથી દાન કેમ લઇશું ? મારે વિદ્યાપીઠ માટે પૈસા જોઇયે છે, પણ તે શું હું વેશ્યા પાસેથી દાન લઇને ચલાવીશ ? દારૂના પીઠામાંથી નફો લઇને ચલાવીશ ?

આપણી કેળવણીના પૈસા દારૂના પીઠામાંથી

મ્યુનિસિપાલીટી છોડી દો

હું કહું છું કે આપણી કેળવણીના પૈસા દારૂના પીઠામાંથી આવે છે. આબકારી ખાતું બંધ કરવાનું આપણે કહીયે તો કહેશે કે તેના પૈસા વિના નિશાળો બંધ કરવી પડશે. દારૂના પૈસામાંથી ભણેલા આપણા વકીલો, બૅરિસ્ટરો વિદ્વાનો દેશનું શું ઉકાળવાના છે

હું અહીંના છોકરાઓને મુબારકબાદી આપું છું કે તેમણે સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ કર્યો છે. તમે આજથી એ છોકરાઓને અને કન્યાઓને તમારે હિસાબે ભણાવો. તમે શિક્ષકો પાસેથી રાજીનામાં અપાવો અને આજે જ મુહૂર્ત કરો. તમારા મકાનમાં તમે મુહૂર્ત કરો અને સરકારી મકાન છોડી દો. મ્યુનિસિપાલિટીની કેળવણીનો આ તોડ થયો. બીજું કામ પાયખાનાં અને બત્તીઓ છે. તે રેઢિયાળ સ્થિતિમાં છે. રક્ષણ તો કરતી નથી, કારણ પોલીસ-ખાતું તેના હાથમાં નથી. મ્યુનિસિપાલિટીના રસ્તા; ના ઉપર તો ધૂળ ઉડે છે. એટલે કેળ-

પાણી સિવાય બીજું કાંઇ મુદ્દાનું કામ મ્યુનિસિપાલિટી નથી કરતી. દવાખાનું તેનું છે, પણ તેની સામે તો ત્રણ ખાનગી દવાખાનાં ચાલે છે. એટલે તે તેમને મુબારક હો. મતલબ, આપણને મ્યુનિસિપાલિટીનો કાંઇ ખપ નથી. એ તો એક પૂજવાની પ્રતિમા થઈ. માટે તમે નવસો 'રેટ પેઅર' ભેગા થઇને ઠરાવ કરો કે આ મ્યુનિસિપાલિટીને ઉઠાવી લો. કહો કે અમારે તમારૂં ' સૅનિટરી બોર્ડ ' નથી જોઈતું, ગામપંચાયત નથી જોઇતું. તમે મેમ્બરોને નોટીસ આપો કે તમે મ્યુનિસિપાલિટી ખાલી કરો.

અમે તેનો કર નથી આપવાના

એમ સરકારને જણાવી દો. આમાં કાયદાનો ભંગ નથી, બેઅદબી નથી; તમે એની સેવા નથી લેતા એટલે સરકારને કહેવાપણું હોય નહિ. તમે સામે થઇ શકો છો. થોડા વખત સુધી સરકાર તમને ધમકાવશે. તમે સામા થશો એટલે તમારા ઘર ઉપર ટાંચ લાવશે. તમે તેમને ઘર વેચવા દેજો. છ હજારની વસ્તી ગામ પણ ખાલી કરી શકે છે. પછી મ્યુનિસિપાલિટી કોનું કામ કરશે? પણ એટલે સુધી જાય એવી સરકાર ઘેલી નથી. હું તેનું બૂરૂં બોલી રહ્યો છું. પણ એટલું જાણું છું કે તે ડાહી છે. જો એમ ન કરે તો તેને આજે જ જવું પડે. પણ સરકાર તેની સલ્તનત છોડી દેવા નથી માગતી.

વિરોધીઓને વીનવો

આ કામ પાર ઉતારવા માટે તમારામાં એકદિલી જોઈયે એમાં કેટલાક વિરોધીઓ તો નીકળવાના જ. પરંતુ વિરોધીને અદબ સાથે વિનયપૂર્વક કહેવું કે તમે અમારા શિરના તાજ છો. મહાજનના મતને વશ થવાનું જ અમે તમને કહીયે છીયે. તે ન થઇ શકે તો પણ આપણે તેમને વીનવીયે કે તમે અમારા કામમાં પાણો ન નાંખો. એમને શું ખાટી જવાનું છે કે એવા ૨૦૦-૫૦૦ માણસ ૬૦૦૦ની સામે થાય? તમે હિન્દુમુસલમાન સંપથી રહો તો તમને આ મારી સલાહ છે.

સહિષ્ણુતા અને નિર્ભયતા

હું કાર્ય કરવા માટે બે શરતો બતાવી ગયો. એક સહિષ્ણુતા અથવા અહિંસાધર્મ: એ નબળાનો ધર્મ છે એમ માની લઇયે તોપણ જ્યાં સુધી તમારામાં તલવારની શક્તિ નથી આવી ત્યાં સુધી બીજું બતાવી શકાય જ નહિ. બીજી શરત એ છે કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે, દેશની તમામ કોમો વચ્ચે, એકદિલી થવી જોઇયે. આ બે શરતોનું પાલન કરો તો જ તમે અસહકાર કરી શકો. ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ નહિ મોકલવા અને નિશાળેથી છોકરાઓને ઉઠાડી લેવા તે અસહકારનું પહેલું પગથિયું છે. તમે આટલું કરો એટલે તમે સ્વરાજ લઇને બેઠા. પછી

પોલીસનો ડર ન રાખો

સરકારી નોકરોનો ડર ન રાખો. તેમની સાથે આપણે વેર નથી, પણ આપણે તેમને પ્રેમથી, મહોબતથી વશ કરવાના છે. પછી તમારે ડરવાનું નથી.

સ્વદેશી

સ્વદેશી અને સ્વાશ્રય

હવે બે વાત કરવાની રહી છે. તમે અમદાવાદથી કાપડ મંગાવો છો. મહેમદાવાદમાં પહેલાં સુંદર કાપડ વણાતું, પણ આજે એ ધંધો કરનારા કોઈ નથી રહ્યા. તમે ૬૦૦૦ માણસ ધારો તો શું ન કરી શકો? તમારે મીલનું કાપડ શું કામ જોઇયે? તમારાં ઘર તમારી મીલ છે. તમે ખાવાનું હોટલમાંથી નથી મંગાવતા, તો કપડાં શું કામ બહારથી મંગાવો છો?

તમે મીલનું કાપડ નહિ લો તેથી મંગળદાસ શેઠની કે તાતાની મીલો બંધ નથી થવાની. તે માલ તો ગરીબોને માટે છે. તેમના પેટ ઉપર તમારાથી પગ ન દેવાય. પછી રહ્યો વિલાયતી માલ. તે તો તમારે હરામ જ ગણવો જોઇયે. પારકાં વસ્ત્ર આપણે નથી પહેરી શકતા. એક પુરુષ પરસ્ત્રી ઉપર નજર કરે તેના જેવો પારકા દેશના કાપડ ઉપર નજર કરવી એ વ્યભિચાર છે. જ્યાં સુધી આપણે કાપડને માટે એ સલ્તનતના ગુલામ છીયે ત્યાં સુધી આપણે તેનાથી સ્વતંત્ર નહિ બનીયે. જાપાનનો માલ વાપરવો એ પણ વિલાયતના માલની બરાબર જ છે. કારણ આ સલ્તનતના જહાજને લીધે એ માલ અહીં આવી શકે છે. સલ્તનતે ચારે તરફથી આપણા દેશને ઘેરો ઘાલ્યો છે. માટે મારી સલાહ છે કે તમે ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ખોલો. કરોડો માણસોને માટે મુશ્કેલ હોય, પણ તમારા ગામ પૂરતા તમે સ્વાવલંબી થઇ શકો છો. અનાજ તો તમારે મંગાવવું પડતું નથી. ખેડા જીલ્લામાં અનાજની ખોટ ન હોય; પણ તમે તમારાં વસ્ત્ર પણ અહીં પેદા કરો, એટલું જ નહિ પણ વધારે પેદા કરી આજુબાજુ મોકલો. પછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામ માટે બાર હજાર રૂપીયા કાઢવા તમને મુશ્કેલ નહિ પડે.

એક પૈસો લાખ બરાબર

શ્રદ્ધાના દાનની કિંમત

હવે હું પૈસાની વાત ઉપર આવું છું. આટલાં બધાં કામ કરવાં રહ્યાં એટલે પૈસા તો જોઇશે જ. પરંતુ સૌથી વધારે મુશ્કેલી મને પૈસા ભેગા કરવામાં આવે છે. ઉઘરાવનારાં માણસો અપ્રામાણિક મળે છે તેથી હું ધ્રુજી રહ્યો છું. પરંતુ પૈસા તો જોઈયે જ. એટલે લાચાર થઇને મેં મારો હાથ લંબાવ્યો છે. હું આ કામ કેવળ કરોડપતિઓ મારફત નથી ચલાવવા ઇચ્છતો. હું તો ભંગી પાસેથી પણ દાન લઇશ. શ્રદ્ધાથી આપેલો એક પૈસો મારે લાખ બરાબર છે. કુમારિકાઓ મને વીંટીઓ અને ઘરેણાં આપે છે તે મને બહુ પ્રિય લાગે છે. કારણ તેઓ ઈશ્વરને દરમિયાન રાખીને તે આપે છે. હું ખુશામત કરવા જાઉં અને મને પૈસા આપે તેના કરતાં આ હજાર દરજ્જે સારું છે. અહીં તમે આપો તે મારી સામે નહિ આપો, પણ ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને આપજો.

સ્વયંસેવકોને પ્રજાના પૈસા હરામ છે

પાખંડથી ચેતજો

પૈસા ઉઘરાવનારા સ્વયંસેવકો પ્રજાના પૈસા હરામ સમજીને કામ લેશે તો જ કામ ચાલી શકશે. પ્રજા તો ભોળી છે. મારે નામે ગમે તે માણસ આવે તેનું માને છે. કોઈ એક ધૂતારી સ્ત્રી ગાંધીજીની દીકરીને નામે દારઅમાંથી પૈસા ઉઘરાવતી હતી. હાલ તે હૈદરાબાદ

ગઈ છે. ત્યાં તેની આગતાસ્વાગતા થઇ. આમ મારા નામથી પ્રજા ભોળવાય એ મારે માટે અસહ્ય છે. આપણી પાસે અમદાવાદવાળા મોલવીનો દાખલો છે. તેણે મારા જ નામનો ઉપયોગ કર્યો. માટે હું દરેક માણસ પાસે સ્વચ્છતા માગું છું. જો તમે પ્રામાણિક બનો તો તમારી ચરણરજ લેવા હું તૈયાર છું. દુનિયામાં પાખંડ તો હમેશાં રહેશે, પણ એને પ્રજાની પાસે ન જવા દેજો. જો એમ નહિ થઇ શકે તો સરકારની ફાંસીનો મને ડર નથી, પણ આ ફાંસીનો ડર મને ભારે છે. માટે તમે ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને પૈસા ઉઘરાવજો.

ધૂતારાથી ચેતતા રહો

પ્રજાને હું કહું છું કે કોઈનું પણ નામ લઇને મોટો ચમરબંધી આવે તો એને પૈસા ન આપશો ખિલાફત કમિટી તથા સ્વરાજ્ય સભા તરફથી તે તે સંસ્થાના સીક્કાવાળાં પ્રમાણપત્રો કાઢવાનો મારો વિચાર છે. જે માણસ પાસે પ્રમાણપત્ર ન હોય તેનું સાંભળશો નહિ, તેને કાંઈ આપશો નહિ, તેને ઉભો ન રાખશો. આપણે રાજ્યતંત્ર આપણા હાથમાં લેવા માગીયે છીયે, તો તે તંત્ર ચલાવવા આપણે અક્કડ બનવું પડશે.

મારા ગુલામ ન બનો

સરકારની ગુલામી છોડીને તમે મારી ગુલામીમાં આવો તો એ સ્વતંત્રતા નથી. હું તમારાં મન અને હૃદય ચોરવા ઇચ્છું છું, પણ તમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતો, કારણ હું પોતે ગુલામ બનવા નથી ઇચ્છતો.

¶ ભિવાની પરિષદ્

ભિવાનીને રસ્તે લોકોની ઘેલાઇ

કાસગંજથી લખનૌની મુસાફરીનું જે વર્ણન ગાંધીજીએ આપ્યું છે તે જ વર્ણન લગભગ ભટીંડાથી ભિવાનીની મુસાફરીનું કરી શકાય. લાહોરથી નીકળી ભટીંડા રાત્રે ૧૧।। વાગે પહોંચાય છે. રાત્રે ભટીંડાના સ્ટેશન ઉપર માણસોની એટલી મેદની હતી કે અમને અમારો સામાન કાઢવો મુશ્કેલ પડયો. ભટીંડા આગળ ગાડીમાંથી ઉતરી ભિવાનીને માટે અમારે બીજી ગાડી લેવાની હતી. બીજી ગાડી તો પ્લૅટફૉર્મ ઓળંગીને જ લેવાય એવું હતું. પણ લોકોએ અમારી મુશ્કેલીનો કશો જ ખ્યાલ ન રાખ્યો. અમે કષ્ટે કરીને સામાન ઠેકાણે પાડી શક્યા, અને જુદા જુદા ડબ્બામાં તે વહેંચી નાંખવો પડયો. પણ અમારા કષ્ટમાત્રથી જ આ વાત અટકત તો ઠીક હતું. કેટલીક શરમભરેલી વાતો પણ બની. ગાંધીજી અને મૌલાનાઓ જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તે ડબ્બાની અને તેની પાસેના ડબ્બાની બહાર હજારો માણસ ઘેરો ઘાલી ઉભું હતું. મૌ. મહમદઅલી અને બીજાઓ તેમને ખસી જવાની વિનંતિ કરતા હતા: 'અમારો સામાન તો દાખલ થવા દેવો જ જોઇયે, તમે ગીરદી મટાડો તો અમારો

લોકોની ઘેલાઇનું ચિત્ર

સામાન આવી શકે,' એમ વારંવાર કરેલી આજીજી ફોકટ હતી. 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જય' 'મૌલાના મહમદઅલી શૌકતઅલી કી જય' ના અવાજમાં ગાંધીજી અને મૌલાનાજીની વિનંતિઓ ડૂબી જતી હતી! રેલવે ઉપરની પોલીસ જે અત્યાર સુધી તટસ્થ હતી તે વચ્ચે પડી. તેમને એમ લાગ્યું કે લોકો નાહક પજવણી કરી રહ્યા છે, એટલે તેમણે લાકડી અને ચાબુક વાપરવા માંડી! લોકો ઘડીકવાર ખસીને પાછા ત્યાં ને ત્યાં એકઠા થતા હતા— તેમને અને અમારે બન્નેને માટે આ શરમભરેલી સ્થિતિ હતી એ તેઓ સમજી શકતા ન હતા!

આખરે અમારે નસીબે ગાડી ચાલી. પણ કમનસીબે એ ગાડી કાસગંજ કાનપુરની ગાડીની માફક બધે સ્ટેશને ઉભી રહેનારી હતી, એટલે સવારે ભિવાની પહોંચ્યા ત્યા સુધી અમારામાંના જે દૂરના ડબ્બામાં સટકી ગયા હતા તેમના સિવાય કોઇને નિદ્રા ન મળી શકી.

બીજું ચિત્ર

સંયમનો પ્રભાવ

ઉપરનું ચિત્ર કમકમાટી ઉપજાવે એવું છે. પણ સંતોષ ઉપજાવે એવું ચિત્ર હવે આવે છે, અને તે બતાવી આપે છે કે વ્યવસ્થાપકો જરા મહેનત લે, સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપવામાં આવી હોય, તો ઘણી સુંદર રીતે ભારે જનસમૂહોની સાથે પણ કામ લઈ શકાય છે. ભિવાની એ અંબાલા વિભાગનો એક કસ્બો છે. લશ્કરનું મોટું મથક છે. ત્યાં આ વર્ષે પ્રથમ જ વાર વિભાગીય પરિષદ્ થઇ. એના સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ આપણા સુપ્રસિદ્ધ દીવાનબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલના પુત્ર કૃષ્ણરાવ અંબાલાલ દેસાઇ હતા. તેમણે સ્ટેશન ઉપર તેમજ શહેરમાં અને ખાસ કરીને મંડપમાં જે વ્યવસ્થા રાખી હતી તે હેરત પમાડે એવી હતી. સ્ટેશન ઉપર વૉલંટીઅરો સિવાય એક પણ માણસ ન હતું. ગામડાંઓમાંથી ૫૦ હજારથી ઓછાં માણસ નહિ આવેલાં હોય. છતાં બહાર રસ્તાની બંને બાજુએ માણસોનાં ભારે ટોળાંઓ, વચ્ચે ગાડીઓ માટે મોકળો માર્ગ મુકીને શાંત ઉભાં હતાં. સરઘસ વિના તો લોકોને શી રીતે સંતોષ વળે? પણ સરઘસ પણ સુખે થોડા વખતમાં આટોપી લેવામાં આવ્યું.

મંડપમાં વ્યવસ્થા

પરિષદ્નો મંડપ

મંડપ દશ બાર હજાર માણસો માટે હતો, પણ એટલો અવકાશવાળો હતો કે ભરચક ભરેલો છતાં તેમાં માણસની ગરદી લાગતી ન હતી. મંડપ વર્તુલાકાર હતો. ખુરશી ટેબલનું ક્યાંયે નામનિશાન ન હતું એટલે કોઇ પ્રાચીન રાજસભા જેવો મંડપ દીપતો હતો. મધ્યમાં પ્રમુખ અને માનનીય નેતાઓ માટે પણ બેઠક જ હતી. એક અમેરિકન ગૃહસ્થ ખાસ પરિષદ્ને માટે આવેલા. તેઓ પણ ચપટ બેઠા હતા. પ્રેક્ષકો તથા બીજાઓને જવા આવવા માટે મોકળા રસ્તાઓ હતા. શાંતિ પણ અનુપમ હતી.

અસહકારનો અખંડ સૂર

આવતા વર્ષના પ્રમુખ

પરિષદ્માં અસહકારનો અખંડ સૂર નીકળી રહ્યો હતો. ભાઈ કૃષ્ણરાવ દેસાઇનું ભાષણ નાનકડું દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહે એવડું, સરસ હિન્દીમાં લખાયલું અને કૉંગ્રેસના

ઠરાવને વધાવી લેનારૂં હતું. પ્રમુખની ચુંટણીની દરખાસ્ત મુકનારા જુદા જુદા જીલ્લાના સજ્જનોમાં કેટલાએક વકીલો હતા, તેમાંના જે ધારાસભામાં જનારા હતા તેઓએ પોતાની ઉમેદવારી ખેંચી લીધેલી હતી. વકીલોમાંના વકીલાત છોડનારાઓ પણ હતા. પ્રમુખ વયોવૃદ્ધ લાલા મુરારીલાલ અંબાલાના પુરાણા વકીલ હતા. તેમની ઉમર આસરે એંશી વર્ષની હશે. તેઓની આખી જીંદગી 'મૉડરેટ' તરીકે ગઇ. તેઓ પંજાબના 'ગ્રાન્ડ ઓલ્ડ મૅન' તરીકે ઓળખાય છે. હાલ નિવૃત્ત છે, અને થોડા જ સમય ઉપર અસહકારને અંગે તેમણે પોતાનો રાવસાહેબનો ઈલ્કાબ સરકારને પાછો સ્વાધીન કર્યો હતો.

લાલા મુરારીલાલનું ભાષણ

આટલા વૃદ્ધ છતાં તેઓએ વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર જઇને 'यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः' ના પવિત્ર સ્તોત્રથી મંગળાચરણ કર્યું. ભાષણની હસ્તલિખિત પ્રત પોતાના હાથમાં હતી મને પાછળથી ખબર પડી કે એ ભાષણ તેમણે આગલે દિવસે જ લખેલું એટલે છપાઈ ન શકેલું. તેઓ શીઘ્ર કવિ છે એટલે તેમના ગદ્યમાં સ્થળે સ્થળે પદ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ ગુંથાઇ રહેલું હતું. અને છતાં એ ભાષણ પણ બહુ જ ટુંકું હતું. પંદરેક મિનિટમાં એ પૂરૂં થયું હશે. ભાષણની શરૂઆતમાં ઇશ્વર પ્રત્યેની તેમની ભારે શ્રદ્ધાસૂચક એક પદ્ય હતું:

પંખ પંખીઓં કી કરતા હૈ કોન રક્ષા ?
બિન માંગે ભિક્ષુઓં કો દેતા હૈ કૌન ભિક્ષા ?
ફરિયાદ બેનવા કી સુનતા હૈ કૌન રાજા,
તેરે સિવા બિધાતા હૈ કૌન અન્નદાતા ?
ભારતનિવાસીઓં કી બિનતિ હૈ તુજસે—
કર દે દયા સે અપની ભારતકા પાર બેડા.

અને એક પદ્યમાં મુરલીધરની ખાસ બંદગી હતી. તેમાંની છેલ્લી બે કડી નોંધવા જેવી છેઃ

ધર કર ઇધરમેં ફિરસે બજા અસી બંસરી
બોસિદા ઉસ્તખાં મેં આ જાય જીંદગી.

(હે કૃષ્ણ દીનબંધુ! તું ફરી અહીંઆં એવી બંસરી બજાવ કે જેથી નિષ્પ્રાણ અસ્થિઓમાં પ્રાણ આવે.) આગળ જતાં 'મુલ્ક કા રોશન સિતારા' 'હિન્દ કી આંખો કા તારા' બાળ ગંગાધર ટિળકને નિવાપાંજલિ હતી.

ભાષણમાં પંજાબ અને ખિલાફતની આફતના ટુંકા નિરૂપણ અને કૉંગ્રેસના ઠરાવની બધીયે વિગતોના સરસ સમર્થન સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું. 'અસહકાર' વિષેનું તેમનું કવિત રમુજી છેઃ

તર્કે કાઉન્સિલ, તર્કે કૉલેજ તર્કે સરકારી સ્કૂલ
તર્કે અસનાદિ વકાલત, કૉંગ્રેસકા હૈ ઉસૂલ

અદલ કી ઉમ્મીદ રખના હૈ અદાલતસેં ફુઝૂલ,
જીન્સ પર ઇન્સાફ કી જો ટૈકસ કરતી હૈ વસૂલ.

આટલું જ નહિ પણ કાઉન્સિલ, શાળા, કૉલેજ, અદાલતમાંથી ફાયદાની આશા રાખવી તેને તેમણે

'બેતકી શાખોંમેં કબ લગતે ખિલતે હૈ ફૂલ ?'

એમ સવાલ પૂછી નેતરના ઝાડ પરથી ફૂલ તોડવાની આશા કરવા જેવું છે એમ જણાવ્યું હતું.

ભિવાનીમાં ગાંધીજી

ગાંધીજીએ આ સાદા સીધા ભોળા લોકોની મિજલસ આગળ પોતાનું ભાષણ બહુ જ ટુંકામાં પતાવ્યું હતું. આરંભમાં તેમણે વ્યવસ્થાપકોને વ્યવસ્થા માટે અને હિન્દની સભ્યતાને પીછાનીને ખુરશીઓને બલિદાન આપવા માટે શાબાશી આપી હતી. 'ખિલાફત અને પંજાબના ઘોર અન્યાય બતાવે છે કે આપણા ઉપરની સલ્તનત શયતાનની છે, અને આપણા ધર્મમાં કહેવાયું છે કે જે ખુદાથી ડરે છે તેણે શયતાનની સાથે મહબ્બત રાખવી હરામ છે' એમ જણાવી કૉંગ્રેસ, મુસ્લીમ લીગ, શીખ લીગે સ્વરાજ લેવાનો ઉપાય જે અસહકાર ગ્રહણ કીધો છે તે ગ્રહણ કરવાની ભલામણ કરી હતી. ટુંકામાં અસહકારની શરતો ત્રણ બતાવી: (૧) ખુન અને ગુસ્સો રોકવો, (૨) શુદ્ધ કુરબાની કરવી, (૩) વ્યવસ્થાશક્તિ મેળવવી. કુરબાનીમાં વકીલોનો વકીલાત ત્યાગ, શાળાઓનો ત્યાગ અને રંગરૂટીનો ત્યાગ. ભિવાની તો રંગરૂટીનું મથક છે એટલે ત્યાં તો સૌને રંગરૂટીમાં ન જવાનો આગ્રહ ખાસ કરવો જોઇયે એમ તેમણે જણાવ્યું. "હિસાર જીલ્લામાંથી ઘણાયે રંગરૂટો ચાલ્યા જાય છે. તે સૌને હું કહું છું કે શયતાનિયત જેમનામાં ભરેલી છે તેવી સલ્તનતને માટે રંગરૂટી કરવી હરામ છે."

આખરે સ્વદેશીમાં રહેલા બલિદાનની વિનંતિ કરી, પરદેશી કપડાં પહેરવાને મુકાબલે નાગા ફરવું બહેતર છે એમ જણાવી, નેકી, હિંમત, સ્વચ્છ દિલ અને સચ્ચાઇ સમજી આ શયતાનિયતથી ભરેલી સલ્તનતને દૂબાડો એમ કહી તેમણે તેમનું ભાષણ પૂરૂં કર્યું હતું.

આ પછી મૌલાના શૌકતઅલી, મહમદઅલી, અબુલ કલામ આઝાદ, ડા. અનસારી આ બધાયે નેતાઓ બબ્બે ત્રણ ત્રણ મિનિટ બોલ્યા હતા.

સાંજે ખેડૂતોની જે આલમ ઉભરાયલી હતી અને જે ટિકિટ લઇને પરિષદ્‌માં નહોતા આવ્યા તેમને માટે એક સભા ભરી હતી, તેમને તેમનું કર્તવ્ય સમજાવી સૌ મોટરમાં રાત્રે દિલ્હી જવા ઉપડી ગયા હતા.

રા. કૃષ્ણરાવ દેશાઈ અને પંડિત નેકીરામ શર્મા જેઓ રૈયતની આ ભારે જાગૃતિને માટે જવાબદાર છે તેઓની આગળ હવે વધારે કઠણ કામ ઉભેલું છે. તેઓ આ લોકને ભારે તાલીમ આપી શકશે—અને તાલીમ આપવાનું કામ સહેલું નથી—તો એ રૈયત આ લડતમાં બહુ સુંદર ભાગ આપી શકે એવી છે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૧૦-૧૧-૧૯૨૦

અલીગઢ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપો પ્રત્યે–

ભાઇઓ,

બદલાયલું વલણ

હું અત્યારે જે કરી રહ્યો છું અને તેમાંયે ખાસ કરીને દેશનાં યુવકવર્ગને સલાહ આપી રહ્યો છું તેથી ઘણા ગભરાઇ ગયા છે તે હું જાણું છું. તેમના ગભરાટની મને નવાઇ નથી લાગતી. જે રાજ્યસત્તા નીચે આપણે કચરાઇ રહ્યા છીએ તેના પ્રત્યે મારૂં વલણ તદ્દન બદલાઇ ગયું છે. આપણા ધર્મમાં રાવણ-રાજ્ય વિષે કહેલું છે તેના જેવું જ આ રાજ્ય શયતાનયતથી ભરેલું છે. આ રાજ્યપદ્ધતિમાં છેક નવેસરથી માંડીને ફેરફાર ન થાય અને આપણા રાજ્યકર્તાઓએ જે દુષ્કૃત્યો કર્યાં છે તેને માટે તેમને ખરી દિલગીરી ન થાય તો આ રાજ્યની જડ ઉખડી જવી જોઇએ. તે બાબત મને જેવી ખાત્રી થઇ છે તેવી મારા મિત્રોને નથી થઇ લાગતી.

વિદ્યાર્થીઓ અને માબાપો

તમારા દીકરાઓ અલીગઢમાં ભણે છે તેમના ભવિષ્યની ચિંતા તમને થાય તેવી મને પણ થાય છે. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હું તમારી લાગણી દુભાવવા નથી ઇચ્છતો. હું પોતે ચાર દીકરાનો બાપ છું અને મારી બુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે મેં તેમને સારી રીતે કેળવ્યા છે. મારાં માતાપિતાનો હું બહુ આજ્ઞાંકિત પુત્ર હતો અને મારા અધ્યાપકોનો આજ્ઞાંકિત શિષ્ય હતો. પિતા પ્રત્યેના ધર્મની કિંમત હું સમજું છું; પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યેના ધર્મને હું સર્વ ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણું છું. મને લાગે છે કે દેશમાં અત્યારે એવો સમય વર્તી રહ્યો છે કે જે વખતે દરેક યુવાન સ્ત્રીપુરુષે પ્રભુ પ્રત્યેના ધર્મ અને બીજા તમામ પ્રત્યેના ધર્મ એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. દેશના યુવાનોને ઠીક સારી રીતે ઓળખવાનો હું દાવો કરૂં છું. હું જાણું છું કે મોટે ભાગે તો આપણા યુવાનોને પોતાના ઉચ્ચ શિક્ષણની બાબતમાં પોતે જ નક્કી કરી લેવાનું હોય છે. મેં એવા દાખલા પણ જોયા છે કે માબાપોને એમ લાગે કે છોકરાને ઉચ્ચ શિક્ષણનું ઘેલું લાગ્યું છે, છતાં તે લેતાં તેને તેઓ અટકાવી શક્યાં નથી. મારી પાકી ખાત્રી છે કે આપણા યુવાનોને માબાપની ઇચ્છા ઉપરાંત શાળા અથવા મહાવિદ્યાલય છોડી દેવાનું સમજાવવામાં માબાપોની લાગણી ઉપર હું

જરા પણ બળાત્કાર કરતો નથી. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયોનો ત્યાગ કર્યો છે. પરંતુ માત્ર એક જ પિતા, જે સરકારી નોકર છે, તેના તરફથી પોતાના છોકરાઓએ મહાવિદ્યાલયનો ત્યાગ કર્યો તે બાબત વાંધો દર્શાવનારો કાગળ મને મળ્યો છે. વાંધામાં કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે છોકરાઓએ મહાવિદ્યાલયનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં તેમને પૂછ્યું પણ નહિ; જોકે મેં તો વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં સલાહ આપી છે કે કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચય કર્યા પહેલાં માબાપો સાથે મસલત કરી લેવી જોઈયે.

મેં કુટીબંધ જાહેર સભાઓમાં હજારો માબાપોને પણ છોકરાંઓને સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાનું કહ્યું છે; તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ માબાપે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. આપણને આશ્ચર્ય લાગે તેવી રીતે સર્વાનુમતે નિશાળોના ત્યાગ સાથેનો અસહકારનો ઠરાવ તેમણે પસાર કર્યો છે. તેથી હું માની લઉં છું કે જે સરકારે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોને દગો દેવામાં ભાગ લીધો છે અને જે સરકારે પંજાબ ઉપર જંગલી અત્યાચારો કરી પોતાની ઉદ્ધતાઈથી પ્રજાને કલંક લગાડ્યું છે તે સરકારની મદદથી નભતી અથવા તે સરકારના અંકુશ નીચે ચાલતી શાળાઓ અથવા મહાવિદ્યાલયોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં જોઈયે એવી પ્રતીતિ અલીગઢ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોને પણ થઈ હોવી જોઈયે.

કેળવણી કેવી જોઈયે ?

આટલું તો તમે માનશો કે આપણાં છોકરાંઓની કેળવણીમાં જરા પણ અટકાયત ન થાય તે માટે હું બીજા કોઈ કરતાં ઓછો આતુર નથી, પરંતુ તેના કરતાં તો મને વિશેષ ચિંતા એ છે કે તેમને પાક હાથે કેળવણી મળે. આપણે જે સરકારને જીગરથી નાપસંદ કરીયે તે સરકાર પાસેથી આપણી કેળવણી માટે મદદ લેવી એને હું કાયરતા ગણું છું. મારો નમ્ર મત તો એવો છે કે એમ કરવામાં બેઆબરૂ અને બેવફાઈ રહેલાં છે.

આપણાં બાળકો સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં કેળવાય એ શું વધારે સારૂં નથી ? ભલેને તેમને નાની ઝુંપડીઓમાં બેસવાનું હોય કે ઝાડ નીચે બેસવાનું હોય; પણ ત્યાં અધ્યાપકો એવા હશે કે જે પોતે સ્વતંત્ર હોઈ, વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રાણ પૂરશે. આપણા વ્હાલા દેશનું ભવિષ્ય માબાપોના હાથમાં નથી, પણ આપણાં સંતાનોના હાથમાં છે એ તમે સમજી જાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. જે ગુલામીવૃત્તિએ આપણને પેટ ચલાવ્યા તે ગુલામીવૃત્તિના સંકટમાંથી આપણે તેમને છોડવીશું નહિ ? આપણે પોતે નિર્બળ હોઇ આપણામાં એ ધૂંસરી ફેંકી દેવાનું બળ ન હોય, પરંતુ

આપણામાં એટલું ડહાપણ પણ નહિ હોય કે આપણાં સંતાનોને આપણાં આ કંલકનાં વારસ ન બનાવીયે ?

કેળવણીનાં નાણાંનું શું ?

વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર બનીને ભણશે તેમાં કશું ગુમાવવાના નથી. તેમને સરકારી વિદ્યાપીઠોની પદવીઓની કાંઇ જરૂર નથી. અને સરકારી પદવી(ડીગ્રી) ઓનો મોહ છોડી દઇયે તો આપણાં બાળકોની કેળવણી માટે પૈસા મેળવવાનું તો સાવ સહેલું છે. એક સપ્તાહ આપણી પ્રજા આત્મસંયમ પાળશે તો તેમાંથી આપણાં બાળકોની એક વર્ષની કેળવણીના પૈસા આપણને મળી રહેશે. અત્યારે ચાલતી હિન્દુ મુસ્લીમ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં નાણાંમાંથી એક સપ્તાહના આત્મસંયમ વિના પણ કેળવણી માટે નાણાં તો નીકળી શકે. આપણું રાજ્ય ચલાવવાની તથા આપણો ધર્મ અને આપણી આબરૂ સાચવવાની આપણામાં કેટલી શકિત છે' તેનું માપ કાઢવાનો આ પ્રસંગ છે.

¶ ખેડા જીલ્લામાં ગાંધીજી

નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સલાહ

મહેમદાવાદથી ૧૧ વાગ્યાની ગાડીમાં નડિયાદ ગયા. નડિયાદમાં આ વખતે ત્યાંના મહારાજ જાનકીદાસજીના ખાસ આગ્રહથી સંતરામના મંદિરમાં ઉતારો રાખ્યો હતો. બે વાગ્યા સુધી આરામ લીધા પછી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરોને મળ્યા હતા. ત્યાંના મ્યુનિસિપલ બોર્ડે સરકાર તરફથી કેળવણી માટે મળતી રૂ. ૨૧૦૦૦ની મદદનો અસ્વીકાર કર્યો છે તથા શાળાઓ ઉપરથી સરકારી અંકુશ ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી છે. તેના જવાબમાં ખેડા જીલ્લાના કલેક્ટર તરફથી આ ઠરાવ ઉપર ફરી વિચાર કરવાનું, મ્યુનિસિપાલિટીની આર્થિક સ્થિતિ સરકારી મદદનો અસ્વીકાર ન કરી શકે તેવી હોવાનું તથા મદદનો અસ્વીકાર કર્યે પણ સરકારી અંકુશમાંથી મુક્ત ન થઇ શકાય એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ તો સલાહ આપી કે તમે માત્ર કેળવણીની બાબતમાં જ નહિ, પણ બધી બાબતમાં સરકારથી સ્વતંત્ર થઈ શકો છો. મ્યુનિસિપાલિટી તમારા હાથમાં લો અને કર તમે ઉઘરાવો. સરકાર થોડા વખત સુધી દબાણ તો કરશે જ અને પોતે કર ઉઘરાવશે, પણ કર ભરનારાઓએ તેનો વિરોધ કરવો જોઇયે અને જે આવી પડે તે સહન કરવું જોઇયે. આ બધી વ્યવસ્થા એકસાથે ઉપાડવી મુશ્કેલ પડે એમ કાઉન્સિલરોએ દલીલ કરી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે આપણે આજે સ્વરાજ્ય માગીયે છીયે તો પછી બધું ચલાવવાને પણ આપણે આજે જ તૈયાર હોવું જોઇયે. તમે 'રેટપેઅરો'ને આ બધું સમજાવી શકો છો અને તેઓ કર આપવાની ના પાડવા તૈયાર ન હોય તો તમે જેમ સરકારની સાથે તેમ તેમની સાથે પણ અસહકાર કરી શકો છો. તમે તેમને કહી શકો કે પછી તમે તમારૂં કામ અમારી

મારફત નહિ કરાવી શકો. આગેવાનોએ તો લોકોને દોરવાના છે. તેમની આગેવાની પ્રમાણે નથી ચાલવાનું. વળી તમારે લોકોને ચોક્કસ સમજાવવું જોઇયે કે સરકારને કર ન આપીયે એટલે પૈસા આપવામાંથી આપણે બચી નથી જતા. આપણું તંત્ર ચલાવવા આપણે પૈસા કાઢવા જ પડશે. પણ સરકારની પાસેથી જેમ દસ રૂપીયા આપીયે ત્યારે એક રૂપીયાનો અવેજ મળે તેમ આમાં નહિ થાય. અહીં તો તમે એક પૈસો આપશો તો બે પૈસાનો અવેજ મળશે. પરંતુ પૈસા તો આપવા જ પડશે. આ ઉપરથી કાઉન્સિલરોએ બીજે દિવસે 'રેટપેઅરો'ની સભા બોલાવી તેમને આ પ્રમાણે સમજાવવાનું કબૂલ્યું હતું. ત્યાંથી એક મસ્જીદમાં મુસલમાનોને મળવા ગયા. તે પાક જમીન ઉપર પોતાને બોલાવવા માટે ગાંધીજીએ મુસલમાનોનો આભાર માન્યો. ત્યારપછી કોઇ કોઇ હિન્દુ તથા કોઈ કોઇ મુસલમાનોનાં વચનો અથવા કૃત્યથી બન્ને કોમોમાં ક્ષોભ થઇ જાય છે તે ઠીક નથી એ સમજાવ્યું. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે સાચી એકતા સાધવી હોય તો બન્ને કોમો વચ્ચે સાચી એકદિલી જોઇશે. આપણાં દિલ જ્યાં સુધી શકવાળાં છે, જ્યાં સુધી આળાં છે, ત્યાં સુધી કાંઈ કામ નથી થઇ શકવાનું. કેટલીક વાર નિર્મળ ભાવવાળા માણસો પણ ભૂલ કરી પડે છે. તે વખતે ઉશ્કેરાઇ ન જતાં, તેમને તેમની ભૂલ બતાવી દેવી.એ જ કર્તવ્ય છે.

આ સભા ખતમ થયા બાદ સ્ત્રીઓની સભામાં ગયા. અમદાવાદની સ્ત્રીસભા કરતાં સ્ત્રીઓની હાજરી લગભગ દોઢી હતી. આ રાવણરાજ્ય છે અને તેને નાબુદ કરવા માટે પવિત્રતા તથા સ્વદેશીની જરૂર છે એમ કહી પવિત્રતાની, સ્વદેશીધર્મના પાલનની, બાળકોને નિશાળેથી ઉઠાડી લેવાની તથા પૈસાની, એમ નડિયાદની બહેનો પાસે ચાર ભિક્ષાઓ માગી. ધર્મનું પાલન કેવળ માળા ફેરવવામાં કે દેવદર્શન કરવામાં નથી આવી જતું, પરંતુ સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય મેળવવા માટે મથવામાં છે. અને આવા ધર્મનું પાલન અત્યારે અસહકારથી થઇ શકે; માટે સ્ત્રીઓએ અસહકારમાં ભાગ લેવો જોઇયે એમ સમજાવ્યું.

જાહેર સભા

તાલીમ અને એકતા

નડિયાદનિવાસીઓની જાહેર સભા રાતના આઠ વાગે ગામની એક ભાગોળે મોટા મેદાનમાં રાખી હતી. ગામડાંમાંથી પણ લોકો આવ્યા હતા અને હાજરી દસ હજારથી વધુ હશે; છતાં શાન્તિ સારી પેઠે હતી. પ્રમુખસ્થાન વલ્લભભાઇને આપવામાં આવ્યું હતું. પોતાના ભાષણ દરમિયાન ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે

" આવી ભારે લડતમાં જ્યારે તમામ કોમ વચ્ચે એકદિલીની જરૂર છે તે વખતે કોઈ બીનજવાબદાર અથવા પાખંડી માણસના સારાનરસા બોલવાથી હિન્દુ હિન્દુ વચ્ચે અથવા મુસલમાન મુસલમાન વચ્ચે કજીઓ ઉઠે એવું ન બનવું જોઇયે. તે સારૂ મારી ઉમેદ છે કે સ્વરાજ્ય સભા તથા ખિલાફત કમિટી તરફથી નોટીસ નીકળે કે તેમના પ્રમાણપત્ર વિના કોઈ ન બોલે. ગમે તે કોઈ માણસ બોલવા આવે તો તમે સાંભળવા મુખત્યાર છો, પરંતુ તમને ખબર તો પડી જશે કે આ કોઇ સંસ્થાનો પ્રતિનિધિ નથી. જે સલ્તનત સાથે

આપણે લડવાનું છે તેનો બંદોબસ્ત ભારે છે. તેમનામાંનો કોઇ માણસ ઉપરીના હુકમ વગર નથી બોલતો કે કામ કરતો. આપણામાં એ શક્તિ આવવી જોઇયે.

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે સાફ દિલ

" આપણે સ્વતંત્ર થવા ઈચ્છતાં હોઇયે તો હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા, સાફ દિલ હોવાં જોઇયે. કોઈ મુસલમાન ગફલતથી કાંઈ બોલી જાય તો હિન્દુઓએ તેની બરદાસ કરી લેવી જોઈયે. તે જ પ્રમાણે કોઇ હિન્દુ કાંઇ બોલી જાય તો તેની મુસલમાનોએ બરદાસ કરી લેવી જોઇયે.

મને પકડે તો હડતાળ ન પાડવી

" મને પકડે, મૌ. શૌકતઅલીને પકડે, મૌ. અબદુલ બારીને પકડે તો તમારે મુંગે મ્હોડે કામ કરવાનું છે. તમે હડતાળ પણ નહિ પાડી શકો. તેમ કરીયે તો આપણે હારી ગયા ગણાઈયે. અમને તમે શું કામ પાછા લાવવા ઇચ્છો ? ઝફરઅલી પકડાયા છે તેમને તો મેં કહ્યું, 'અમે તમારે માટે અરજી નથી કરવાના, પણ સ્વરાજ્ય મેળવીને તમને છોડાવીશું'. તમે મારા જેવાને છોડાવવા ઇચ્છતા હો તો અસહકારનાં ચાર પગલાં ભરવાનો વિચાર કરજો. ગાંધી ઉપર લોકો ઝુઝી રહ્યા છે એમ હું સરકાર હોઉં ને જાણું તો ગાંધીને જરૂર પકડું. હું પકડાઉં તો—

હિંમત વિના કિંમત નથી

"માટે તમારી પોતાની હિંમત નહિ હોય તો તમારી કશી કિંમત થવાની નથી. પણ અમે ન હોઇયે તો આજે તમે નથી કરતા તે કાલે કરતા થઇ જશો. "

ત્યારબાદ ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ નહિ મોકલવા વિષે, નિશાળો ખાલી કરવા વિષે, વકીલાત અને ખિતાબો છોડવા વિષે, માનસિક પવિત્રતા વિષે, સ્વદેશી વિષે તથા દીવાળી કેમ ઉજવવી તે વિષે કહી પૈસા સંબંધી બોલ્યા હતા.

ગરીબોની લડત

"સ્વયંસેવકોની પ્રામાણિકતાની ખાતરી કરી તેમને પૈસા આપવા. આ લડત કરોડપતિઓની નથી પણ ગરીબોની છે. ત્રીસ કરોડ લોક એક એક પૈસો આપે તોપણ આપણી પાસે ૫૦ લાખ રૂપીયા થાય અને મફત કેળવણી આપી શકાય. હું પૈસા માગું છું તે દાન નથી માગતો. તમારા સ્વાર્થની વાત છે. તમે એક પૈસો આપશો તો બે પૈસાનો અવેજ મળશે. " ત્યારબાદ અમદાવાદની સ્ત્રીસભાના ભવ્ય દેખાવ વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે " નાની નાની સોળ અને આઠ વર્ષની બાળકીઓએ પોતાની વીંટીઓ અને માળાઓ મને ઉતારીને આપી. તેમણે ફરી તેમનાં માબાપ પાસે માગવાની ના કહી છે. કારણ તેઓ ઘરેણાં પહેરીને શું કરે ? હિન્દુસ્તાન તો રાંડીરાંડ થયું છે. હિન્દુસ્તાનમાં પુરુષો ક્યાં છે કે તે માંડીમાંડ થઇ શકે ? એ તો જ્યારે પાકશે ત્યારે હિન્દુસ્તાન સૌભાગ્યવાન થશે અને તેની સ્ત્રીઓ ઘરેણાં પહેરી શકશે. રાંડીરાંડ હિન્દુસ્તાન

ત્યારબાદ સભામાં પૈસા ઉઘરાવવાનું કામ ચાલ્યું હતું. ગાંધીજી મેલમાં ભરૂચ જ ઉપડી ગયા હતા.

ભરૂચનું વ્યાખ્યાન*

અસહકારનો ધર્મ

અત્યારે રાવણરાજ્ય અને રામરાજ્ય વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. ખુદા અને શયતાન વચ્ચે લડાઈ છે. રાક્ષસી પ્રજા અને દૈવી પ્રજા વચ્ચે કજીઓ ચાલી રહ્યો છે. આ સરકારમાંના આત્માને હું રાક્ષસરૂપે રહેલો જોઉં છું. જે દિવસથી મારી આંખ ઉઘડી ગઈ ત્યારથી હું આ વિચારનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું. મને લાગ્યું છે કે અંગ્રેજી સલ્તનત શયતાનિયતવાળી છે, રાક્ષસરૂપ છે. અને સર્વ ધર્મો—હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી બધા ધર્મ—સૂચવે છે કે અધર્મને ધર્મથી ઠેલવો જોઈયે. એટલે કે એ ધર્મને સહાય કરતા અટકવું. મુસલમાન શાસ્ત્રમાંથી આવા દાખલા મળે છે. પારસી શાસ્ત્રમાં તો અહુરમઝદ અને અહરીમાન વચ્ચે સતત યુદ્ધ ચાલે જ છે. ગીતામાં પણ એ જ છે. આજે આપણે માટે અસહકાર સિવાય બીજો એકે ધર્મ નથી. પણ તમને એમ લાગતું હોય કે અંગ્રેજી સલ્તનતમાં હજુ લેવા જેવું કંઇક છે, એ પાપમય નથી તો તમે એને જરૂર વળગી રહેજો. અંગ્રેજો ખરાબ છે એવું હું કહેવા ઇચ્છતો નથી. એણે પેદા કરેલી પ્રવૃત્તિ, એણે નાંખેલી પાપની જડ, હિન્દુસ્તાનને નુકસાન કરે છે. લૉર્ડ હાર્ડિંજ, લૉર્ડ રિપન જેવા સારા વાઇસરાય અને અમદાવાદના ભલા અને ખાનદાન કલેક્ટર મિ. ચૅટફીલ્ડ જેવા અમલદારો સલ્તનતમાં છે ખરા, છતાં એ લોકો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા છે અને તેથી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિને જ પોષે છે. મારા પોતાના પિતાશ્રી એક સંસ્થાનમાં નોકર હતા. તેમના રાજા અધર્મી હતા. મેં એમને પૂછ્યું કે 'આવા રાજાની નોકરી છોડી કેમ નથી દેતા?' તેઓ કહે, 'આપણે એનું લૂણ ખાધું છે.' મારા પિતા લૂણહરામી ન થયા, પણ વિષય, માંસ અને દારૂમાં ચકચૂર રાજાનું આશ્રિત અમારું આખું કુટુંબ રહ્યું. આખા હિન્દુસ્તાન સમક્ષ હું કહી રહ્યો છું કે આપણી પાસે બીજો કોઇ ધર્મ નથી. ગમે તેવા પુણ્યવાન પુરુષો હોય તોપણ એ પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ થવાથી તેઓ સારા રહેતા નથી. તેથી જેને હું પૂજનીય ગણું છું તેવા રા. શાસ્ત્રીઆર અને પં. માલવીયાજી—જેમનો નિકટ સંબંધ મને પ્રિય છે, જેમને માટે અત્યારે પણ મને અત્યંત ભાવ છે એવા એ પુરુષો છે તોપણ અમારી વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે. એમને લાગે છે કે આ સલ્તનતમાં પુણ્ય છે, મને લાગે છે કે તેમાં પાપ છે. માલવીયાજી મારા વડીલ ભાઇ તુલ્ય છે, શાસ્ત્રીઆર સાહેબને માટે મને માન છે, તોપણ તેમની જોડે મારે લડત ચલાવવી જ જોઇયે. અસહકાર કેમ કરવાનો છે તે તો કૉંગ્રેસે બતાવેલું છે, મુસ્લીમ લીગે બતાવેલું છે અને શીખ લીગે પણ બતાવેલું છે.

સબળાની સબળાઇ

અસહકારની બે શરતો

અસહકાર કરવાની બે શરતો છે. તેમાંની એક હિન્દુમુસલમાનની એકતા. હિન્દુમુસલમાનની એટલે સર્વ ધર્મોની એકતા. આ હિન્દુમુસલમાનનું તો મેં એક જગપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લીધું છે. એ બે વચ્ચે ઘણા કાળથી અવિશ્વાસ છે, તેથી હિન્દુ કે

* ભરૂચમાં નર્મદાતટે આપેલું વ્યાખ્યાન; તા. ૩-૧૧-૧૯૨૦.

મુસલમાન જ્યાં સુધી લડે ત્યાં સુધી આપણને જય મળવાનો નથી. એવા જ પ્રેમથી પારસી વગેરેને વશ કરી લેવા ઘટે. તેમને રાક્ષસી પ્રવૃત્તિથી એટલે ખુનથી વશ કરી શકાયે, પણ આપણે એંશી હજાર પારસીઓનો નાશ કરવો પડે. આપણે તો તેમને પ્રેમથી જ વશ કરી લેવા ઘટે છે. હિન્દુ કે મુસલમાન શીખને દબાવે તોયે આપણે સ્વતંત્રતા નથી મેળવવાના. હમણાં હમણાં જૈનો પણ કહેવા લાગ્યા છે કે અમે હિન્દુ નથી, તો તેમનું શું આપણે નિકંદન કરવાના ? સબળાની સબળાઇ સામાને પ્રેમથી જીતી લેવામાં છે, મદથી કચડી નાખવામાં નહિ. માટે આપણું સૌથી પહેલું કાર્ય એ છે કે બધા ધર્મો વચ્ચે એકતા જાળવવી.

આપણું બીજું સાધન છે યોજનાશકિત. આપણી અંદર યોજનાશકિત નહિ આવે ત્યાં સુધી અસહકાર અશકય છે.

તમારા નન્નાને વળગી રહેજો

દયા છતાં દઢતા

બીજી જરૂર છે દયાની. ખુનનો વિચાર જ ન આવવો જોઇયે. દયા નહિ ને ક્રૂરતા કરો તોયે તમારૂં કામ નહિ થાય. તલવાર લેશો તો તમારી તલવારના કટકા થઈ જવાના છે. દેશને બચાવી શકતા હો તો તો તમને તમારી તલવાર મુબારક; પણ એ અશકય છે. સરકારને માટે એક પણ ખરાબ શબ્દ ન બોલો; ગાળો દેવી છોડી દેજો. સહકારવાદીઓ જે કહે તે અદબથી સાંભળી લેજો, પણ તમારા નન્નાને વળગી રહેજો. 'એક નન્નો સો રોગને હણે' એ અસહકારનું બીજું નામ છે.

બે મહાન બલિદાન

બે મહાન બલિદાન

અસહકારને ફતેહમંદ બનાવવા તમારે બે મહાન બલિદાન આપવાનાં છે. પહેલું કેળવણીની બાબતમાં. હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણીનો આજે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન થઇ પડેલો છે. બીજું બલિદાન ધારાસભાના ત્યાગથી આપવાનું છે. અસહકાર અત્યાર સુધી પ્રજા—આમવર્ગ જ કરી રહ્યો છે. ખાસવર્ગ બિલકુલ નથી કરતો. તેમની પાસે આપણે કરાવવો હોય તો આપણા શહુરથી કરાવી શકાયે છીયે. આપણી સહુની સહીથી તેમને એક નોટીસ સોંપી દઇયે કે તેઓ આપણી તરફથી ધારાસભામાં જઇ નથી શકતા, તો તેઓ નહિ જઇ શકે. પણ કેળવણીમાં માબાપ, વિદ્યાર્થી, માસ્તરો મુંઝાય તે શું ? ભવિષ્યની પ્રજાએ ગુલામીમાંથી નીકળવું જ જોઇયે. બુજરગોની એ ફરજ છે કે તેમને સ્વતંત્ર કરી મુકવા. એ સ્વતંત્રતા માબાપો અને શિક્ષકો ભવિષ્યની પ્રજાને ગમે તેમ કરીને કરી આપો. પૈસાના નડતર ખાતર તમે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એક ઘડીભર પણ ન રોકો. 'સરકાર કાયદો કરીને બાધા નાખે તો ?' એમ કોઇ પૂછશે. તે વિષે હું એક શબ્દ પણ કહેવા નથી ઇચ્છતો, કારણ એ નિરર્થક છે. જો તમને લાગે કે એ રીતે આપણા ક્ષેત્રને સંકુચિત કરવા કોઈ સમર્થ છે તો તમે વીર બનીને અને નીડર બનીને સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ કરજો. જેટલાં બાળક, બાલિકા અને જુવાનોને તમે શીખવી શકો તેટલાંને શીખવજો ને બીજાનો હોલ છોડજો.

સ્વદેશી

સ્વદેશીની શાશ્વતતા

હવે સ્વદેશી. સ્વદેશીની અંદર સ્વરાજ્ય રહેલું છે એ મારી શ્રદ્ધા છે. મારે વિષે એક વાર મિ. ચિન્તામણિએ લખ્યું હતું કે ગાંધીને સ્વરાજ્ય અને ખિલાફતના કરતાં સ્વદેશી વ્હાલું છે. મને ખરેખર સ્વદેશી વ્હાલું છે જ. ખિલાફતનો પ્રશ્ન જીત મળ્યા પછી થોડો જ રહેવાનો છે? સ્વદેશી એ તો શાશ્વત છે. સ્વદેશી દેહ સાથે જકડાયેલો ધર્મ છે. એ અચલિત છે. તીવ્ર રૂપે એક દિવસ આપણે સ્વદેશી પાળીએ તો આજે જ સ્વરાજ્ય હાથમાં છે. ડાહ્યા લોકોએ મને કહ્યું છે કે લૅંકેશાયરને આપણે બેસાડી દઇયે. પણ એ કામ અઘરૂં છે. આપણામાં નથી બૉયકોટની શકિત કે નથી બૉયકોટની ભાવના. શકિત હોય તો હું કંઈ બૉયકોટથી ડરૂં એમ નથી, જેમ શસ્ત્રથી હું ન ડરૂં તેમ. બૉયકોટ વિના હિન્દુસ્તાન નીચોવાઇ જાય તો હું તે પણ ઇષ્ટ ગણું છું. હું પોતે જેનો એક વાર ત્યાગ કરૂં તે ફરીથી ગ્રહણ કરૂં જ નહિ. દારૂડીઆ અને પાપીની જોડે ક્ષણ પણ સહકાર ન હોય. દારૂ છોડે ત્યારે જ એ સંભવે. એ અચલિત સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાન ગ્રહણ કરે તો આજે જ સ્વતંત્રતા મળી જાય. ખિલાફતના સવાલમાં આજે જ ન્યાય મળી જાય. મુસલમાનોને હું હજી ખાદી નથી પહેરાવી શક્યો. ફકીર નથી બનાવી શક્યો. હિન્દુને પણ નથી સમજાવી શક્યો. આથી ખિલાફતના મામલામાં ઇન્સાફ આપણે હજુ નથી મેળવી શક્યા. પંજાબનું પણ આટલા બધા રુદન છતાં હજુ કંઇ નથી થતું. આપણાં મનમાં એટલું થઈ જવું જોઇયે કે પરદેશી કાપડ આપણે માટે હરામ છે.

સ્ત્રીઓ અને ખાદીનો ભાર

સ્ત્રીઓને તો મારી દીન વચને પ્રાર્થના છે કે સ્વદેશી તો તમારા હાથની વાત છે. કાંતવું એ તો તમારો ધર્મ જ છે. પુરુષો સામે તમારે તમારો પોતાનો દાખલો મુકવો જોઇયે. ખાદીમાં ભાર હોય છે એવી ફરિયાદ માતાઓ તો ન જ કરી શકે. નવ મહિના પ્રજાનો ભાર આનંદથી ઉપાડનાર માતા એક શેર ભાર મને અસહ્ય થાય છે એવું કેમ કહી શકે? તે વાંઝણી રહેવાને તૈયાર હોય તો જ એવું કહી શકશે. પણ એ વાંઝણી રહેવા નથી ઇચ્છતી, પણ વીરોને અને વીરાંગનાઓને જન્મ દેવા ઈચ્છે છે, ત્યાં સુધી એ શબ્દો હું માતાની પાસે સાંભળવા નથી માગતો. તમારો દેશ જો નગ્ન દશામાં છે તો તમે જાપાનની, ચીનની, ઇગ્લંડની કે ફ્રાન્સના મીલમાં બનેલી સાડીઓને કેમ પહેરી શકો એ મારી સમજ બહારની વાત છે.

ત્યાગવૃત્તિ કેળવો

તપસ્યા અને ત્યાગ જોઇયે

ઉપાડેલા કામ માટે પૈસો જોઇયે. પૈસો તો પાખંડીઓ પણ મેળવી શકે છે એવો શ્રદ્ધાળુ આ દેશ છે. તમારાં મંદિરો, મસીદો અને ધર્મશાળાઓ માટે તમે પૈસો પેદા કરી શકો તો તમારાં વધારે શુદ્ધ મંદિરો—કેળવણીમંદિરો—માટે કેમ પેદા ન કરી શકો? હિન્દુસ્તાનમાં નથી તે પૈસાને અભાવે નહિ. આપણામાં તપશ્ચર્યા જોઇયે, ત્યાગ જોઇયે છે. હિન્દુઓ ત્યાગનો અર્થ બરાબર સમજી જશે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે અપરિગ્રહ પાળનાર પાસે રત્નો [illegible] મારો પોતાનો એવો જ અનુભવ છે. આફ્રિકા જેવા ગરીબ દેશમાં

લડત પૈસાને અભાવે કદી બંધ નથી રહી. ઉલટા પૈસા ન મોકલે એમ મારે ગોખલેજીને લખવું પડયું હતું. ખેડા, ચંપારણ વખતે પણ પ્રજાએ પૈસાના વરસાદ વરસાવ્યા હતા. મેં તે અટકાવેલા. અમદાવાદના મજૂરોએ ૨૩ દિવસ પ્રચંડ અસહકાર કર્યો તે છતાં બહારથી જરાયે મદદ માગી ન હતી. ત્યાગવૃત્તિ હોય તો પૈસાના તો વરસાદ આવે.

પૈસાની માગણી

વૈષ્ણવનાં, જૈનનાં અને સ્વામીનારાયણનાં મંદિરોમાં કરોડો રૂપીયા કાટ ખાઈ રહ્યા છે, તેમાંથી તમને થોડો ભાગ મળે તોયે તમારૂં આખું કેળવણીનું ખાતું નભે. પણ સરકાર જેમ પૈસા લૂંટાવીને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સરકારી ખાતાં ઉઘાડે છે તેમ આપણે ઉઘાડવા નથી માગતા. આપણું કામ હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈના પ્રમાણમાં જ રહેશે. જાદુઇ આંબો ઘડીમાં ઉગાડી શકાય; પરન્તુ તેનો રસ આપણે ચાખી નથી શકતા. ખરા આંબાને ઉગતાં વીસ વરસ લાગે છે. એટલે કોઈ તમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે કરોડ રૂપીયા આપે તો હું કહું કે એ ફેંકી દેજો. ખાલસા કૉલેજના પ્રોફેસરોને કહેવામાં આવ્યું કે જો ગાંધી એક કરોડની ગ્રાંટ આપે તો પછી અસહકાર કરજો. પ્રોફેસરોએ કહ્યું, 'અમે સરકારના ગુલામ મટી ગાંધીના ગુલામ થવા નથી માગતા. અમે ઝુંપડે ઝુંપડે ફરીને શીખો પાસે ભિક્ષા માગશું.' એ જ પ્રોફેસરોએ ખાલસા કૉલેજને નોટીસ આપી દીધી છે કે સરકારી કબજો નહિ નીકળી જાય તો તેઓ ફકીર બનશે અને દેશનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપશે.

તમારામાં શ્રદ્ધા હોય તો યથાશક્તિ અને ન શરમાતાં બને તેટલું આપજો. આનો ઉપયોગ કેવળ તમારા ગામ માટે જ નહિ થાય. અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપન કર્યું છે તેને અંગે આ પૈસો વપરાશે. ભરૂચના શહેરીઓને હું વસ્તુપાઠ આપવા ઈચ્છું છું.

આ પ્રમાણે અસહકાર કરશો તો એક વરસમાં સ્વરાજ તમે લઇ લેશો.

અંકલેશ્વરનું ભાષણ*

શાળાત્યાગ સ્વરાજને ખાતર

જે પૂજ્ય પુરુષનું નામ તમે તમારી શાળાની સાથે જોડયું છે તેના નામને તમે શોભાવજો. સ્વરાજ્ય જેટલું લોકમાન્યને વહાલું હતું તેટલું બીજા કોઇને નહિ હોય. આ રાષ્ટ્રીય શાળાની સાથે સ્વરાજ્યને પાસે લાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્વ૦ લોકમાન્યનું નામ જોડવું ઘટે. માબાપ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને હું સરકારી શાળા છોડવા કહું છું તે એટલા માટે નહિ કે તેમની કેળવણી ખરાબ છે. જે ભાવના તમારામાં હું પેદા કરવા ઇચ્છું છું તે સાથે કેળવણીના પ્રશ્નને ઓછો સંબંધ છે. જે કેળવણી સરકારી શાળામાં અપાય છે તેમાં સુધારાની જરૂર છે જ, પણ એ થાય ત્યાં સુધી જે કરવાનું કાર્ય છે તે રોકી ન શકાય.

* અંકલેશ્વરમાં લોકમાન્ય રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલતાં કરેલું ભાષણ

કેળવણી હરામ શા માટે ?

૫૦ વરસથી આપણે સરકારી શાળાઓની બરદાસ કરેલી છે અને તેમાંથી કંઇક લાભ પણ ઉઠાવેલો છે. અત્યારે એ બધી શાળાઓ આપણને હરામ છે. એનું કારણ જુદું છે. અત્યારની શાળાઓ ઉપર જે ધજા ફરકે છે તે રાક્ષસી સલ્તનતની ધજા છે. એ શાળાઓ ઉપર જે સલ્તનતની ધજા ફરકે છે તેણે સાત કોટી મુસલમાનોનાં દિલ જખમી કર્યાં છે, તેણે પંજાબ મારફત હિન્દ પર કાળો કેર વરતાવ્યો છે. બધાં ધર્મશાસ્ત્રો એકે અવાજે કહે છે કે અધર્મી રાજાનો આશ્રય એ પાપ છે, એ અધર્મની ભેટ કર્યા બરોબર છે, અધર્મમાં ભાગ લીધા બરોબર છે. એ સલ્તનતની શાળામાં જવાથી તમને દ્રવ્ય મળતું હોય, એ શાળામાં તમને કુરાને શરીફ, ઝંદઅવસ્તા કે ગીતા પણ ભણાવવામાં આવે તોપણ તમે ત્યાંથી ભાગી જજો. એ કુરાન કે ગીતા શીખવે તોયે તેમનો હેતુ બૂરો છે. તેથી જે શાળા ઉપર રાક્ષસી ધજા ફરકે છે તેમાં આપણાં બાળકોને કેળવણી આપી આપણે તેમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતા. આ વસ્તુ જેઓ સમજી ગયા હોય તેઓ એક દિવસને સારુ પણ પોતાનાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાં રહેવા નહિ દે. પ્રથમ છોકરાંને ઉઠાડી લેશે અને ત્યારપછી બીજી કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરશે. આપણું મકાન સળગવા માંડ્યું હોય તો બીજું સારું મકાન મળતાં સુધી આપણે તે સળગતા મકાનમાં જ ન રહીયે. આપણે તરત જ નીચે કુદકો મારીયે—પછી ભલે નીચે ખાઇ હોય. આ ભાવ જો આપણી અંદર પેદા નહિ થાય તો આપણે કેળવણીની ચળવળમાં નિષ્ફળ થવાના; કારણકે સરકારી માણસો—જાસુસો તો હમેશાં આપણને લલચાવતા રહેશે અને બતાવશે કે 'જુઓ, અમારી શાળાઓની કેળવણી કેવી સરસ છે ! અમારાં મકાનો કેવાં સારાં છે ! અમારે ત્યાં મફત કેળવણી આપીયે છીયે.' એ બધું હોવા છતાં એમની કેળવણી આપણને ત્યાજ્ય છે—હરામ છે એવી ભાવના પ્રજામાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી ચળવળ આગળ નહિ ચાલે.

માબાપોને મારી પ્રાર્થના છે કે તમે પોતાનાં છોકરાંને ગુલામીમાં ન રાખો. તમારું પહેલું કાર્ય એ છે કે છોકરાંઓને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી લેવાં. ઉઠાડી લીધા પછી છોકરાંઓને આપણે શેરીઓમાં રખડવા દેવાનાં નથી, માટે તમારું બીજું કાર્ય એ છે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દઇને પ્રબંધ કરવો. જો એટલી શક્તિ આપણામાં નહિ હોય તો આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકવાના નથી. સ્વરાજ્ય એટલે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે શક્તિ તો જોઇયે જ.

રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકોને

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સફળતા માટે બીજી શરત છે સારા ચારિત્ર્યવાન શિક્ષકો. અહીંની હાઇસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક અને બીજા શિક્ષકો જેમણે ધર્મને અને દેશને અર્થે ત્યાગ કર્યો છે તેમને હું મુબારકબાદી આપું છું, અને તેમની પાસે માગી લઉં છું કે જે વૃત્તિથી તમે સ્વાર્થ-ત્યાગ કર્યો છે તે જ વૃત્તિ હવેના કાર્યમાં વાપરજો. કાર્યમાં તન્મય થઇ જશો તો પૈસા તો સુલભ થઇ પડશે. તમારું વ્યવસ્થાપક મંડળ સહેલાઇથી પૈસા મેળવી શકશે. સ્વચ્છ જમીન ઉપર બેસીને ભણવા છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના છોકરા બીજા છોકરાઓ સાથે હરિફાઈ કરી શકશે, અને શિક્ષકો ચારિત્ર્યવાન હશે તો સરકારની ભારે નિશાળો કરતાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના

વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ પુરુષાતનવાળા બનશે. અત્યારે પુરુષો પુરુષત્વ ખોઈ બેઠા છે, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીત્વ ખોઇ બેઠી છે. મર્દ પ્રજા પેદા કરવાનું તેમનામાં જોર નથી. ગુલામો પેદા કરવાની તેમને હું ના પાડું છું. મર્દ પ્રજા પેદા થાય તો જે શાળાનું શિક્ષણ તેમને ગુલામ બનાવી દે છે ત્યાંનું શિક્ષણ લેવાનો ઇનકાર કરશે. ગુલામોનું શિક્ષણ લેવા માતાપિતા છોકરાને નહિ મોકલે તો બીજી સાળાઓને મુકાબલે રાષ્ટ્રીય શાળા જરૂર શોભશે.

વ્યવસ્થાપક કમિટીને મારી સૂચના છે કે તમે બિલકુલ અધીરા નહિ થતા. માબાપોને તમે વિનંતિ કરજો, પરંતુ કટુ વચન નહિ કહેજો. તેમને સમજાવવાં એ મુશ્કેલ કામ છે. દરેક જણની આંખ ખુલી જાય અને આપણી પેઠે જોઇ શકે એમ ન માની લેવું. આ નવો વાયું હજુ થોડા વખતથી જ વાયો છે, ત્યારે જો આપણે ધીરજ રાખી નહિ શકીયે તો કંઇ કામ કરી નહિ શકીયે.

પ્રેમથી વશ કરજો

મેં સાંભળ્યું છે કે અંકલેશ્વરના ધનાઢય પારસીઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે. હિન્દુસ્તાન જેટલો હિન્દુઓનો અને મુસલમાનોનો મુલક છે તેટલો જ તે પારસીઓનો પણ છે. દાદાભાઇ નવરોજી શું હિન્દી ન હતા? સર ફીરોજશા પણ શું હિન્દી ન હતા? પારસીઓને પણ દેશ માટે સૌના સરખું જ લાગવું જોઇયે. પારસીઓને સમજાવીને, પગે પડીને તેમની પાસેથી દ્રવ્ય માગશું, તેમનાં છોકરાંઓને આપણી શાળામાં મોકલશે તો એમને નમન કરશું, નહિ મોકલે તોયે નમન કરશું. એમ કરીને આપણે તેમને બતાવશું કે હિન્દુસ્તાનમાં જે જંગી ચળવળ ચાલી રહી છે તેમાં તેમણે પણ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઇયે. તમે પારસી ભાઇઓને પ્રેમથી વશ કરજો. તેમને કહેજો કે તમારી ફરજ તમને સમજાવવી એ અમારો ધર્મ રહ્યો.

રાષ્ટ્રીય શાળાની ફતેહની ચાવી

રાષ્ટ્રીય શાળાને ફતેહમંદપણે ચલાવવાની સારામાં સારી કુંચી એ છે કે બિલકુલ આડંબર નહિ રાખવો, જાહેરનામું બિલકુલ ન કરવું. તેથી પાછું પડવાપણું નહિ રહે. ચણતર સુંદર ઇંટાનું કરવું હોય તો ઉતાવળ નહિ ચાલે. નાશ કરવાના કામમાં ઉતાવળ થઈ શકે. ખેતરને નીંદવાનું કામ એક દિવસમાં દાતરડું લઇને કરી નાંખી શકાય, પણ વાવણીનું કામ એમ ઉતાવળથી નહિ થઇ શકે. નિશાળોનાં મકાનો ખાલી કરાવવાનું કામ તો એક દિવસમાં જ કરી શકાય, પણ જ્યાં નવી વસ્તુ કરવાની છે ત્યાં પુષ્કળ ધીરજની જરૂર છે. તમને સારા માસ્તર ન મળતા હોય તેથી આકળા થઇને તમે ચારિત્ર્ય વગરનો માસ્તર નહિ લેજો. આપણે જો સત્યને નહિ છોડીયે, ઉતાવળા નહિ થઇયે તો આજે આ શાળામાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે તેવા તમે ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકશો. સરકારી શાળામાં હોય એટલા તમામ વિદ્યાર્થીઓ તમને મળે એ પણ પૂરતું નથી. ત્યાં કંઈ તમામ બાળક જતાં નથી. ગામમાં એક પણ બાળક કે એક પણ બાલિકા એવી ન રહેવી જોઇયે કે જેને સારામાં સારું ચારિત્ર્ય ઘડાય એવી કેળવણી આપણે ન આપી શકીયે.

જે મહાપુરુષને નામે તમે આ કાર્ય આરંભ્યું છે, ખિલાફત અને પંજાબનો ઇન્સાફ મેળવવો, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું એવાં શુભ કાર્યો માટે જેની સ્થાપના થાય છે, જેની યાદગીરી માટે આ શાળા સ્થપાય છે, તેને તમે શોભાવજો. પરમેશ્વર માબાપોને, વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને સદ્‌બુદ્ધિ આપો.

¶ નાશિકમાં ગાંધીજી

જગદ્‌ગુરુનું આમંત્રણ

નાશિકમાં ગાંધીજી

ગાંધીજીના મહારાષ્ટ્રના દૌરાનો કાર્યક્રમ તા. ૪થીને રોજ નિશ્ચત થયો તેમાં નાશિક જવાની વાત ન હતી, જોકે નાસિક તરફનાં આમંત્રણો અગાઉ આવી ચુકયાં હતાં. એટલામાં નાશિકથી કરવીરપીઠવાળા જગદ્‌ગુરુ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજી તરફથી ખાસ નિમંત્રણ લઇને એક ડેપ્યુટેશન આવી પહોંચ્યું અને 'જગદ્‌ગુરુ આપને માટે જ ખાસ નાશિકમાં રોકાયા છે. નાશિકમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની તેમની મનીષા છે તેમાં તેઓ આપની સલાહ ઈચ્છે છે. લોકો તો કાગને ડોળે આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે. આપ ગમે તેમ કરીને એક દિવસ આવી જ જાઓ, નહિ તો આખી વસ્તી નિરાશ થશે. એવા આગ્રહપૂર્વક પાંચમી તારીખનો એક જ દિવસ ગાંધીજી જે કંઇક વિશ્રાંતિમાં ગાળવાના હતા તે નાશિકવાસીઓએ ઝડપી લીધો.

રાતની ગાડીમાં મુંબઇથી નીકળ્યા. તા. ૫મીની સવારે સાડાછ વાગ્યામાં નાશિક પહોંચી બાર વાગ્યા સુધીમાં ત્યાંનો બધો કાર્યક્રમ આટોપી બપોરના એક વાગે પંજાબ મેલથી પાછા મુંબઇ આવવા નીકળવાનું હતું, કારણકે રાત્રે મહારાષ્ટ્રની મુસાફરીએ નીકળવાનું હતું. મુંબઇથી તો બરાબર નીકળ્યા. પં. મોતીલાલ નેહરૂ તથા સેન્ટ્રલ ખિલાફત કમિટી તરફથી મિ. મોઆઝમઅલી જેઓ બૅરિસ્ટર હોઈ હમણાં જ વકીલાત છોડી મુક્ત થયા છે તેઓ પણ સાથે હતા. કમનસીબે ગાડી ખાસા ત્રણ કલાક મોડી થઇ અને સવારના છને બદલે નવ વાગે અમે નાશિક પહોંચ્યા!

ઓળખીતી અવ્યવસ્થા

રાત થોડી ને વેશ ઘણા

સ્ટેશન પરથી જ લોકોની ભીડ, વ્યવસ્થાની ખામી, સ્વયંસેવકોની ધાંધલ એવી ને એવી જ જોવામાં આવી. કોઈનું કોઇ કાને ધરે નહિ; એક હુકમ આપે તેની સામે બીજો આપે. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ ફાવે તે મોટરોમાં ખડકાઇ રવાના થયા. અમારા સામાન ફાવે તેમ ફેંકાયા. સ્ટેશનથી શહેર પાંચ માઇલ છે. સાડાત્રણેક માઇલ તો અમે ઠીક ગયા, પણ ગામ માઇલ દોઢ માઇલ રહ્યું ત્યારથી જ લોકોનાં ટોળેટોળાં મોટરોને વીંટી વળ્યાં અને આટલું મોડું થયા હોવા છતાં એ સરઘસ કીડીને વેગે ચાલવા લાગ્યું. ગાંધીજીએ આગેવાનોને ખૂબ સમજાવ્યા. કાર્યક્રમ પૂરો નહિ થાય તો બધું માંડી વાળીને પણ એમ ને એમ પોતે

બાર વાગશે એટલે સ્ટેશન પહોંચવા પાછા નીકળશે, દસ તો લગભગ વાગવા આવ્યા હતા, આ બધું ઠસાવ્યું, પરંતુ આગેવાનો કે સ્વયંસેવકો સૌ કોઈ લોકોના એ સમુદાયોને ખસેડવા અસમર્થ અને નિરુપાય હતા એમ દેખાયું.

ગોદાવરીતટે

આખરે જેમતેમ શહેરની સાંકડી બજારોમાં થઈ ગોદાવરીતીરે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીના મઠ આગળ આવી પહોંચ્યા અને થોડી મિનિટમાં ગોદાવરીના પાત્રમાં ઉંચાનીચા ખડકો પર એકઠા થયેલા પ્રચંડ જનસમુદાયની સભામાં ગયા. વચમાં એક પત્થરના ઓટા ઉપર વ્યાખ્યાનકર્તાઓને માટે જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. ગાંધીજી, પં. મોતીલાલજી વગેરે જગદ્ગુરુની જોડે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા અને સૂર્ય ઠીક તપતો હતો. ધક્કાધક્કીને સીમા નહોતી. વ્યાખ્યાતાના માથા ઉપર એક આચ્છાદન બાંધવામાં આવ્યું હતું, પણ તેના છાંયાનો લાભ તેમને બિલકુલ મળી શકતો ન હતો. સભાના પ્રમુખ શ્રી શંકરાચાર્ય તરફથી તથા ખિલાફત કમિટી તરફથી પરોણાઓનું સ્વાગત થયા પછી ગાંધીજીએ હિન્દીમાં પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું :

મોઆઝમ-અલી અને મોતીલાલજી

"ભાઇઓ, આ વખતે આ પવિત્ર સ્થળમાં હું તમને લાંબી વાત નથી કરવાનો. હું દિલગીર છું કે મારા ભાઇ સમાન મૌ. શૌકતઅલી અત્યારે મારી સાથે નથી. તેઓ તથા તેમના ભાઇ મહમદઅલી અત્યારે અલીગઢમાં ભારે કામ કરી રહ્યા છે, તેથી આ વખતે એમના બનેવી મુરાદાબાદવાસી ભાઇ મોઆઝમઅલી જેમણે હમણાં જ પોતાની બારિસ્ટરી છોડી છે તેઓ મારી સાથે અહીં આવ્યા છે.

"આપણી ચાલુ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પં. મોતીલાલજી નેહરુને તો નામથી તમે સૌ ઓળખતા હશો. પંજાબના મામલામાં તેમણે કેટલી ભારે સેવાઓ બજાવી છે અને કેટલી કુરબાની કરી છે તે જગજાહેર છે. તેમના તથા પં. માલવીયાજીના મહાભારત પ્રયત્નથી જ પંજાબમાં કેટલાયે બેગુનાહ હિન્દુમુસલમાન ભાઇઓની જાન બચી છે. આજે પણ તેઓએ લગભગ એક લાખની માસિક આવકની ધીકતી વકીલાત છોડી પોતાની જાતને હિન્દુસ્તાનની સેવામાં સમર્પિત કરી છે.

લાખ અંગ્રેજને હાથે ન દબાઓ

રાવણરાજ્યને કેમ મિટાવાય?

"છેલ્લા દસ મહિનાના બનાવો ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ ચુકી છે કે આજકાલ જે સલ્તનત આપણા ઉપર અમલ કરી રહી છે તે કેવળ રાક્ષસી છે. હું એને રાવણરાજ્ય કહું છું. આની બે મોટી સાબીતીઓ પ્રજાની સામે મોજૂદ છે. પંજાબમાં જે કેર વર્ત્યો તેવો કોઇએ કદી નહિ સાંભળ્યો હોય. બીજું, ખિલાફતના સવાલમાં દગો દઇને હિન્દના સાત કરોડ મુસલમાનોનાં દિલ આ સલ્તનતે જે રીતે જખમી કર્યાં તેવાં કોઇ રાજા કરી શકે નહિ. આવી રાક્ષસી સલ્તનતની રૈયતે શું કરવું? તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે જે અસંત છે, જે બૂરા છે તેમની અસંગતિ કરવી — તેમનો સંગ છોડવો, તેમની મહબ્બત તોડવી,

તેમનો અસહયોગ કરવો, તેમને મદદ આપવી બંધ કરવી. આ એક યજ્ઞ છે, તેમાં જ્યારે આપણે આપણું બલિદાન દઇશું ત્યારે જ આપણે જાતે વિશુદ્ધ થઈશું અને રાવણરાજ્યને મિટાવીને રામરાજ્યની સ્થાપના કરી શકીશું. એ રામરાજ્ય તે સ્વરાજ્ય છે. સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યા વિના આપણે આ રાક્ષસી રાજ્યમાંથી છૂટી શકીયે તેમ નથી.

સ્વરાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપવું ?

"એ સ્વરાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપવું ? આપણી વચ્ચે પરસ્પર હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે પ્રેમ અને મહબ્બત વધારીને અને સહકાર કરીને. જ્યાં સુધી આ સલ્તનત પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ ન કરે, તોબા ન કરે, ત્યાં સુધી એની જોડેનો વહેવાર આપણે હરામ કરવો જોઇયે. અંગ્રેજોને કાપીને, તેમનાં મકાનો બાળીને આપણે સલ્તનતને મિટાવવાની કે નમાવવાની નથી, પણ તેમની મહબ્બત તોડીને આપણે તેમને મિટાવી શકીયે છીયે. એક લાખ લોકો ત્રીસ કરોડ પ્રજાને મજબૂર કરી રહ્યા છે એનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે પોતે એમના ઉપર મોહિત છીયે. આપણે પોતે માની લઇયે છીયે કે અંગ્રેજ અહીંથી જશે તો અમે આપસ આપસમાં લડી મરીશું. આ ભ્રમણાને આપણે એકદમ ફેંકી દેવી જોઇયે. આપણે આ એક લાખ અંગ્રેજોને હાથે મજબૂર બનવાનો ઇનકાર કરવો જોઇએ. હિન્દુમુસલમાનોએ મળીને ખુન કરવાને બદલે પોતાનું ખુન રેડીને જ સ્વતંત્ર થવું જોઈયે. એ જ એક રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી, એ હું તમને સમજાવવા ઇચ્છું છું. સેતાનની સાથે સેતાનીથી નહિ પણ ઇશ્વરની મદદ લઇને જ લડી જીતી શકાય, સેતાનને મજબૂર કરી શકાય; અને ઈશ્વરની મદદ એને જ મળે જેના દિલમાં મહબ્બત છે.

ડાકુના હાથનું દાન

ડાકુના હાથનું દાન

"આમ આપભોગના અને કુરબાનીના પાયા ઉપર ઇમારત ચણવી છે — એ સારૂ આજે આપણે આ અસંત સલ્તનતનું સગપણ, એનું દાન, એની મહેરબાની, સર્વ કંઈ છોડવું જોઇયે. એના ઇલકાબો, એની શાળાઓ, એની નોકરીઓ આપણે હરામ માનવાં જોઇયે અને બળતા ઘરને જેમ આપણે છોડી જઈયે તેમ બીજો કશો વિચાર કર્યા વગર સૌ પહેલાં આપણે તેમાંથી નીકળી જવું જોઈયે. એ સરકારના લશ્કરમાં પણ આપણાથી ભરતી ન થઈ શકાય. એમણે આપણા માટે પાથરેલી ધારાસભાની જાળમાં પણ આપણે ન ફસાવું જોઇયે. કેટલાક લોકોને હું એવી દલીલ કરતા જોઉં છું કે સરકાર જે પૈસામાંથી શાળાઓ ચલાવે છે તે પૈસા ક્યાં એમના છે ? એ તો પ્રજાના જ પૈસા છે. તો એ પૈસે ચાલતી શાળાઓ આપણે શા માટે છોડવી ? હું કહું છું કે તમારા પૈસા ડાકુ લૂંટી લે તે પછી પણ એના હાથમાંના પૈસાને તમે તમારા પૈસા શી રીતે કહી શકો ? અને જે મિલકત ડાકુએ તમારી પાસેથી ઝૂંટવી લીધી તેનો ટુકડો પાછળથી એ તમને દાન તરીકે આપવા કાઢે તો એ દાન તમારાથી કેમ લેવાય ? જેણે આપણી ઇજ્જત લીધી, જેણે આપણા મજહબને ખતરામાં નાંખી મોટામાં મોટું ડાકુપણું કીધું તેના હાથનું દાન આપણે કેમ લઈયે ? એમનો તો સંગ ત્યાગવો એ જ આપણો અત્યારે ધર્મ રહ્યો. આપણા આપસના કજીયા માટે એમની અદાલતોનો આશ્રય ન લેવો જોઇયે, એમણે નવી આપવા કાઢેલી ધારાસભાઓના ઉમેદવારોને એક પણ મતદાર એક પણ મત ન આપે એમ કરવું જોઇયે.

સ્વદેશીધર્મ

" આટલું આપણે કરીયે અને સાથે સ્વદેશીધર્મ સમજી જઇયે તો એક જ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મળી શકે, પંજાબનો ન્યાય મળી શકે, ખિલાફતમાં દાદ મળી શકે. સ્વદેશીની વાત મામુલી નથી. હિન્દુસ્તાન અત્યારે કંગાલ છે, પ્રજાને ખાવા અન્ન નથી, પહેરવા વસ્ત્ર નથી. ઘણી સ્ત્રીઓને મેં જોઇ છે જેઓ એકથી બીજું વસ્ત્ર પહેરવા ન હોવાથી ન્હાઈ શકતી નથી. જો આપણે પેટપૂર ખાવા પીવા અને અંગભર વસ્ત્ર પહેરી લજ્જા નિવારણ કરવા માગતા હોઈયે તો અત્યારે હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક માણસે સ્વદેશીધર્મ અંગીકાર કરવો જોઇશે, દરેક બહેને પવિત્ર રેંટીયો ઘરમાં આણી સૂતર કાંતવા લાગી જવું પડશે. મીલોનું કાપડ આપણે ન વાપરવું ઘટે, કારણ મીલોનું કાપડ મોટે ભાગે આપણો સૌથી ગરીબ વર્ગ વાપરે છે. વિલાયતી કાપડ છોડીને આપણે હિન્દુસ્તાનની મીલોનું કાપડ વાપરવા માંડવું એ ગરીબોને માટે કાપડ ઉલટું વધારે મોંઘું કરવા બરોબર છે. આથી આપણે આપણા ઘરોમાં બહેનોને હાથે કાંતેલા સૂતરનાં અને આપણા વણકરોએ વણેલા કાપડનાં જ કપડાં પહેરવાં જોઈયે. હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આવી મેં પહેરી છે તેવી ખાદીથી વધારે પાક અને વધારે સુંદર કપડું બીજું કોઇ નથી. આ જ હિન્દુસ્તાનને કંગાલિયતમાંથી બચાવવાનો એકમાત્ર સંરીઆમ રસ્તો છે. હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું કે તે તમને આ ગંગાના પવિત્ર સ્થળમાં હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવા, મુસલમાન ભાઇઓને થયેલા જખમ રૂઝાવવા, પંજાબની દાદ મેળવવા માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરવાની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા કરવાનું બળ આપે."

કંગાલિયતનો એકમાત્ર ઉપાય

પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ

ત્યારપછી પંડિત મોતીલાલજી ઉઠયા. તેમણે કહ્યું, " આ દુનિયામાં હરકોઇને બે વસ્તુઓ 'સબસે પ્યારી' છે; ધર્મ અને ઇજ્જત. એ ધર્મ અને ઇજ્જત પર હુમલો થાય અને જે કોમ એને નીચી મૂંડીએ બરદાસ્ત કરે એના કરતાં વધારે અધઃપાત પામેલી બીજી કોઈ પ્રજા નથી. મુસલમાનોના ધર્મ ઉપર સીધો હુમલો થયો છે અને એ હુમલો કરનારાઓમાં પશ્ચાત્તાપનો છાંટો નજરે પડતો નથી. એ જ લોકો આવતી કાલે એમનો ફાયદો થતો હશે તો તમારા ધર્મ ઉપર હુમલો કરવામાં આચકો ખાશે શું ? આ સલ્તનતના કારોબારનું કોઈ પણ પગલું તપાસી જુઓ. અમલદારવર્ગના લાભ સિવાય બીજો કોઈ પણ હેતુ તેમાં તમને નહિ જડી શકે. રૈયતના લાભને તેઓ ત્યાં સુધી જ બરદાસ કરશે જ્યાં સુધી એમાં એમના પોતાના લાભને કશો ધક્કો નહિ પહોંચતો હોય. પંજાબનો કિસ્સો તો હવે સર્વત્ર જાણીતો છે. જે બેગુનાહો જલિયાંવાલામાં મૂઆ તે તો મૂઆ, પણ બીજાઓ પાસે અંગ્રેજ અમલદારોએ જે નાક રગડાવ્યાં, પેટે ચલાવ્યા, સલામો કરાવી, હજાર રીતે બેઇજ્જતી કરી એ બધું શા સારૂ ? તમને બતાવી આપવા કે તમે ગુલામ છો અને અમે માલીક છીયે; આપણા દિલ પર એવું ઠસાવવા કે આપણે માણસના નામને લાયક નથી, આપણે જાનવરથી બહેતર નથી. આ નોકરશાહી પાસે એનાં કુકર્મોની તોબા કરાવવા આપણે શું કરીશું? એમનો મુકાબલો

આત્મબળનું દૈવી હથિયાર

કરવાનાં બધાં સાધન એ નોકરશાહીએ આપણી પાસેથી ખૂંચવી લીધાં છે. કોઈ રીતે એમની સામે થવાને એમણે આજ આપણને લાયક રહેવા દીધા નથી. છતાં ઇશ્વરે એક હથિયાર હજુ આપણા હાથમાં રાખ્યું છે. એ આત્મબળ (soul force) છે. લોહી વહેવડાવ્યા વગર, ક્રોધ કર્યા વગર, દુશ્મનને નમાવવાનું આ દૈવી હથિયાર છે. આ વસ્તુ મહાત્માજીએ તમને સમજાવી છે. તેની પુનરુક્તિ નહિ કરૂં. હું એટલું જ કહીશ કે આજ સુધી આપણા દેશમાં કોઈ મહાન સંકટ આવી પડતું કે સાધના કરવી પડતી ત્યારે દેવતાઓની પૂજા આરાધના થતી. આજે હિન્દુમુસલમાનની પૂજા કરો. આ દેશની પ્રજાને ઉગરવાનો બીજો કોઇ રસ્તો નથી. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે જે ઘડીએ રાજ્યકર્તાઓ આખી પ્રજામાં આવું જોશ આવેલું જોશે તે જ ઘડીએ તેઓ ઠંડા બની જશે અને માગશો તે આપી દેશે. એ જુસ્સો જ્યાં સુધી પ્રજામાં નહિ ફેલાય, જ્યાં સુધી આપણે એમની સ્કૂલો કૉલેજોમાં, એમની અદાલત કાઉન્સિલોમાં જવું પાપ નહિ માનીયે, હરામ નહિ ગણીયે, ત્યાં સુધી આપણા દિલમાંથી ગુલામી નથી નીકળી એમ જ હું માનીશ; ત્યાં સુધી આપણે સારૂ બેઇજ્જતીની ખોટ નથી, ત્યાં સુધી આપણે માટે માથું ઉંચું રાખીને ચાલવાને જગા નથી, એમ ખાત્રીથી માનજો."

મિ. મોઆઝમઅલી

ડરો છો શાને ?

પંડિતજીના આ જુસ્સાદાર ભાષણ બાદ મિ. મોઆઝમઅલી ઉઠયા. તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનોને ઉદ્દેશીને પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરી. તેમણે કહ્યું કે "જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે નાશિકના મુસલમાનો ખિલાફત કમિટી સ્થાપતાં ડરે છે ત્યારે મને ભારે શોક તેમજ અજાયબી થયાં. મુસલમાનો હમેશાં કુરાનની આયત પઢે છે કે 'દુનિયામાં ખુદા સિવાય બીજી કોઇ શક્તિ નથી. કોઇનો ખોફ ન રાખો.' એ શું તમે ફોગટ પઢો છો ? જીંદગી તો ચંદરોજનું ચાંદરણું છે, સૌને એક દિવસ માલીકની સામે ખડા રહી આ દુનિયાનો હિસાબ કિતાબ કરવો પડવાનો છે, મજહબના મામલામાં, ઇજ્જતની વાતમાં તમે કલેકટર-ઇન્સપેકટરથી ડરશો, ધૂળ જેવા એશઆરામ અને શારીરિક સુખોને વ્હાલાં કરશો તો તમે તમારા ધર્મને, તમારા દેશને, તમારી જાતને એબ લગાડશો.

આ સરકારની સ્કૂલો, અદાલતો, કૉલેજો, ધારાસભાઓ—એમના એકેએક તમાશા તમને ફસાવવાની ધોખાની ટટ્ટીઓ (ઇંદ્રજાળો) છે. એમનાથી ઉગરી જાઓ, એમાંથી સાફ થઈ જાઓ. ભાઇઓ, રોજ પ્રાર્થના કરજો કે 'ખુદા સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી—કોઇનો ખૌફ નથી, અને એ પ્રાર્થનામાંથી અખૂટ આત્મબળ મેળવજો."

શ્રીમત્શંકરાચાર્યનો ઉપસંહાર

ગાંધી અને ક્રાઇસ્ટ

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણકર્તાઓનો આભાર માન્યો અને જણાવ્યું કે "ગાંધીજીએ નાશિકને ભેટ આપી અમને સૌને કૃતાર્થ કર્યા છે. જે પુરુષે પોતાના તપાચરણથી અને સત્ય અહિંસાદિના પાલનથી પોતાના વિરોધીઓને પણ નિર્વૈર કરી મુકયા છે તે પુરુષ આપણી વચ્ચે છે. હું સોગંદપૂર્વક તમને ખાત્રી આપું છું કે જીસસ ક્રાઇસ્ટ આમના

કરતાં કશું વિશેષ નહોતા. એવી જ દયા, અહિંસા, એવો જ પ્રેમ—શત્રુઓની પ્રત્યે પણ પ્રેમ—એ જ 'તમાચો મારનારને સામો તમાચો ન મારો' નો ઉપદેશ આજે આપણે એમનામાં જોઇયે છીયે. હું કહું છું કે એ જ આજે પ્રજાના ખરા ગુરૂ છે; એ જ સાચા ધર્મ-સંસ્થાપક છે. એમણે આજે પ્રજાને પ્રાચીન યજ્ઞનું ખરૂં રહસ્ય નવેસર શીખવ્યું છે. આપણા ધર્મની ખાતર, આપણું ચારિત્ર્ય સિદ્ધ કરી આપવાની ખાતર, આપણા સ્વાભિમાનની ખાતર, અધર્મી, અનીતિમાન અને જુલમી રાજ્યકર્તાઓની જોડે નાતો તોડવાનો તેઓ ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. હું પૂછું છું, તેમની ધારાસભાઓમાં, તેમની શાળાકૉલેજોમાં જઇને તમે ડગલે ને પગલે અપમાન સિવાય બીજું શું મેળવો છો? એવી રીતે નિર્લજ્જ બનવા કરતાં ઘેર રહેવું શું ખોટું? તમે પોતાને માણસ કહેવડાવતા હો, તમારામાં સ્વાભિમાન હોય, તો તમે આ કરી જ કેમ શકો? હું કહું છું કે તમે આ મહાત્માનો પવિત્ર ઉપદેશ અંતરમાં ધરી સરકારી ઇલકાબોનો, શાળાકૉલેજોનો, અદાલતોનો, ધારાસભાઓનો યજ્ઞ કરો. આપણા દેશને આ પવિત્ર પુરૂષે આપણી સાચી સંસ્કૃતિને અનુસરીને બતાવેલો માર્ગ અનુસરવાની પ્રજાને સદ્‌બુદ્ધિ થાઓ અને આ હીલચાલ યશસ્વી થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે."

બાદ સભા વિસર્જન કરી શ્રીમત્શંકરાચાર્ય પરોણાઓને પોતાના મઠમાં લઇ ગયા હતા. નદીપાર પંચવટીમાં સ્ત્રીઓની સભા ગોઠવવામાં આવી હતી, પણ હવે તો વખત જ રહ્યો ન હતો અને મોડું થયાથી એ સભા પણ વિસર્જન થયાના ખબર મળવાથી થોડી જ મિનિટમાં ખાવાપીવાનું આટોપી લઇ બધા સ્ટેશન પર ઉપડી હતા. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય સ્ટેશન પર ગાંધીજીને વળાવવા આવ્યા હતા અને સ્ટેશન પર તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા નાશિક વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વિષે ગાંધીજી જોડે લંબાણથી ચર્ચા કરી હતી.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૧૪-૧૧-૧૯૨૦

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

ગાંધીજી પૂના અને વાઇમાં

સાધુપૂજક મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી

साधुसंत येती घरा तोचि दिवाळी दसरा।

—तुकाराम

जिकडे जग तिकडे जगन्नायक।

—श्री समर्थ रामदास

શૂર અને સાધુઓથી પવિત્ર મહારાષ્ટ્રે કરેલું નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો ગાંધીજી અને મૌલાના શૌકતઅલીને હમણાં જ પ્રસંગ મળ્યો. તુકારામ, રામદાસ, જ્ઞાનદેવની અમૃતવાણીથી ગાજી રહેલી પવિત્ર ભૂમિમાં દીવાળીના દિવસોમાં પ્રવાસ એ એક અલભ્ય લાભ હતો. શ્રી

શિવાજી, સમર્થ રામદાસ અને તિલક મહારાજના સ્વતંત્રતાના મહામંત્ર ગાતી પ્રજાને પણ ગાંધીજી અને શૌકતઅલીનો સમાગમ એ કલ્યાણકર જ જણાતો હતો.

સાધુસંત આવ્યા

તા. ૫મી નવેમ્બરે આખું પૂના ઉમંગથી ઉછળી રહ્યું હતું. લોકના ચોકેચોક રસ્તા રોકીને ઉભેલા હતા એટલે ઝાઝી વ્યવસ્થા દૃષ્ટિએ નહોતી પડતી, પણ લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો એ ચોખ્ખું હતું. સાધુઓ અને સાધુઓનાં વચનોને પૂજનાર મહારાષ્ટ્રે તો આજે તુકારામનો પ્રસિદ્ધ અભંગ યાદ કરી એમ જ માન્યું કે આ વર્ષની તેમની દીવાળી સાર્થક થઈ, કારણ તુકારામ મહારાજ કહી ગયા છે કે સાધુસંત ઘેર આવે તે જ દિવસ ખરી દીવાળીદસરા કહેવાય. ભાવિક સ્ત્રીઓના મુખથી તો આ વચન અનેક ઠેકાણે સાંભળ્યું. આ લડત શુદ્ધ ધાર્મિક લડત સિવાય બીજું કાંઇ નથી એવું ભાન મહારાષ્ટ્રમાં જેટલું જોયું તેટલું ક્યાંયે ન જોયું.

ભરપૂર કાર્યક્રમ

અમને મહારાષ્ટ્રમાં હજી ચાર દિવસ થયા છે, પણ ચાર દિવસમાં પારવિનાનું કામ ઉકેલાયું છે. પૂનામાં પહેલે દિવસે દખ્ખણ જીમખાનામાં એક જાહેર સભા, બપોરે પાંચ સાત ઠેકાણે પાનસોપારી કરી કાર્યવાહકોની ખાનગી સભા, ત્યાર પછી સાંજે ભવાનીપેઠની મોટી જાહેર સભા, અને અંતે રાત્રે 'સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી' માં નરમ દળના આગેવાનો સાથે વાતચીત. બીજે દિવસે સવારે વિદ્યાર્થીઓ અને વેપારીઓની સભા, બપોરે સ્ત્રીઓનો ભવ્ય મેળાવડો, અને પૂનાથી ૫૬ માઇલ દૂરની મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે વાઇમાં સભા અને ત્યાંથી ૨૦ માઇલ મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે સતારામાં મુકામ; બીજે દિવસે સવારે સતારામાં સ્ત્રીઓની સભા. પછી જાહેર સભા. ત્યાંથી ૧૨ વાગે નીકળી ૩૨ માઇલની મુસાફરી; પછી કરાડમાં વ્યાખ્યાન. ત્યાંથી ૭૦ માઇલ દૂર નેપાણી રાત્રે પહોંચ્યા. બીજે દહાડે એટલે ૮મીએ સવારે નેપાણીમાં જાહેર સભા. ત્યાંથી ૧૩ માઇલ ઉપર ચિકોડીમાં સ્ત્રીઓની જાહેર સભા, અને ત્યાંથી બેલગામને રસ્તે હુકેરી અને સંકેશ્વરમાં જાહેર સભા. રાત્રે બેલગામ પહોંચીને સ્ત્રીઓની સભા અને જંગી જાહેર જલસો. આ ચાર દહાડાની રોજનિશી જ માત્ર માહીતીની ખાતર આપી દઉં છું. આમ ચાર દિવસમાં કોઇ દિવસ ઓછામાં ઓછી ૪ સભા તો કોઇ દિવસ ૭ સુધીયે સભા ભરી પૂના, સતારા અને બેલગામની મુખ્ય જગાઓએ પહોંચી વળાયું છે.

સવિસ્તર હકીકત

સંસ્થા અને વ્યક્તિનો ભેદ

દખ્ખણ જીમખાનાના વ્યાખ્યાનમાં ગાંધીજીના ખાસ નોંધવાલાયક ઉદ્‌ગારો થોડા જ દહાડા ઉપર ગવર્નરને હાથે ત્યાં વહેંચવામાં આવેલાં વ્યાયામ અને મલકુસ્તીના ખેલોનાં ઇનામ વિષે હતા. તેમણે કહ્યું:

"આ જીમખાનામાં પરમ દહાડે ગવર્નરને બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસે ઈનામ વહેંચાવ્યાં હતાં તે હકીકત સાંભળી મને શરમ આવી છે. હું ગવર્નર સાહેબને પીછાનું છું.

તે લાયક પુરુષ છે. પંજાબના ગંભીર અત્યાચારો વેળા જ્યારે પંજાબનો હાકેમ ઘેલો બન્યો હતો ત્યારે એમનું માથું ઠેકાણે રહ્યું હતું; તેમણે ભારે શાન્તિ જાળવી હતી. જો આપણે આ સલ્તનતને રાખવા માટે કબૂલ હોઇયે તો આ જ હાકેમ જોઇયે. પણ હમણાં હું તેમનો ઇનકાર કરું છું તેનું કારણ એ છે કે તેમણે સરકારની નોકરી નથી છોડી. જે સલ્તનતમાં ખુદાની ફુંક નથી પણ શયતાનિયતની ફુંક છે તે સલ્તનતની નોકરીમાં એમના જેવા પુરુષથી ટકાય જ કેમ? મારા પૂજ્ય ગુરુ ગોખલે હોત અને તેમને ગવર્નર બનાવેલા હોત તોપણ હું કહેત કે જે ગવર્નર આવી સલ્તનતના અત્યાચારો સાંખી રહ્યો છે તેની પાસે હું કદી નહિ જાઉં. સારામાં સારો સજ્જન પણ આ સલ્તનતમાં કાંઈ ન કરી શકે. તિલક મહારાજ જેમણે સ્વરાજ્ય પાછળ સારી જીંદગી બરબાદ કરી તે વાઇસરાય થવાને લાયક હતા; તેઓ પણ આ સલ્તનત જેણે માફી નથી માગી, તોબા નથી કરી તેમાં વાઈસરાય થાત તો તેમને પણ હું સલામ કરવાને તૈયાર ન થાત. મારો ઝગડો અંગ્રેજ કોમની સામે નથી, સલ્તનતની સામે છે. તે સલ્તનત લાંબી વાતો કરે છે, પણ એકે પાળતી નથી. કૉબ્ડન બ્રાઈટને વિસરીને આજે તે શયતાનિયતની ગુલામી કરી રહી છે. આવી સ્થિતિ જ્યાંસુધી ચાલુ છે ત્યાં સુધી તેમની સાથે કાંઈ પણ લેવાદેવા આપણને હરામ હોવી જોઇયે."

ભવાનીપેંઠની જંગી સભા

રાત્રે જે સભા ભવાનીપેંઠમાં થઈ તેવી સભા પૂનામાં અગાઉ ભાગ્યે થઇ હશે. ત્રીસેક હજાર માણસ હાજર હશે. સભામાં બોલનારા ગાંધીજી, પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ, શૌકતઅલી, હાજી સિદ્દીક ખત્રી સાહેબ, રા. કેળકર, ખાડિલકર, પરાંજપે વગેરે હતા. આરંભમાં ગાંધીજીએ આ રાજ્યનું રાવણરાજ્યપણું સમજાવ્યું, અને રાક્ષસની સાથે પ્રેમ તોડવા માટે રાક્ષસીપણાથી નહિ, પણ દેવપણાથી કામ લેવાની સૂચના કરી. આ દેવપણું એટલે ઇશ્વરનો ડર અને આવેશનો અભાવ. *(દેવપણું એટલે શું?)*

અબ્રાહ્મણોનો પ્રશ્ન

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો વચ્ચે ખટાશ રહી છે. આ ઝગડો ત્રણ ચાર વર્ષનો જ જૂનો છે. અર્ધદગ્ધ કેળવણી લીધેલો વર્ગ તેને માટે જવાબદાર છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ મરાઠા અબ્રાહ્મણોનો છે. એમાંના ઘણાઓ તો પોતાનું હિત બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને જ કામ લેવામાં સમજે છે. પણ મરાઠાઓમાં જ એક સત્યશોધક નામનું મંડળ ઉત્પન્ન થયું છે. તેણે બ્રાહ્મણોની સામે ભારે ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે. તેની ઉશ્કેરણીથી બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણેતરના ઘણા ઝગડા થાય છે. બ્રાહ્મણોનાં ઢોરોના અપહરણના, પાક અને ઘાસ સળગાવી મુકયાના અને સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાયાના કિસ્સા પણ બન્યા છે. આ મંડળ બ્રાહ્મણોને પોતાની જુલમી સરકાર કહીને ઓળખાવે છે, તેમના ઉપર ખરા અને કાલ્પનિક અનેક આરોપો મુકે છે અને સરકાર તરફ મદદની નજરથી જુએ છે. છતાં મેં આગળ કહ્યું તેમ મતભેદ એવા નથી કે જે ટાળી ન જ શકાય; અને બ્રાહ્મણ નેતાઓ *(બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણનો ઝગડો)*

એ ખટાશ મટાડવાના ઉપાય લેતા જ રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્રીઓની ખાસ માગણી હતી કે ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો કોઇ પણ રીતે ઉકેલ કરવો, કારણ તેમણે મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓ આગળ આપેલા એક ભાષણમાંના ઉદ્દગારો પકડી લઈ એ ટોળીવાળાઓએ ગાંધીજીએ બ્રાહ્મણોને જ દોષ દીધો છે એવો ભાવાર્થ કાઢ્યો હતો. એટલે આ પ્રશ્ન વિષે ગાંધીજીએ દરેક ઠેકાણે ખૂબ વિવેચન કર્યું. પૂનાના ભાષણમાં એ વિષે બોલતાં તેઓએ કહ્યું:

"હિન્દુમુસલમાન બન્નેમાં આજ સુધી દુશ્મનાઇ ચાલી આવી છે; એકદિલીની આપણે વાતો જ કરી છે, કેવળ રાજકીય કામ માટે જ આપણે થોડી મહબ્બત રાખી છે, પણ દિલની નથી રાખી. હવે આપણે દિલને સાફ કરી દિલની મહોબત વધારીયે એ હું ઈચ્છું છું. પણ હું જોઉં છું કે અહીં તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણમાં એવું ચાલી રહ્યું છે કે તેથી મને કંપારી છૂટે છે. મદ્રાસમાં બ્રાહ્મણોની સામે હું એકવાર બોલતો હતો. સભા ખાનગી હતી. ત્યાં અબ્રાહ્મણોનો સવાલ જુદો છે અને અતિશય તીવ્ર છે. ત્યાં એક દાખલો આપી મેં કહ્યું હતું કે પંચમ (અસ્પૃશ્ય) પ્રતિ વર્તનમાં તો નોકરશાહી જેટલી શયતાનિયત બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે. હું બ્રાહ્મણોની આગળ વાત કરી રહ્યો હતો માટે મેં બ્રાહ્મણોનો દોષ બતાવેલો. પંચમોને અસ્પૃશ્ય માનવા એ જરૂર શયતાનિયત છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણી શયતાનિયત નથી મટાડી ત્યાં સુધી આપણામાં બીજાની શયતાનિયત મટાડવાની લાયકાત નથી આવી એમ મેં કહેલું. પણ મારો આરોપ તો બ્રાહ્મણો ઉપર નહિ પણ હિન્દુ કોમ ઉપર હતો. આજકાલના બ્રાહ્મણો ઉપર ન હતો. સ્વ. ગોખલેજી બ્રાહ્મણ હતા, લોકમાન્યજી બ્રાહ્મણ હતા, અને તેઓ પણ અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય કહેતા હતા અને હમેશાં કહેતા કે તેમને અસ્પૃશ્ય સમજશું તો સ્વરાજ્ય નહિ ચલાવી શકીયે.

સરકારને શરણે જઈ ખત્તા ખાશો

"મહારાષ્ટ્રની તો મેં વાત કરી નહોતી. મેં મદ્રાસમાં મદ્રાસને માટે જ જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા તેમાંથી એક શબ્દ કાઢીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે. અબ્રાહ્મણો કેટલાક એમ પણ કહે છે કે તેઓ હિન્દુ નથી. આવાઓને તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણની તકરારમાં પડવાનો કશો જ હક નથી. પણ હું અબ્રાહ્મણને કહું છું કે જેમ મુસલમાન ભાઇઓ આપણને ગાળો દેશે તોપણ આપણે ફોજદારીમાં નથી દોડવાના તેમ અબ્રાહ્મણોએ પણ તેવા વિચાર તજવા જોઇશે. જો હિન્દુને દબાવવા માટે તેઓ આ બૂરી સલ્તનત પાસે જઇને તેની કુમક માગશે તો તેમણે યાદ રાખવું કે તેમણે તેના જ ગુલામ બનવું પડશે. અબ્રાહ્મણને મારી અરજ છે કે મારા નામથી તેઓ કાંઈ જૂઠાણું ન ફેલાવે. સત્યશોધક મંડળ શું છે તેની મને ખબર નથી, પણ તે એમ પ્રગટ કરી રહ્યું છે કે હું વર્ણાશ્રમનું ખંડન કરનારો છું. હું કહું છું કે આ જૂઠી વાત છે. મારા નામથી ગમે તેવાં ગપગોળા ચાલ્યાં છે. હું ચુસ્ત હિન્દુ — વૈષ્ણવ છું; મારી અચલિત શ્રદ્ધા રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ્દની ઉપર છે. મારાં શાસ્ત્રોની ખામી હું સમજું છું, પણ વર્ણાશ્રમનો હું કટ્ટો માનનારો છું. એ ઉપરથી મારા નામનો ફાયદો લેવા ઇચ્છતા હોય તે ભલે લો. જો હિન્દુઓ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ એવા ભેદ પાડીને આ શયતાની સરકારને શરણે જશે તો તે

ખત્તા ખાશે અને તેમને પાછા ફરવું પડશે એમ મારું કહેવું છે. મુસલમાનોને આનો અનુભવ મળ્યો છે. રાષ્ટ્રીય અન્યાય દૂર કરાવવા માટે બધાઓએ એક થયા વિના છૂટકો જ નથી.”

વાઈમાં એ જ પ્રશ્ન વિષે બોલતાં ગાંધીજી બોલ્યા:

બ્રાહ્મણદ્વેષ એ આત્મહત્યા

“મદ્રાસમાં મેં જે વાત કહી હતી તેને ઉલટાવીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે. હું તમને નમ્રતાથી કહું છું કે એમાં આ ઝગડાને કશું સ્થાન નથી. અબ્રાહ્મણો એમ પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણોને અમે હડાવી દઈશું. તેમને તેઓ ત્રાસ પણ આપે છે, અનેક પ્રકારની કનડગત કરે છે. પણ આપણી હિન્દુ સંસ્કૃતિ એવી નથી કે કોઇની પણ સાથે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવાની પરવાનગી આપે. આ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલો કોઈ પણ માણસ પોતે હિન્દુ નથી એમ કહે એ વાત જ હું સમજી નથી શકતો. મને એમ પણ ખ્યાલ નથી આવી શકતો કે કોઇ અબ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ માટે દ્વેષ હોય. હું અબ્રાહ્મણ છું; મને કોઈ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. હું ભગવદ્‌ગીતાનો અભ્યાસી છું, અને ભગવદ્‌ગીતાના ખરા અભ્યાસીને દ્વેષ અને ઘૃણા તજવાં સહેલ છે એવો મારો દાવો છે. તેમાં એમ પણ છે કે કોઇને જીતવા હોય તો પ્રેમથી જીતવા જોઇએ. અબ્રાહ્મણોને હું કહીશ કે તમે હિન્દુ સંસ્કૃતિને પિછાનતા હો તો ટંટાફિસાદ છોડો. બ્રાહ્મણોએ અન્યાય કર્યો હોય તો તમે તેને બદલે ન્યાય માગી શકો છો. તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે બ્રાહ્મણોએ તમને શું શું કર્યું છે તે તપાસો અને તેનો કોઈ બ્રાહ્મણ નેતાઓ આગળ નીકાલ માગો. આજકાલ હિન્દુ ધર્મમાં જે અતિશયતા છે, જે ખોડો છે, તે સુધારવાનો પ્રયત્ન બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણના દિલમાં તે વિષે દુઃખ છે. હું જે બ્રાહ્મણો અંધકારમાં પડેલા છે, શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ માત્ર કરે છે, તેમને વિષે નથી બોલતો, પણ હું તો જેની સામે અબ્રાહ્મણો હુમલા કરી રહ્યા છે તે બ્રાહ્મણોને વિષે બોલું છું, કે જો બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરશો તો તમે તમારે પોતાને ગળે છરી મુકશો.” આ પછી સ્વ૰ ગોખલેજી, તિલક મહારાજ, પરાંજપે વગેરે બ્રાહ્મણ નેતાઓની સેવા તેમણે વર્ણવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે એવા દેશસેવકો જેણે ઉત્પન્ન કર્યા છે તે કોમનો દ્રોહ કરવો એ આત્મઘાતક છે.

એક વધારે ધર્મ—સ્વરાજધર્મ

બ્રાહ્મણો પૂજ્ય કે

સતારામાં અબ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ જ દલીલ તેમણે આ પ્રમાણે આગળ ચલાવી હતી:

“તમે તેમને અપૂજ્ય ગણતા હો તોપણ બ્રાહ્મણોની તપશ્ચર્યા, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને પવિત્રતાને લીધે તેમની પૂજા કરવી પડશે; જે બ્રાહ્મણોએ ઉપનિષદ્ વગેરે ગ્રંથો રચેલા છે તેમની ભૂલો કાઢતાં હું ડરું ખરો, છતાં એ બ્રાહ્મણોએ પણ અસ્પૃશ્યતાને મંજૂરી આપીને થોડી શયતા-નિયત લઇ લીધી હતી એમ મેં કહેલું અને કહું છું. બ્રાહ્મણોનાં મકાન બાળીને, તેમને ગાળો દઇને, તમારા પોતાના ધર્મનો તમે બચાવ નથી કરી શકવાના. તમે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતા હો તો તમે હિન્દુ ધર્મની વિરુદ્ધ વર્તો છો. તમે હિન્દુ ન હો તો હું તમને કહું છું કે તમારે એક વધારે ધર્મ થયો. તમારું અહિન્દુપણું તમને મુબારક છે. જેમ હું જૈનને કહું કે તમે અહિન્દુ હો તો ભલે, પણ તમે હિન્દુસ્તાનને તમારો દેશ માનતા હો તો તમને બીજો એક ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે—સ્વરાજધર્મ. એ સ્વરાજધર્મ તમને શીખવે છે કે

સ્વરાજ તમે ચાહતા હો તો હિન્દુઓ સાથે મેળાપ કરો. તિલક, ગોખલે, રાનડે, આગરકર એ કોણ હતા ? તેઓએ બ્રાહ્મણ છતાં અબ્રાહ્મણોને માટે મોટમોટી તપશ્ચર્યાઓ કરી. તિલક મહારાજની મારા જેવા અબ્રાહ્મણ ઉપર પણ ભારે પ્રીતિ હતી. જે કોમમાં રામદાસ, તુલસીદાસ, રાનડે, તિલક આદિ જન્મેલા છે તેની ઘૃણા કરીને તમારો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે. તમે અંગ્રેજની મદદ માગીને વધારે ગુલામીમાં ગરક થશો. શૌકતઅલીને તમે પૂછી જુઓ કે તેમણે સરકારની મહબ્બતથી શું કાઢયું ?

અસહકારનું પવિત્ર નામ

અન્યાયનો ઉપાય તપશ્ચર્યા

"તમે બ્રાહ્મણો સાથે અસહકાર કરવાની વાત કરો છો, પણ અસહકારનું પવિત્ર નામ ઉચ્ચારવા માટે પવિત્રતા જોઇયે. હું અંગ્રેજ સલ્તનતને શયતાની કહું છું, પણ મને કોઇ અંગ્રેજને માટે દ્વેષ નથી માટે કહી શકું છું. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેમની સાથે હું આજે કોઇ પણ પ્રકારના સહકારની ના પાડું, જેમનું પાણી પણ ન લઉં, તેઓ જો બીમાર પડી જાય તો જરૂર હું તમારી સેવા કરૂં છું તેમ તેમની કરૂં. તમે બ્રાહ્મણોની પાસે ન્યાય માગતા હો તો તમે તેમના જેવી તપશ્ચર્યા કરો. તમે તલવાર ઉપાડશો તો તમે જ મરશો. મુસલમાનોને પણ હું એ જ કહી રહ્યો છું. ઇસ્લામને તેઓ તલવારથી નથી સ્વતંત્ર કરી શકવાના. તલવાર તેને વધારે જોખમમાં નાંખશે એમ હું માનું છું. અબ્રાહ્મણોને હું કહું છું કે તમે હિન્દુસ્તાનને એકવાર સ્વતંત્ર બનાવો, અને પછી બ્રાહ્મણનું ગળું કાપવું હોય તો કાપજો. હિન્દુઓને પણ તેમ જ કહું કે પહેલું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરો અને પછી મુસલમાન સાથે લડવું હોય તો લડજો. તેમ જ મુસલમાનોને પણ. આજે તો આ સલ્તનત તમારા ૩૦ કરોડનું અપમાન કરી રહી છે, તેની ઉપર અત્યાચાર કરી રહી છે, તે અટકાવવા માટે સલ્તનત સાથે અસહકાર અને આપસમાં સહકાર સિવાય બીજો ઉપાય નથી."

પણ હજી આથી વધારે સવિસ્તર વિવેચન તો ગાંધીજીએ નિપાણીમાં એક મરાઠા ગૃહસ્થે સવાલો કર્યા ત્યારે કર્યું હતું, અને તેમાં બ્રાહ્મણોની ભારે સ્તુતિ કરી હતી. તે ઉદ્‌ગારો બ્રાહ્મણો વિષેનો ગાંધીજીનો ઉંડો આદર બતાવનારા હોઈ જેમના તેમ ટાંકવા અસ્થાને નહિ ગણાય.

બ્રાહ્મણોનું તપ અને બલિદાન

બ્રાહ્મણોનું તપ અને બલિદાન

મારુતિરાવ રાવણ નામના ગૃહસ્થે આરોપ મુકયો કે "બ્રાહ્મણો અબ્રાહ્મણોને જૂઠાણાંભરેલાં શાસ્ત્રોથી વશ રાખવા માગે છે; અમને જનાવરથી પણ નીચ બનાવી બહાર રાખ્યા."

ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો : "મારુતિરાવે કહ્યું તે મેં ધ્યાનથી સાંભળ્યું, અને સર્વ અબ્રાહ્મણોને હું કહેવા માગું છું કે તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાં અર્ધસત્ય છે. અર્ધસત્ય હમેશાં ભયંકર હોય છે. મારુતિરાવ જાણીબૂજીને અર્ધસત્ય કહે છે એમ હું નથી કહેતો. ઘણીવાર આપણે ગેરસમજથી અર્ધસત્ય કહીયે છીયે અને તે પ્રમાણે વર્તીયે છીયે. એમાં

કાંઇ શક નથી કે જગતમાં એવા બ્રાહ્મણો પણ પડેલા છે કે જે બીજા પાસે પોતાનું ચરણામૃત લેવરાવે છે, હિન્દુ ધર્મપુસ્તકોમાં ખપતાં એવાં પુસ્તકો છે કે જેમાં ધૂર્તવિદ્યા છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિથી આપણે જોવું જોઇયે કે પાખંડ કયાં છે અને સત્ય કયાં છે. થોડા બ્રાહ્મણોએ અસત્ય કહ્યું, થોડાએ ખોટાં શાસ્ત્ર બતાવ્યાં એટલા સારૂ આખી બ્રાહ્મણ જાતિનો દ્વેષ અને ત્યાગ કરવો એ આત્મઘાતક છે. અબ્રાહ્મણોને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સુણાવવા ચાહું છું કે મેં કુરાન, ઝંદ અવસ્તા અને બાઇબલનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કર્યો છે. મારા દિલમાં આ સર્વ ધર્મ વિષે માન છે, અને હું માનું છું કે એ પ્રત્યેક ધર્મમાં બહુ સત્ય છે. પણ હું માનું છું કે હિન્દુ ધર્મમાં જેટલો સ્વાર્થત્યાગ, સંયમયજ્ઞ છે તેટલો બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી. હું હિન્દુઓને કહેવા માગું છું કે એ સઘળા યજ્ઞધર્મ માટે, બલિદાનધર્મ માટે આપણે બ્રાહ્મણોને જ આભારી છીયે. જેટલું બલિદાન બ્રાહ્મણોએ આ જગતમાં કર્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ નથી કર્યું. અને આજે પણ આ દારુણ સમયમાં, આ કળિકાળમાં જેટલું બલિદાન, જેટલી શુદ્ધતા તેમણે દાખવ્યાં છે તેટલાં કોઈ કોમે નથી દાખવ્યાં. આથી હું મારુતિરાવ અને બીજા અબ્રાહ્મણોને કહેવા માગું છું કે તમે જે દોષ બતાવ્યા છે તે ઠીક છે, પણ તે વિષે મને એક ઉપમા યાદ આવે છે. દૂધમાં મેલ હોય તે તુરત દેખાય છે, પણ મેલી ચીજમાંનો મેલ તરત દેખાતો નથી. અબ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણો વિષે એવો ઉંચો આદર્શ બાંધી દીધો છે કે તેઓના દોષો તરત તરી આવે છે. હું તો કહું છું કે બ્રાહ્મણની નાની ભૂલ મોટી કરી બતાવવામાં આવે છે તે જ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા છે. બ્રાહ્મણોએ જેટલી તપશ્ચર્યા કરી છે તેટલી કોઈ કોમે કોઇ દેશમાં કરી હોય એવું મેં નથી જોયું. એટલે અબ્રાહ્મણ ભાઇઓને કહું છું કે તમે બ્રાહ્મણોના દોષો તરફ વિવેકબુદ્ધિથી જુઓ. બ્રાહ્મણો જોડે અસહકાર કરીને આત્મહત્યા કરો નહિ.

સંયમધર્મની સત્તા

મને ખબર છે કે બ્રાહ્મણોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે અને અબ્રાહ્મણોની બહુ મોટી છે. અને તેથી જ કોઇ શયતાન હિન્દીએ કહ્યું છે કે આજની અંગ્રેજ સરકાર પણ એક બ્રાહ્મણ છે; કારણ એક લાખ અંગ્રેજ ૩૦ કરોડ હિન્દુમુસલમાન અને શીખ જેવી શૌર્યવાન, વીર્યવાન પ્રજા ઉપર રાજ ચલાવે છે. પણ અંગ્રેજ સરકાર તો તલવારને બળે ૩૦ કરોડને પોતાની સત્તામાં રાખે છે. હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણો કરોડો અબ્રાહ્મણોને તલવારથી તાબામાં નથી રાખવા ચાહતા. પણ એ મૂઠીભર બ્રાહ્મણ કેવળ પોતાના સંયમધર્મથી ૩૦ કોટિને દબાવી શકશે. જેમ આ જાલીમ સલ્તનતની સાથે આપણે સંયમધર્મથી લડવા માગીયે છીયે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતાની પવિત્રતાથી પોતાની સ્વતંત્રતા—શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે. બ્રાહ્મણોએ આજે પોતાનો ધર્મ છોડયો છે એની મને ખબર છે; આથી હું મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોને વીનવું છું કે તમારામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પાછી આવશે તો પછી મારે કાંઇ કહેવાનું રહેશે નહિ. હું અબ્રાહ્મણ ભાઇઓને એટલું કહેવા માગું છું કે તેઓ ધૈર્ય અને શાન્તિ ખોઇને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરતા અટકે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે બ્રાહ્મણની ઉપેક્ષા કરવી. કોઈ પણ અન્યાયને સહન કરી લેવાની હું સલાહ નથી આપતો. આ અન્યાયી સલ્તનતને આપણે જે કર્તવ્યશક્તિથી હંફાવવા માગીયે છીયે તે જ કર્તવ્યશક્તિથી કોઇ પણ

કોમની પાસે ન્યાય મેળવી શકાય. બ્રાહ્મણધર્મમાં અંગ્રેજ સરકારની શયતાનિયત નથી એ તો એક નાનો બાળક પણ કહી શકે. બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં એવું છે કે કોઇ નાનું બાળક પણ પોતાનું મન પવિત્ર રાખીને, સંયમધર્મ પાળીને, બાદશાહનો બાદશાહ થઇ શકે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મ એ છે કે અંત્યજોમાંથી જે સાધુસંતો થયા છે તેની તે પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણોના દોષ બહુ છે, તે ભલે તમે જુઓ. પણ તેનો ઇન્સાફ પંચથી કરો. તેમણે જગત્‌ની જે સેવા કરી છે તેની કદર કરી આપણે તેમની સાથે સહકાર કરતા રહેવું એ જ આપણો ધર્મ છે. ”

આ વિવેચન પછી ભાઈ મારુતિરાવે જણાવ્યું કે પોતાની કોમના આગેવાનો ગાંધીજીને બેલગામ મળશે ને તેમની સાથે મસલત કરી તેઓ સમાધાની ઉપર આવવા તૈયાર છે. બેલગામમાં મરાઠાઓમાં જે વેપારી પક્ષ છે તે બ્રાહ્મણોની સાથે બહુ પ્રેમથી રહે છે. માત્ર નોકરીયાત મરાઠા વર્ગમાં જ ઝેર રહેલું છે. બ્રાહ્મણો, આ મરાઠાઓ ગાંધીજીને મળીને તેમના જેટલા દોષો બતાવે અને ગાંધીજી નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે વર્તવા કબૂલ થયા છે. આજે મરાઠાઓની એક ખાસ સભા છે અને કાંઈ સંતોષકારક નિર્ણય અહીં જ આવી જાય એવો સંભવ છે.

પણ મેં તો અહીં અબ્રાહ્મણોના પ્રશ્ન વિષેના ઉદ્‌ગારો સવિસ્તર આપવામાં જ લગભગ પત્ર પૂરો કર્યો. પૂનાની ભવાનીપેઠની સભામાંના વધારે નોંધવાલાયક ઉદ્‌ગાર હજી રહ્યા જ છે.

તમે મારફાડ કરશો તો તેની જ્વાલામાં હું ભસ્મ થઇશ

અહિંસા-પાલનનો ઉપદેશ

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજી બોલ્યા : “ મેં સાંભળ્યું છે કે સરકાર અમને પકડવા ચાહે છે. અમને સરકાર પકડવા માગતી હોય તો તેમાં આપણે તેને દોષ નથી દઈ શકતા. અમે તે સલ્તનતને ઉખેડવા માગીયે છીયે. તે સલ્તનતને અમને કેદ કરવાનો હક છે. તમને હડતાળ પાડવાનો હક નથી. તેમ તમે કરશો તો તેનો અર્થ એ થશે કે તમે જેલમાં જવા માગતા નથી. તમારામાંથી કોઇ ગાંડા બનશો, મકાન બાળશો, કોઇ કોઈ અંગ્રેજનું ખુન કરશો તો તમે છક્કડ ખાશો. આપણે ઇજીપ્ત નથી, રશિયા નથી, આયર્લેંડ નથી. આપણી લડત શસ્ત્રોની નથી. અસહકાર જ આપણું શસ્ત્ર છે. અમને પકડશે તો તમે બધા ડરીને બેસી જશો એમ સરકાર માને છે. તમે સરકારને બતાવી શકો છો કે તેઓ આમ વાણીઆનો હિસાબ કરે છે, પણ અમને પકડયા પછી તેમ નહિ થઈ શકે. મારા અસહકારનું કામ તમે સહેલાઇથી ઉઠાવીને અમને છૂટા કરી શકશો. સ્વરાજ્યનો સીક્કો મેળવી અમને ત્રણેને તમે છોડાવી શકશો. અમને છોડાવવાનું તમારા હાથમાં હોવું જોઇયે. હું તેમના હાથે નથી છૂટવા માગતો, તમારા જ હાથે છૂટવા માગું છું. પણ તમારા ખુનથી ખરડાયેલા હાથે પણ નથી છૂટવા માગતો. મારા પકડાયાથી ખુન થશે તો મારૂં પણ તત્કાળ ખુન ગુજરશે એમ સમજજો. હું ખુદાને પ્રાર્થના કરીશ કે તે મને કોઈ એવી તાકાત આપે કે જેથી હું તમારાં કૃત્યોથી થતા જલનની જ્વાલામાં ભસ્મ થઈ જાઉં. મારી કોમ મને દગો ન દે એમ હું વિશ્વાસ રાખું છું. પણ જો દગો દેશે તો હું મરી જાઉં એમ માગી લઇશ. ”

આ પછી ઘણા વકતાઓનાં ભાષણ થયાં હતાં. તેમાં રા. ખાડિલકરના શબ્દો ભૂલાય એમ નથી :

"ગાંધીજીનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિ તેમણે તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર કરેલાં છે. તે શરીર કોઈ શયતાની કેદખાનામાં રહેવાનું નથી, ઇશ્વરના જ કબજામાં રહેશે. અને અમે તેમને વિશ્વાસ આપીયે છીયે કે જો કદી તેનો કબજો કેદખાનાનો થશે તો તેમના જ તપના સામર્થ્યથી અમારાં દુબળાં અંગોમાં પણ એવું દૈવી જોર આવશે, એવું સામર્થ્ય પ્રગટશે કે આપણે જ હાથે આપણે તેમને છોડાવી ઘેર આણીશું."

આ પછી અસહકારની પ્રવૃત્તિને માટે સદર બજારમાંથી ૧૦૦૧ રૂપીયાની થેલી, ગુજરાતી વેપારીઓ તરફથી ૧૦૦૧ રૂપીયાની થેલી અને રા. ધનજી રતનજી તરફથી ૧૦૧ રૂપીયાની થેલી ગાંધીજીને અર્પવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે ૭૦૦ રૂપીયા જૈન મંડળે, ૧૦૧ રૂપીયા કેસરી ઑફિસે અને બીજી નાની રકમો અન્ય મંડળોએ ભેટ કરી હતી.

અપૂર્ણ] **મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ**

તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦

કુલપતિના આશીર્વાદ*

ભાઇઓ અને બહેનો,

આત્મકથન

મારી જીંદગીની અંદર મેં અનેક કાર્યો કર્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાં કાર્યોને માટે મારા મનમાં હું મગરૂરી પણ માનું છું, કેટલાકને સારૂ પશ્ચાતાપ પણ થાય છે. એમાંનાં ઘણાં મોટી જવાબદારીવાળાં પણ હતાં. પણ અત્યારે જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે મેં એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યનો મુકાબલો થાય. આ કાર્યમાં મને ભારે જોખમ લાગે છે, તે એ કારણથી નહિ કે એમાં પ્રજાને નુકસાન રહેલું છે, પણ મને દુઃખ થયાં કરે છે અથવા હું મારા મનમાં મુકાબલો કરી રહ્યો છું તે એક જ વસ્તુ છે, કે હું જે કાર્ય કરવા બેઠો છું તેને માટે હું લાયકાત ધરાવતો નથી. આમ હું વિવેકદૃષ્ટિએ નથી કહી રહ્યો, પણ મારો આત્મા જે કહે છે તે હું તમારી સામે આળેખી રહ્યો છું. મને જો ખબર હોત કે અત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કેળવણીનો જે ખરો અર્થ છે તેને અવલંબીને કરવાનું છે તો મારે આ પ્રસ્તાવના મુકવી ન પડત. આ મહાવિદ્યાલયની

મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠાનો હેતુ

---

*અમદાવાદના ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરતાં કુલપતિસ્થાનેથી કરેલું ભાષણ; તા. ૧૫-૧૧-૧૯૨૦

પ્રતિષ્ઠા કરવાનો હેતુ કેવળ વિદ્યાદાન આપવાનો નથી, પણ આજીવિકાની પ્રાપ્તિને સારૂ સાધન કરી આપવાનો છે, અને તે સારૂ આ વિદ્યાલયની સરખામણી ગુજરાત કૉલેજ આદિની સાથે કરૂં છું ત્યારે મને ધુમરી આવે છે.

ઈંટચુનાની સરખામણી

મહાનમાં મહાન કાર્ય

આમાં પણ અતિશયોક્તિ નથી. કયાં ગુજરાત કૉલેજ અને એવી બીજી કૉલેજો અને કયાં આપણું આ નાનું મહાવિદ્યાલય? મારા મનમાં તો એ મહાન જ છે. પણ મને ધાસ્તી છે કે તમારા હિન્દુસ્તાનમાં પડેલી કૉલેજોની સામે આ વિદ્યાલયનો વિચાર કરતાં તમારી દૃષ્ટિથી આ મહાવિદ્યાલય અણુવિદ્યાલય લાગતું હશે; મનમાં ઈંટો અને ચુનાની સરખામણી થતી હશે. ઈંટો અને ચુનો તો હું ગુજરાત કૉલેજમાં વધારે જોઉં છું. ટ્રેનમાં આવતો હતો ત્યારે એ જ વિચાર હું કરતો આવતો હતો કે તમારી આગળ આજે હું કયો વિચાર મુકું કે જેથી આવી ઈંટચુનાની સરખામણી તમારા મનમાંથી કાઢી નાંખી શકું. એવો વિચાર મને હજી સુધી નથી સુઝયો એ મને ખૂંચે છે. આવો કઠણ પ્રસંગ મેં મારે વાસ્તે અગાઉ કદી ઉભો નથી કર્યો. અત્યારે અનાયાસે એમાં હું આવી પડયો છું. મારા હૃદયની અંદર જે વસ્તુ સિદ્ધ છે તે હું તમારી આગળ તેવી રીતે સિદ્ધ નહિ કરી શકું. જેને તમે ત્રૂટીઓ માનશો તેને હું ત્રૂટી નથી એમ કઇ રીતે બતાવી શકું? એ ત્રૂટીઓ સરળભાવે જણાવીને ભાઇ કિશોરલાલે (મહામાત્રે) મારૂં કામ સહેલું કરી મુકયું છે. એ ત્રૂટીઓ હોવા છતાં આ કાર્ય મહાન છે એમ તમે માનજો. મારામાં એને વિષે જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી જ શ્રદ્ધા ઇશ્વર તમારામાં આરોપો. હું પોતે તમારામાં એ શ્રદ્ધાને નહિ આરોપી શકું, મારામાં એટલી તપશ્ચર્યા નથી. મારે મારૂં અસમર્થપણું કબૂલ કરવું જોઈયે. મેં કેળવણીમાં એવું કાર્ય નથી કર્યું કે હું તમને બતાવી શકું કે આ કાર્ય મહાનમાં મહાન છે. હિન્દુસ્તાનની આજની પરિસ્થિતિમાં આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીયે તે જ શોભે છે. મકાનોની શી સરખામણી?

કસોટીની પથરી

આચાર્યની કસોટી

આજે તો ધરતીનો એક ઇંચ પણ આપણો નથી. બધું સરકારી છે. આ જમીન, આ ઝાડ, સૌ કંઇ સરકારી છે, શરીર પણ સરકારી છે, અને આપણો આત્મા પણ પોતાનો છે કે નહિ એ વિષે આજે મને શંકા થઈ રહી છે. આવી દયામણી સ્થિતિમાં આપણે મહાવિદ્યાલયને સારૂ સારાં સારાં મકાનો કેમ શોધીયે? વિદ્વાનોને શોધવા રહીયે તો કેમ બને? કોઇ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અણઘડ માણસ આવીને કહે અને સમજાવી શકે કે આપણો આત્મા શુષ્ક થઇ ગયો છે, આ દેશ તેજોહીન—જ્ઞાનહીન થઈ ગયો છે, તો તેવા માણસને હું આચાર્યની પદવી આપું. એક ભરવાડને આચાર્યપદ આપવાને તમે તૈયાર હો એવી મારી ખાત્રી નથી. એટલે આપણે ભાઇ ગિદવાનીને શોધવા પડયા છે. એમની પદવી ઉપર હું મોહિત નથી. તમે એમને એમની પદવી સિવાય બીજી રીતે ઓળખતા નહિ હો. પણ આ વિદ્યાલયની કસોટીને માટે તમે જુદો આંક મુકજો, આની પારખ કરવાને સારૂ તમે જુદી

પથરી શોધી એમ હું ઇચ્છું છું. સામાન્ય પથરી ઉપર કસોટી કસશો તો આભાસ પીતળનો માલૂમ પડશે, પણ ચારિત્ર્યની કસોટી ઉપર તપાસશો તો તમને પીતળ નહિ પણ સોનું જણાશે.

અહીંઆં આ વિદ્યાના કાર્યને સારૂ જે સંગમ થયો છે તે તીર્થરૂપ છે. અહીં ચારિત્ર્યવાન પુરુષો એકઠા થયા છે. સુંદર સિંધી, સુંદર મહારાષ્ટ્રી, સુંદર ગુજરાતીઓનો સંગમ થયેલો છે. આવો સંગમ આપણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકીયે ?

આચાર્ય પ્રતિ પ્રાર્થના

અહીં જે ભાઇઓ અને બહેનો આવેલાં છે તેમની હું પહેલો પ્રાર્થના કરીશ. આ મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠામાં તમે સાક્ષીભૂત છો. તમારામાંથી કોઇને આ પ્રતિષ્ઠા કરવી એ તમાશો લાગતો હોય તો તેવાઓનાં અંતઃકરણોને હું રોકવા માગું છું, અને તેમને હું કહેવા માગું છું કે તમે આ પ્રતિષ્ઠામાં ન બેસશો. તમે અહીં તમારા આશીર્વાદ આપવાને સારૂ જ બેસજો. તમારો આશીર્વાદ મળવાથી મહાવિદ્યાલય મહાન તરીકે ઓળખાશે. પણ તે મુખનો જ ન હોવો જોઇયે, હૃદયનો આપજો. હૃદયનો આશીર્વાદ તો તમે તમારાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ મહાવિદ્યાલયને આપીને જ આપી શકશો. હિન્દુસ્તાનમાં પૈસો આપવાની શક્તિ તો ઘણી છે. પૈસાને અભાવે કોઇ પ્રગતિ નથી રોકાતી. પ્રગતિ રોકાય છે તે તો મનુષ્યને અભાવે—અધ્યાપક અથવા મુખીને અભાવે, કે મુખી હોય તો તેના શિષ્યોને એટલે કે સિપાઈઓને અભાવે. હું માનું છું કે જ્યાં આગેવાનો લાયક હોય ત્યાં સિપાઈ મળી જ રહે છે. પોતાનાં ઓજાર ગમે તેટલાં બૂઠાં હોય પણ સુતાર તેની સાથે કજીઓ નહિ કરે. એ તો બૂઠામાં બૂઠાં ઓજારોને પણ પોતાના હાથમાં રમાડશે. તેમ મુખી પણ ખરેખરો કારીગર હશે તો જેવી વસ્તુ મળેલી હશે તેવીમાંથી દેશની માટીમાંથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરી શકશે. આચાર્ય પ્રતિ મારી એ પ્રાર્થના છે.

ચારિત્રનો ચમત્કાર

ચારિત્રનો ચમત્કાર

આચાર્યની અને અધ્યાપકોની અહીં દાખલ થવામાં એક જ ભાવના છે. વિદ્યાનો નહિ પરંતુ ચારિત્રનો ચમત્કાર બતાવીને તમે સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાના છો. સરકારની તેજસ્વી તલવારની સાથે તલવારનો મુકાબલો કરીને નહિ, પણ સરકારની અશાન્તિકારક રાક્ષસી પ્રવૃત્તિની સાથે આપણી શાન્તિમય દૈવી પ્રવૃત્તિનો—ભલે તે અપૂર્ણ હોય તોપણ—મુકાબલો કરીને. અત્યારે આપણે સ્વતંત્રતાનું બીજ રોપી તેને પાણી પાઇ તેમાંથી સ્વરાજ્યનું સુંદર વૃક્ષ બનાવવું છે. તે ચારિત્રથી, શુદ્ધ દૈવી બળથી જ ઉછરશે. જ્યાં સુધી આચાર્ય અને અધ્યાપકો આ એક જ દૃષ્ટિ રાખીને કાર્ય કર્યે જશે ત્યાં સુધી આપણને જરા પણ ઝાંખપ નથી લાગવાની. જે મારી પોતાની શ્રદ્ધા છે તે આચાર્ય અને અધ્યાપકો, તમારે વિષે ઇશ્વર ખરી પાડો. એ અચલિત શ્રદ્ધા મારામાં નહિ હોત તો હું નિરક્ષર આ કુલપતિનું પવિત્ર સ્થાન કબૂલ ન જ કરત. આ કાર્યની અંદર જ જીવવાને તેમ મરવાને હું તૈયાર છું, તેને માટે મરવું એને જ જેમ હું જીવવું સમજું છું તેમ તમે પણ સમજો છો એમ જાણીને જ હું તમારી સાથે વર્યો છું, અને તેથી જ આ મહાન પદ મેં ધારણ કર્યું છે.

પરિસ્થિતિનું આભલું

પરિસ્થિતિનું આભલું

જો આચાર્ય અને અધ્યાપકો પોતાનો ધર્મ બજાવે તો વિદ્યાર્થીને મારે શું કહેવું ? વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આક્ષેપો મુકવાનું અધમ કામ હું કરવાનો નથી. વિદ્યાર્થીઓ તો પરિસ્થિતિનું આભલું છે. તેમનામાં દંભ નથી, દ્વેષ નથી, ઢોંગ નથી. જેવા છે તેવા ને તેવા તેઓ પોતાને દેખાડે છે. જો તેમની અંદર પુરુષાર્થ નથી, સત્ય નથી, બ્રહ્મચર્ય નથી, અસ્તેય નથી, અપરિગ્રહ નથી, અહિંસા નથી, તો એ દોષ તેમનો નથી. 'દોષ માબાપનો છે; અધ્યાપકોનો છે, આચાર્યનો છે, રાજાનો છે. પણ આમાં રાજાનોયે શું દોષ કાઢું ? કાલે જ મેં મુંબઇમાં વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું હતું કે यथा राजा तथा प्रजा જેમ સાચું છે તેમ જ यथा प्रजा तथा राजा પણ સાચું છે; બલ્કે એ જ સાચુ કહેવાય. પ્રજાનો પ્રથમ દોષ છે. પ્રજાના દોષ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નીતર્યા છે, અને તેથી તે વિદ્યાર્થીમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઇ શકાય છે. તો આપણે, માબાપે, આચાર્યે, અધ્યાપકે તે દોષો કાઢી નાંખવાને માટે જે કરવું ઘટે તે કરવું જોઇયે.

ભાડાની સંસ્કૃતિ

ચોરેલી સંસ્કૃતિ

હિન્દુસ્તાનનું દરેક ઘર વિદ્યાપીઠ છે—મહાવિદ્યાલય છે, માતપિતા આચાર્યો છે; માતાપિતાએ એ આચાર્યનું કાર્ય છોડી દઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો છે. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે નથી ઓળખી શકયા, એના ગુણ અને દોષોનું આપણે માપ નથી લઇ શકયા. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે ભાડે લીધી છે, પણ ભાડું તો આપણે કશું આપતા નથી એટલે એને આપણે ચોરી લીધી છે. એવી ચોરેલી સંસ્કૃતિથી હિન્દુસ્તાન કેમ ઉંચે ચડી શકે ?

આપણે આ વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીયે છીયે. વિદ્યાર્થીઓને બળવાન અને ચારિત્રવાન બનાવવાને માટે હું ચોમેર કહી રહ્યો છું કે જેટલી સફળતા વિદ્યાર્થીઓમાં મેળવશું તેટલે અંશે હિન્દુસ્તાનના સ્વરાજ્ય માટે આપણે લાયક થઇ શકશું. સ્વરાજ્યની સ્થાપના બીજી રીતે થઈ નહિ શકે. આપણે આવાં વિદ્યાલયો સફળ કરવા માટે આપણે પૈસો, આપણું ચારિત્ર, જેટલાં ખરચી શકીયે તેટલાં ઓછાં છે.

મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને

આ બોલવાનો સમય નથી, કરવાનો સમય છે. મારા ઉદ્‌ગારો જેવા આવ્યા તેવા હું તમને આપી ગયો છું. તમારી પાસે માગવાનું મેં માગ્યું. હવે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી પાસે પણ માગું છું. તેમની પાસે સાહસ છે એમાં તો શંકા નથી. તેમને—જેઓ દાખલ થઇ ચુકયા છે તેમને હું વિદ્યાર્થી તરીકે નહિ ગણું, એટલે એમને હું જવાબદારીથી મુકત નથી ગણવાનો. જે વિદ્યાર્થીઓએ અહીં નામ નોંધાવ્યાં છે તેઓ તો અરધા શિક્ષક ગણાય તેમણે જ મહાવિદ્યાલયનો પાયો નાંખ્યો છે. તેમના ઉપર જ મહાવિદ્યાલયનું મંડાણ રચાયું છે. તેઓ દાખલ ન થયા હોત તો આ મહાવિદ્યાલય ઉભું ન થઈ શકયું હોત. તેથી તેમની

પણ પૂરેપૂરી જવાબદારી છે. તમે આમાં પૂરેપૂરા ભાગીદાર છો અને તમે તમારો ભાગ પૂરેપૂરો નહિ આપો તો શિક્ષક ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે તોપણ ફળીભૂત નહિ થાય, અથવા સંપૂર્ણ ફળીભૂત તો નહિ જ થાય. જે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની શાળા છોડી છે તેઓ શું સમજીને અહીં આવ્યા છે, તેમને અહીં શું મળવાનું છે, એ તેમણે જાણી લેવાનું છે. ગમે તેટલા વખત સુધી આ દારુણ યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તે દરમિયાન તેઓ પોતાનું કાર્ય કરતા રહે એવી શકિત ઇશ્વર તેમનામાં રેડો. તેમ જો થશે તો મારી ખાત્રી છે કે મૂઠીભર વિદ્યાર્થીઓ હશે તોપણ આ મહાવિદ્યાલય શોભશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ વિદ્યાલય થશે.

ઋષિનું કાર્ય

ઋષિનું કાર્ય

આનું કારણ નથી ગુજરાતનું ધન, નથી ગુજરાતની વિદ્યા, પણ એનું કારણ એ છે કે અસહકારની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ગુજરાત છે; અસહકારનું મૂળ ગુજરાતમાં રોપાયું છે; તેના ઉપર સિંચન ગુજરાતમાં થયું છે; એને માટે તપસ્યા ગુજરાતમાં થઇ છે. આ ઉપરથી એમ નહિ માનશો કે આ મિથ્યાભિમાની માણસ બોલે છે, એમ ન માનશો કે એ બધી તપસ્યા મેં જ કરી છે કે એ મૂળ મેં જ રોપ્યું છે. મેં તો કેવળ મંત્ર આપ્યો છે, એક વણિકપુત્ર જો કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે.

શ્રદ્ધાનું બળ

મારી અચળ શ્રદ્ધા

એથી વિશેષ મેં કંઈ નથી કર્યું. તેનાં મૂળ તો મારા સાથીઓએ રોપ્યાં છે. એમની શ્રદ્ધા મારા કરતાં પણ વધારે હતી ત્યારે કામ થયું. મને અનુભવજ્ઞાન છે એમ મારો દાવો છે. દેવતાઓ આવીને સમજાવે તોપણ મારી શ્રદ્ધા ચળે એમ નથી. નરી આંખે જેમ સામાં ઝાડ હું જોઉં છું તેમ મને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ શાન્ત અસહકારથી જ થવાની છે. પણ મારા સાથીઓને વિષે તેવું કહેવામાં તેઓએ તર્કથી, ન્યાયથી, શ્રદ્ધાથી માન્યું છે કે આ શાન્તિમય અસહકારથી જ ઉન્નતિ થઇ શકશે.

હિન્દુસ્તાનમાં કે પૃથ્વીમાં ક્યાંયે કોઈ પોતાના જ અનુભવથી કાર્ય નથી કરતું. કેટલાકને અનુભવ મળે છે ત્યારે બીજા તે કાર્ય શ્રદ્ધાથી કરે છે.

મહાવિદ્યાલય રૂપી વૃક્ષ

મારા સાથીઓએ પાયો રોપ્યો છે. તેમનામાં ઘણા ગુજરાતી છે; મહારાષ્ટ્રીઓ પણ છે. પણ એ મહારાષ્ટ્રીઓ તો ગુજરાતમાં આવીને અરધા કે પોણા અથવા સવા ગુજરાતી જ બની ગયા છે. તેમના વડે આ શસ્ત્ર ઉજ્જવળ બનેલું છે. એનો પૂરો ચમત્કાર આપણે હજી નથી જોયો. જેને માટે બાલિકાઓએ પોતાની બંગડીઓ મને કાઢી આપી છે તે કાર્યનો ચમત્કાર તમે છ માસની અંદર વિશેષ જોશો. પણ એ બધાનું મૂળ—તેની દશ્ય પ્રતિમા આ મહાવિદ્યાલય છે. હિન્દુઓ પ્રતિમાપૂજક છે; અને તે માટે આપણને અભિમાન છે. આ પ્રતિમાનાં જુદાં જુદાં અંગો છે. તેમાં કુલપતિ તો હું પોતે; અધ્યાપકો, આચાર્ય, વિદ્યાર્થીઓ એ એનાં બીજાં અંગો છે. હું પોતે ભુઠ્ઠો છું, પાકું પાન છું; બીજાં કામોમાં

રોકાયેલો છું. મારા જેવું પાકું પાન ખરી પડે તો ઝાડને કંઇ આંચ આવે નહિ. આચાર્ય અને અધ્યાપકો પણ પાતરાં જ છે, જોકે એઓ અત્યારે કુમળાં પાતરાં છે. થોડા વખતમાં તેઓ પણ ઘરડા પાન થઈને કદાચ ખરી જશે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ એ આ સુંદર ઝાડની ડાળીઓ છે, અને આ ડાળીઓમાંથી આચાર્યો અને અધ્યાપકો રૂપી પાતરાં ફુટવાનાં છે.

પ્રલ્હાદના જેવો અગ્નિ પ્રગટાવો

મહાવિદ્યાલય વિષે પ્રાર્થના

વિદ્યાર્થીઓને મારી વિનંતિ છે કે મારી ઉપર જેટલી તમારી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ શ્રદ્ધા તમારા અધ્યાપકોમાં રાખજો. પણ જો તમે તમારા આચાર્યને કે અધ્યાપકોને બલહીન જુઓ તો તે સમયે તમે પ્રલ્હાદના જેવા અગ્નિથી એ આચાર્યને અને એ અધ્યાપકોને ભસ્મ કરી નાખજો અને તમારૂં કામ આગળ ચલાવજો. એ જ મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે અને એ જ મારો વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ છે.

અંતમાં હું પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું અને એ પ્રાર્થનામાં તમારા સર્વેની સંમતિ માગું છું. મારી પ્રાર્થનામાં તમે સહુ નિર્મળ હૃદયથી જોડાજો. હે ઇશ્વર ! આ મહાવિદ્યાલયને એવું બનાવ કે તેની અંદરથી જે સ્વતંત્રતાનો જાપ આપણે રાતદિવસ જપીયે છીયે તે સ્વતંત્રતા મળો, અને એ સ્વતંત્રતાથી એકલું હિન્દુસ્તાન જ નહિ, પણ આખું જગત જેમાં હિન્દુસ્તાન એક બિંદુમાત્ર છે, તે સુખી થાઓ.

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી*

પ્રમુખ સાહેબ, વિદ્યાર્થીગણ, ભાઇઓ અને બહેનો,

પુરાણી પ્રતિજ્ઞા

પંજાબમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા

આપણને આચાર્ય મહારાજે સ્મરણ આપ્યું છે કે જે પ્રતિજ્ઞા કૉંગ્રેસે કલકત્તામાં પ્રજાની પાસે કરાવી તેનું પાલન કરવું જોઇયે. એ પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણ સાથે હું તમને એક બીજું સ્મરણ કરાવવા માગું છું. અને મને ભાસે છે કે એ પ્રતિજ્ઞા કૉંગ્રેસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાના કરતાં વધારે મહત્વની છે. હું ગઈ સાલ પંજાબમાં ગયો હતો ત્યાં હંટર કમિટીના બહિષ્કારનો વિચાર અમે સહુએ એકમત થઇને કર્યો હતો. એ ઠરાવ પર આવતા પહેલાં અમે ચર્ચામાં ઘણા દિવસ ગાળ્યા હતા. પંડિત માલવીયાજીએ ઘણી દલીલો કરી હતી, આપણામાં કેટલી કચાશ રહેલી છે તેની યાદ આપી હતી, આપણે આરંભશૂરા છીયે એનો પણ તે વખતે વિચાર થયો હતો; આગેવાનોને જેલમાં નાંખવામાં પણ આવે, આ બધો વિચાર થયો હતો. તે છતાં ત્યાં આવેલા સહુએ—જેમાં પહેલો હું, બીજા પં. માલવીયાજી, ત્રીજા પં. મોતીલાલજી અને ચોથા મિ. ઍન્ડ્રુઝ અને બીજા કેટલાક જણ પણ હતા, તે સહુએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર કરવો. એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ પહેલું હું તમને કરાવું છું. એ વખતે

* અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા. ૧૫-૧૧-૧૯૨૦

જ મેં ચેતવણી આપી હતી કે આ પ્રતિજ્ઞા કરશો તો તમારે તમારો પોતાનો રિપોર્ટ કાઢવો પડશે, અને તપાસ કરતાં જો બધા જુલમ સિદ્ધ થશે તો ન્યાય મેળવવાને મરવું પણ પડશે; તે માટે દેશનું બલિદાન આપવું પડે તો તે પણ આપ્યે જ આપણો છૂટકો છે. મારી ચેતવણી છતાં એ પ્રતિજ્ઞા એ વખતે તે બધાને પ્યારી હતી. એ સ્મરણ કૉંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણના કરતાં પણ વિશેષ છે; કારણકે કૉંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞા ઉપર તો એવો એક આરોપ છે કે તે વખતે લોકોને વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો ન હતો, મારી વાણીથી અંજાઇ જઇને સહુએ કબૂલ કરી લીધું હતું. બીજો આરોપ એ છે કે પહેલી જ વખત મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં કૉંગ્રેસમાં ગયા અને તેમના સંખ્યાબળથી ઠરાવને બહુમતી મળી. ખરી વાત તો એ નહોતી જ. ખરી વાત તો એ હતી કે પ્રાંતવાર વોટની ગણતરી થઇ હતી અને તેમાં બે પ્રાંતોને છોડીને બાકીના બધાએ ઝાઝે મતે એક જ ઠરાવ કર્યો હતો. છતાં એ ઠરાવની ઉપર બધાય માણસોએ વિચાર નહિ કર્યો હોય એ ખરૂં છે, અને તે માટે એ પ્રતિજ્ઞાને તમે ભલે વજન ન આપો; જોકે જેને કૉંગ્રેસને માટે માન છે, કૉંગ્રેસના ઠરાવનો અમલ કરવામાં જેને અંતઃકરણના અવાજનો બાધ નથી આવતો, તેણે તો એ પ્રતિજ્ઞાને પણ નિશ્ચયપૂર્વક પાળવી જ જોઇયે. પરંતુ પંજાબની પ્રતિજ્ઞા તો ઇરાદાપૂર્વક લેવામાં આવી છે. ઠંડે પેટે, જે વખતે આવેશ જરાયે રહ્યો નહોતો તે વખતે, વિચાર કર્યા પછી લેવામાં આવી છે, સંકટનું પૂરૂં ભાન હતું ત્યારે લેવાયલી છે. જેઓને માટે તમને માન છે, જેઓ તમારા અગ્રેસરો છે તેમણે જે પંજાબને માટે આપણે લડી રહ્યા છીયે તે પંજાબનું નાક રાખવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે. એ પ્રતિજ્ઞાનું હું તમને સ્મરણ કરાવવાનો હતો.

સોનાની બેડી

હવે જે વિદ્યાર્થીઓ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નથી જોડાયા તેમને હું પૂછું છું કે તમે શું માગો છો? તમે હિન્દુસ્તાનને સારૂ સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય ઇચ્છો છો? તમે તમારી પોતાની સંસ્કૃતિ ઇચ્છો છો કે પરાધીનતા ઇચ્છો છો? પરાધીનતાને સહન કરી લેવાને તમે તૈયાર હો તો તો તમને કહેવા સારૂ એક શબ્દ પણ મારી પાસે નથી. ગુજરાત કૉલેજમાં તમારે માટે મોટાં મોટાં વિનોદનાં મેદાનો છે, ત્યાં તમે રમતગમત કરી શકો છો, ત્યાં તમારે માટે મોટા મોટા પ્રોફેસરો છે. ત્યાં જેવી લૅબોરેટરી છે તેવી આ વિદ્યાલય તમને આપી શકે તે પહેલાં ઘણો કાળ જશે. તેવી સગવડો તમને અહીં નહિ મળે. પણ કેદીને સોનાની અને રત્નો જડેલી બેડી પહેરાવવાથી તેનું કેદીપણું ઓછું થતું હોય તો તમે ગુજરાત કૉલેજમાં કેદી નથી. પણ જો તમે માનતા હો કે જ્યાં આપણી સ્વતંત્રતા ત્યાં જ આપણું તેજ રહી શકે, તો તમે ગુજરાત કૉલેજનો, ત્યાં ગમે તેટલી સગવડો મળતી હોય તે છતાં, ત્યાગ કરજો, અને આ મહાવિદ્યાલયમાં અગવડો વેઠતાં છતાં તમે દાખલ થજો. હું તમને ઉશ્કેરવા નથી ઇચ્છતો, પણ તમારી બુદ્ધિને જાગૃત કરવાને ઇચ્છું છું, તમારી ફરજનું તમને ભાન કરાવવા ઇચ્છું છું, તમારી અક્કલનો મારી અક્કલની સાથે વ્યવહાર કરાવી આપવા ઇચ્છું છું. છતાં તમને એવું સૂઝતું હોય કે જ્યાં સુધી સરકારી નિશાળમાં ભણીયે ત્યાં સુધી આપણાથી સ્વતંત્રતાનો

સોનાની રત્નજડિત બેડી

વિચાર જ ન કરી શકાય, એવો વિચાર કરવામાં નિમકહરામપણું રહેલું તેમને લાગે તો તમે સરકારી શાળા ભલે ન છોડજો. જ્યાં સુધી સરકાર મારફત શિક્ષા લઇએ ત્યાં સુધી સરકારનું રૂડું બોલવું જોઇયે. પણ આ સરકાર તો ઉદ્ધત બની છે, તેણે આપણા ઉપર અત્યાચાર કર્યા છે, તેણે પ્રજાનું નૂર હર્યું છે, તેણે આપણા ધર્મ ઉપર તરાપ મારી છે આમ છતાં શું સરકારનું રૂડું ઇચ્છી શકીયે ? અને કહી શકીયે કે આ સલ્તનત એવી ન્યાયી છે કે સૂર્ય તેની ઉપરથી કદી આથમી જતો નથી ? અને એવું ન ઇચ્છી શકીયે તો તેથી સરકાર પાસેથી નાસી છૂટવું જોઇયે. એકેએક ધર્મ શીખવે છે કે ધર્મને બેવફા થવા સરખું બીજું પાપ નથી. માટે જ મેં લખેલું છે કે આ સરકારના વિદ્યાલયમાં રહીને શિક્ષણ લેવું એ જે ડાળ પર બેઠા હોઇયે તે જ ડાળ કાપવા બરાબર છે. તેથી જે વિદ્યાર્થીઓએ હજી સુધી સરકારી શાળા કે કૉલેજ નથી છોડી તેમને હું કહું છું કે તમે ફરીફરીને તમારા હૃદયને તપાસો. તમને લાગે કે આ સરકારનો અંત લાવવો જ જોઇયે તો આપણું સત્ત્વ, આપણી બહાદુરી એમાં જ રહેલી છે કે એ સરકારની નિશાળોમાંથી તરત નીકળી જવું.

સંપૂર્ણ અસહકાર કેમ નહિ ?

આચાર્ય મહારાજે તમને બતાવ્યું કે કેટલોક સહકાર તો અનિવાર્ય છે, જ્યારે કેટલુંક આપણે તરત ખેંચી લઈ શકીયે તેમ છીયે. કેટલાક પ્રકારની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાને માટે તો આખા દેશનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. એવો દેશનો ત્યાગ કરવાનોયે વખત આવે, ન આવે એમ હું કહેતો નથી. પણ આજે એવો વખત નથી આવ્યો એટલે એ આપણે નહિ તપાસીયે. આપણે જે તપશ્ચર્યા કરીયે તે આપણા પોતાના કામ પૂરતી જ કરવી જોઇયે. આપણે જેટલી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય અથવા જેટલા રોગમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તેટલી જો એક દિવસના ઉપવાસથી થઈ શકતી હોય તો બે દિવસ ઉપવાસ કરે તે બેવકૂફ કહેવાય. જે તપશ્ચર્યા આપણે ઠરાવી છે તેટલીથી આપણું કાર્ય થઇ જતું હોય તો વધારે કરવી ન જોઇયે. એ જ જવાબ તાર, રેલવે વગેરેના સહકારને વિષે છે. જે સહકારથી આપણું તેજ હણાય છે, જે સહકારથી સરકારની પાસે આપણે ઇચ્છાપૂર્વક દાન લઇયે તેનો ત્યાગ તરત કરવો જોઇયે: તેવો સહકાર સરકારી નિશાળોમાં જવું એ છે. અત્યારે સારે નસીબે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય થયું છે. આપણા આચાર્ય અને અધ્યાપકો જેવા બધે ઠેકાણે નથી હોતા. હું અહીંની ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસરો જોડે તેમની સરખામણી કરવા નથી માગતો. એ તો થોડા વખતમાં એની મેળે થઈ જશે. રાષ્ટ્રીય શાળા ન ખુલવાથી હજી સુધી કૉલેજ ન છોડનાર વિદ્યાર્થીઓને હવે પહેલાં હતો તેવો સમય નથી રહ્યો. હવે તેઓ એમ નહિ કહી શકે કે નવું વિદ્યાલય નહિ ખુલે તો શું થશે ? તેમણે તો હવે તરત જ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ જવું જોઇયે.

બંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાનો મોહ

મેડિકલ કૉલેજના એક વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું કે અમારે અસહકાર કરવો હોય તો શું કરવું ? મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં બે પ્રકાર છે. તેમાં જે ફી ભરીને ભણનારા છે તેઓ તો આવતી કાલે જ ઉઠી જાય. પરંતુ જેઓ સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ લઇને

ભણતા હોય અને અમુક મુદતમાં એ રકમ પાછી આપી દેવાની કે અમુક વર્ષ સરકારની નોકરી કરવાની જેમણે બંધણી કરી હોય તેવાઓને આજે જ કૉલેજ છોડવાની સલાહ હું આપતો નથી. પ્રજાની પાસેથી જે પૈસા આપણે એકઠા કરીયે છીયે તેમાંથી તેમને હું પૈસો નહિ આપી શકું. તેઓ એટલી રકમ બીજે કયાંકથી મેળવી એ સરકારને ભરી દઇને પોતાની મેળે પોતાની મુક્તિ મેળવી શકે તો મેળવવી એ તેમનું કર્તવ્ય છે. પણ પોતાની ગાંઠના પૈસાથી ભણનાર વિદ્યાર્થીઓનો સવાલ મારી પાસે વધારે જોરથી આવી પડેલો છે. આપણને વૈદું શીખવાની બીજી સગવડ મળે કે ન મળે તોપણ જે વિદ્યા લેતાં આપણી સ્વતંત્રતા દૂર જશે એમ લાગે તેવી વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો જ જોઇયે, ને એવી સગવડ ન મળે ત્યાં સુધી એ વિદ્યાના મોહનો ત્યાગ કરવો અને બીજા કોઇ ધંધામાં રોકાઇ જવું. આ પ્રજા જો શહુર વિનાની બની જશે તો વિદ્યા મેળવીનેયે શું કરી શકવાની? વિદ્યાના મોહને હું વખોડતો નથી. વિદ્યાનો મોહ હોવો એ જુવાનનો ધર્મ છે; એ મને સ્વીકાર્ય છે. પણ એ મોહની ખાતર આપણા દેશને—આપણા ધર્મને હોમવો નહિ જોઇયે.

सा विद्या या विमुक्तये

મોક્ષદાયી વિદ્યા

જે વિદ્યાથી ધર્મને સાચવી શકીયે તે જ વિદ્યા. આ વિદ્યાપીઠમાં એ જ સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવેલું છે. તે સૂત્ર મને બહુ સરસ લાગ્યું છે. सा विद्या या विमुक्तये જેનાથી મુક્તિ મળે તે વિદ્યા. મુકિત બે પ્રકારની છે. એક મુકિત દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટો કરવાની તે. એ થોડા વખતને માટે હોય. બીજી મુકિત સદાને સારૂ છે. મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીયે તે મેળવવો હોય તો દુન્યવી મુકિત પણ હોવી જોઇયે જ. અનેક ભયમાં રહેલો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે. જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર થાય છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય છે, તે વિદ્યા રાક્ષસી છે, તે વિદ્યા અધર્મ્ય છે. સરકારી વિદ્યાલયમાં મળે છે તે વિદ્યા ગમે તેવી હોય તોયે ત્યાજ્ય અને રાક્ષસી એવી સરકાર મારફત મળતી હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

માબાપો અને વિદ્યાર્થીઓ

માબાપની આજ્ઞા અને અંતરનો અવાજ

વિદ્યાર્થીઓએ માબાપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું કે નહિ એ વિષે હવે હું વિદ્યાર્થીઓને કહીશ. તમારો પરમ ધર્મ છે કે તેમની આજ્ઞાનું સુંદર રીતે પાલન કરવું. પણ માતાપિતાની આજ્ઞાના કરતાં પણ તમારા અંતરનો નાદ વધારે છે. તમારા અંતરનો નાદ જો તમને એમ સંભળાવે કે માબાપનાં વચન કેવળ નબળાઇનાં જ છે, સરકારી શાળા છોડવી એમાં તમારો પુરુષાર્થ રહેલો છે, તો માતપિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ તમે સરકારી શાળાને છોડજો. પણ એવો અંતરનો નાદ કોને હોય ? મેં આગળ ઘણીવાર કહેલું છે તે જ ફરીથી કહું છું કે જે માણસની અંદર વિનય ભર્યો હોય, જેણે હમેશાં આજ્ઞાનું પાલન કર્યા કરેલું હોય, જેણે નીતિના કાયદા સમજી લીધા હોય અને પાળ્યા હોય, તે જ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે. જે દયાધર્મને પોતાના જીવનમાં પ્રધાનપદ આપે છે,

જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને પોતાની ઈન્દ્રિયો પર કાબુ મેળવ્યો છે, જેણે નથી પોતાના હાથપગને મેલા કર્યાં કે નથી પોતાના મનને મેલું કર્યું, જેણે અસ્તેયવ્રતને પાળ્યું છે, જેણે અનેક પ્રકારના લોચા ભેગા કરીને પરિગ્રહ નથી કર્યો, તે જ કહી શકે કે મારા અંતરનો આ અવાજ છે. તમે ગાંધીનો અવાજ લઇને તમારાં માબાપ પાસે ન જજો. તમારો પોતાનો જ અવાજ લઇને તમે તમારાં માતાપિતા પાસે જજો અને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને કહેજો કે અમારાથી તમારી આજ્ઞા નહિ પળાય.

એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે મેં માબાપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને સરકારી શાળા તો છોડી, પણ હવે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં મારે ન જવું એમ તેઓ કહે છે. મેં તેને સલાહ આપી કે એ આજ્ઞાનું તો તમે જરૂર પાલન કરો. માબાપને લાગતું હોય કે નવા વિદ્યાલયમાં મળશે તે વિદ્યાથી નુકસાન થવાનું છે અને તેથી એ વિદ્યાને રોકવા ઇચ્છે તો તેવું ઈચ્છવાનો તેમનો હક છે, અને એવી આજ્ઞા માનવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. માબાપ નવી વસ્તુથી, જો તે તેમને ખોટી લાગે તો, છોકરાંને રોકી શકે છે. મેલ ઉપાડવાની ફરજ તેઓ ન પાડી શકે. દરેક વિદ્યાર્થીએ આ બાબતમાં પોતાનો ધર્મ શો છે તે જોઇ લેવો, અને ત્યારપછી જે પોતાનું કર્તવ્ય લાગે તે માબાપ કે સરકાર કોઇ પણ વિરોધ કરે તોપણ કરવું. તેમ કર્યા વિના દેશ ચડી નહિ શકે.

મુંબઇનો બનાવ

શરમના પોકાર

હવે હું તમને મુંબઇમાં બનેલા એક બનાવ વિષે કહું છું. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શરમ શરમના પોકાર કર્યા. તેવા અવાજ કરનારાઓમાં ભાઇ નિમકર પણ હતા. મુંબઇની સભામાં મેં મિસિસ બેસંટના અપમાન ઉપર ભાર મુકયો હતો. જેમણે અસહકારનો અંગીકાર કર્યો છે તેવા કોઇ વિદ્યાર્થી પાસેથી હું શાન્તિનો ભંગ જોવાને ન ઇચ્છું. અસહકાર કરનારે તેનાં ત્રણ પદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેમાં પહેલું પદ છે કે શાન્તિને તમે હૃદયમાં નોંધી રાખજો કે નથી આપણે શાન્તિનો ભંગ કરવો, નથી કોઇને ગાળ દેવી, નથી ગુસ્સો કરવો, નથી કોઇને તમાચો મારવો કે નથી શરમ શરમના અવાજો કરવા. એમ થાય ત્યાં સુધી કોઇનાથી આ લડતમાં ન જોડાઈ શકાય. મેં ભાઇ નિમકરને કહ્યું કે તમે શાન્તિનો ભંગ કર્યો છે. તમને મિસિસ બેસંટ કે ભાઇ પુરુષોત્તમદાસે કે ભાઈ સેતલવાડે ભલે ગમે તેટલો અઘાત પહોંચાડયો હોય, છતાં શેમ શેમ કરવું એ તમારો ધર્મ ન હતો. તમારો ધર્મ તો એ હતો કે શાન્ત રહેવું અથવા શાંતિપૂર્વક સભામાંથી ચાલ્યું જવું. ભાઇ નિમકર મારી વાત સમજી ગયા અને તેમણે ભરી સભામાં તે માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી. જે પોતાની ભૂલો કબૂલ કરે ને તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરે તે ખરો બહાદુર છે. એમ કરીને ભાઇ નિમકર આગળ વધ્યા છે.

ત્રણ પદ

અસહકારનાં ત્રણ પદ

તે જ પ્રમાણે તમારી પાસેથી—ગુજરાત કૉલેજમાં જાઓ છો તેમની પાસેથી તેમજ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયા છો તેમની પાસેથી—ઇચ્છું છું કે તમે તમારો ધર્મ ન

મુકો. અસહકારની પ્રતિજ્ઞાનાં ત્રણ પદ છે. પહેલું પદ છે શાન્તિ. અસહકાર શાન્તિમય, તલવાર વિનાનો હોવો જોઇયે. જીભ પણ તલવાર છે, હાથ પણ તલવાર છે અને લોખંડનો ધારવાળો ટુકડો પણ તલવાર છે. બીજું પદ તાલીમ કે સંયમ છે, અને ત્રીજું યજ્ઞ છે. આપણે વિશુદ્ધ હોઇયે ત્યારે યજ્ઞ—બલિદાન કરી શકીયે. બલિદાન આપ્યા સિવાય કોઇ પવિત્ર—વિશુદ્ધ બની શકે નહિ અને વિશુદ્ધ ન બનો ત્યાં સુધી તમે તમારી શાળા ન છોડજો. અહીં આજ લગભગ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમનાથી—પાંચ જ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો તેટલાથી પણ વિદ્યાપીઠ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. તેનો પાયો પવિત્ર હશે તો એ પાયાની ઉપર સ્વરાજ્યની સ્થાપના થશે. જેણે પોતાની વિશુદ્ધિ કરી નથી તે આ પવિત્ર પાયાની વિશુદ્ધતામાં ઉમેરો કરશે નહિ, પણ તેને નામોશી લગાડશે. માટે આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓને હું કહું છું કે તમે આ અસહકારનાં ત્રણે પદોનું પાલન કરવા ન ઇચ્છતા હો તો તમે તેનો ત્યાગ કરજો.

માબાપોને

આ સભામાં આવેલાં માબાપોને હું કહું છું કે તમે રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌માં હાજર હતાં, તેના ઠરાવો તમે ઉંચા હાથ કરીને પસાર કર્યા છે, તમે કૉંગ્રેસને પણ માનનારાં છો, તમે તમારી જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે સમજો. તમે તમારા છોકરાઓ ઉપર આઘાત ન કરો. તમે હિન્દુસ્તાન ઉપર આઘાત ન કરો. તમારાં દીકરાદીકરી યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવશો નહિ, પણ તેમને આશીર્વાદ આપજો અને તેમને આ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં તમારા આશીર્વાદ સહિત મોકલજો. તેમ નહિ કરો તો તમે તમને પોતાને લજાવશો, ગુજરાતને લજાવશો, ગુજરાત અને તેથી હિન્દુસ્તાન નબળું છે એમ સિદ્ધ કરસો. માબાપોને

ઉપસંહાર

ગુજરાતે આજ લગી રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં કદાપિ આટલો ભાગ નથી લીધો. આજે ગુજરાતે હવે રાજ્યપ્રકરણમાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેનો તે નિશ્ચય ચાલુ રહો અને તેથી ગુજરાત અને સમસ્ત હિન્દુસ્તાન ઉજ્જવળ થાઓ. તમારામાં સત્ય કે વીરતા ભલે ન હોય પણ તમારાં છોકરાંઓમાં સત્ય આવ્યું હોય, વીરતા આવી હોય, તો તમે તેને અવશ્ય પોષજો. એટલી શકિત ઇશ્વર તમને આપો એવી પ્રાર્થના કરીને હું વિરમું છું.

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

[પૃ. ૬૫૫ થી ચાલુ]

પુણ્યતીર્થ

તા. ૫મીએ બપોરે ગાંધીજીને સ્વ. તિલક મહારાજના ગાયકવાડ વાડામાં લઇ જવામાં આવ્યા. ગાયકવાડ વાડો એ તો એક તીર્થ જ છે. તિલક મહારાજ જે ખંડમાં ઉઠતા બેસતા તે ખંડમાં ગાંધીજીને રા. કેળકર લઇ ગયા. એ ખંડ અમે ચાર મહિના ઉપર જોયો તિલકના ધામમાં ગાંધી

હતો તેવો ને તેવો જ આ વખતે પણ હતો. પણ આ વખતે ત્યાં અમને કોઇ અજબ શૂન્યતા લાગી. મહારાજના પુત્રોએ સૌનું સ્વાગત કર્યું, બધાને તિલક મહરાજની પ્રિય સોપારી આપી, ગાંધીજીને તિલક મહારાજની પ્રતિમાવાળો એક ચાંદીનો ચાંદ પહેરાવ્યો, અને એ સોપારી જે ચાંદીની દાબડીમાં રહેતી તે દાબડી પણ ગાંધીજીને એનાયત કરી. આ બધું ગાંધીજીને બહુ વ્હાલું લાગ્યું. આ ચાંદ અને દાબડી તેઓ તે દિવસથી સદા પોતાની પાસે જ રાખે છે.

નેતાઓની અશ્રદ્ધા

મહારાષ્ટ્રના નેતાઓની અશ્રદ્ધા

આ પછી બીજા જ ખંડમાં સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓની ખાનગી સભા રાખી હતી. રાષ્ટ્રીય પક્ષના ઘણાખરા સ્થાનિક નેતાઓ હાજર હતા. કાર્ય શી રીતે લેવું તે વિષેની વાતો કરતાં વધારે વાતો શંકાઓ અને મુસ્કેલીઓ વિષે ચાલી. કેટલાકને શાળાત્યાગની આવશ્યકતા વિષે શંકા હતી, કેટલાક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાના પક્ષમાં હતા, બધાયને નાણાંની ભીડ એ મોટામાં મોટું નડતર લાગતું હતું. ગાંધીજીની બધી દલીલ તો અહીં નહિ આપું, પણ તેનો સાર આપીશ. તેમણે પ્રથમ જણાવ્યું કે શિક્ષણ સારૂં હોય યા નરસું હોય તેનો પ્રશ્ન નથી; ચાલુ પ્રથામાં ખામી હોય યા ન હોય તે પ્રશ્ન નથી; જે સરકારે આપણને જખમ કર્યા છે તે સરકારના છત્ર તળે શિક્ષણ લેવું એ પાપ છે એ વાત છે. બીજી વાત તેમણે એ જણાવી કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી કેવી સ્થિતિમાં રાહ જોઇ શકાય કે જ્યારે આ સરકાર સભ્ય હોય; આ સરકાર તો સભ્ય રહી નથી અને એ અસભ્ય સરકારના કરતાં કોઇ પણ સ્થિતિ બહેતર છે. નાણાં ન મળી શકે એ વાત તો શ્રદ્ધાની જ હતી. પ્રખર બુદ્ધિ અને અપ્રતિમ સ્વાર્થત્યાગના ધામ મહારાષ્ટ્રમાં કાંઇ ઉણપ હોય તો તે શ્રદ્ધાની જ છે એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. જે વસ્તુને તિલક મહારાજે પોતાનો ધર્મ બનાવ્યો હતો અને જેનું રટણ કરતા તેઓએ દેહ છોડયો તે સ્વરાજ્યને ધર્મ બનાવવાની ગાંધીજીએ માગણી કરી. શ્રદ્ધા વિષે કહેતાં તેઓએ લગભગ એમ કહ્યું કે તમે આંખ મીચીને શ્રદ્ધા રાખો—I want you to be reckless in faith. બધા છોકરાઓ એકી વખતે શાળાઓ ખાલી કરે તો પછી તેમને માટે શી રીતે વ્યવસ્થા થાય, ભીખ માગીને કરી શકીયે ? — આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ નીકળશે તો તો અધ્યાપકોને નીકળ્યા વિના ચાલવાનું છે ? અને બધા અધ્યાપકો નીકળ્યા એટલે તો આખો દેશ હાલી ઉઠશે. આખો દેશ આમ હાલી ઉઠે તો શું હિન્દુસ્તાનમાં બધી પ્રવૃત્તિને પહોંચી વળવાને માટે નાણાં છે ?—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, આટલી જાગૃતિ થશે તે દિવસે રામનાથ કાળી કામળીવાળા પોતાના ખજાનામાં એકે પૈસો દાબી શકશે ખરા કે ? રા. કેળકરનું આથી સમાધાન બહુ થયું હોય એમ ન જણાયું. તમારો તો આવો સીધો હિસાબ છે, અમારો નથી, અમને ગમે તે ધર્માદા ખાતાંઓમાંથી પૈસા કાઢવા સહેલા નથી લાગતા, એમ તેમણે જણાવ્યું. આ અશ્રદ્ધા લગભગ બધાયે નેતાઓમાં જણાતી હતી. પણ એ અશ્રદ્ધા નિષ્કારણ છે. એ વાતની સાબીતી તો પૂનામાં જ મળી રહી હતી. તે તરફ હવે આપણે વળશું.

'પ્રાતઃસ્મરણીય ભગિનીઓ'

પૂનાની સ્ત્રીઓ આગળ

તા ૯ઠ્ઠીએ બપોરે સ્ત્રીઓની સભા કિર્લોસ્કર નાટકશાળામાં રાખેલી હતી. નાટકશાળાની નીચેની બધી જગ્યા તથા ઉપરની બન્ને ગૅલેરીઓ સ્ત્રીઓથી ભરેલી હતી. એક તસુ પણ જગ્યા ભાગ્યે જ ખાલી હશે. ચન્દ્રને જોઇ સાગર ઉલટે તેમ આજે ભરતી ચડી હતી. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી બધા વર્ગોની બધી વયની સ્ત્રીઓ હતી. એક સુંદર પદથી કાર્યનો આરંભ થયો. તેમાંની કેટલીક કડીઓ તેની સાર્થકતા જણાવવા માટે અહીં આપી દઉં :

दिन आले दुर्धर भारत भूला
संकटीं या तारक तुम्हीं जनतेला
प्रभु देवो यश या सत्कार्याला ॥ चाल ॥
जाउं द नशिबाचें हें पारतंत्र्य विलयाला ॥
मान्य असो स्वागत०

जरी आमुचा बाल तिलक आजि गेला
अवचित हा घात जनांचा झाला
तरि आतां भार तुम्हांवर आला ॥ चाल ॥
ठेउनियां विसरुं आम्हीं या तिलकनिधनदुःखाला ॥
मान्य असो स्वागत०

ગાંધીજીએ બહેનોને 'પાતઃસ્મરણીય' કહીને સંબોધી અને લગભગ પોણો કલાક સુધી જે ઉદ્બોધન કર્યું તેમાંના વિશિષ્ટ ઉદ્ગાર માત્ર અહીં આપું છું:

"હું જાણું છું કે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને બીજી બધી કોમોનો ધર્મ આપણી સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સ્ત્રીઓ ધર્મ તજશે તે દિવસે આપણો ધર્મ નષ્ટ થઇ જશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં રાજા અને સ્ત્રીઓ ધર્મ છોડે છે ત્યાં દેશ નષ્ટ થાય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓએ ધર્મ તદ્દન નથી છોડયો, પણ રાજાએ તે છોડયો છે. આપણે ત્યાં જે રાજ્યાધિકાર ચાલે છે તે રાવણરાજ્ય જેવો છે—તે રાક્ષસીરાજ્ય જેવો છે." ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોનો ઉલ્લેખ કરીને તેઓ બોલ્યા : "આ સલ્તનત મર્દોને નામર્દ બનાવી રહી છે. આપણે નામર્દ ન હોત, સ્ત્રીઓ વીર પુરુષો પેદા કરત તો અત્યાચારો અસંભવિત થાત. પણ મને અફસોસ છે કે આજકાલ આપણા દેશમાં આપણા મર્દો નામર્દ થઇ ગયા છે. હું હિન્દુસ્તાનની માતાઓ પાસે અશ્રુપાત ચાહું છું. તેઓ મર્દો પેદા ન કરે ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે. + + + પણ મર્દો પેદા કેમ કરાય? જ્યારે સ્ત્રીઓના દિલમાં હિંમત આવે, ભક્તિ આવે, શ્રદ્ધા આવે, ઇશ્વર તેમના હૃદયનો પતિ બને, તેઓ ઇશ્વરથી જ ડરતી થાય, મનુષ્યથી ડરતી મટે, તો જ હિન્દુસ્તાનમાં મર્દો પેદા

થાય. + + + રાવણરાજ્યને બંધ કરવું હોય તો રામરાજ્ય પેદા કરવું જોઇયે. રામરાજ્ય મેળવવાની તાકાત તો જ્યાં સુધી બહેનોએ પાર્વતી કૌસલ્યાના જેટલાં તપ નથી કર્યા, દ્રૌપદી દમયંતીના જેટલું ધર્મપાલન નથી કર્યું, ત્યાં સુધી કેવું ? ત્યાં સુધી મર્દો પેદા થવા અશક્ય છે.'' આ પછી અમૃતસરની જે સ્ત્રીએ પ્રભાતમાં આવી દેશને 'જીતેન્દ્રિય' બનાવવાની ગાંધીજી પાસે માગણી કરેલી તેનો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો અને પોતાની ભિક્ષા માગવી શરૂ કરી. પ્રથમ ભિક્ષા પવિત્રતાની માગી, બીજી ભિક્ષા મુસલમાનો માટે દ્વેષ કાઢી નાંખવાની કરી, ત્રીજી ભિક્ષા રાવણરાજ્યની શાળામાંથી બાળક બાળકીઓ ઉઠાવવાની માગી, અને ચોથી ભિક્ષા સ્વદેશીધર્મના પાલનની માગી, અને પાંચમી ભિક્ષા ત્યાગ—અલંકાર આભૂષણાદિ તથા દ્રવ્ય—ની માગી.

મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધા

આ માગણી થતાંની સાથે જ જે દૃશ્ય બની રહ્યું તે વર્ણવવાને કવિની કલમ જોઇયે. અમદાવાદ, ડાકોર, વગેરે સ્થળોની બહેનોએ પોતાનાં આભૂષણો આપી દીધેલાં જોયાં છે, પણ પૂનાએ આ સ્થળોને ભૂલાવ્યાં એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. મંગલારંભ એક પારસી બહેને પોતાની સોનાની બંગડી આપીને કર્યો; અને પછી તો એક બે ત્રણ એમ બંગડીઓ જાદુગરના ખીસ્સામાંથી જેટલી ઝડપથી નીકળે છે તેમ નીકળવા માંડી. બંગડીની સાથે ગળાની કંઠીઓ, એરિંગો, વાળનાં ફુલો, રૂપીયા ઉમેરાયાં. સ્ત્રીઓ માંહોમાંહે નાણાં ભેગાં કરીને આપી રહી હતી. ઉપરની ગૅલરીમાંની બહેનોએ કોઇ ભાઇનું ઉપરણું લઇ તેમાં ઉઘરાણું કરી તે ઉપરણું ઉંપરથી લટકાવ્યું. આમ પૈસા અને દાગીનાની લગભગ અર્ધો કલાક સુધી છોળ ઉડી. ગાંધીજીએ રા. હરિભાઉ ફાટકને કહ્યું, " હજુ દખ્ખણમાં શ્રદ્ધા નહિ આવે તો ક્યારે આવશે ?'' પણ આ દૃશ્ય લાંબો વખત નિરખ્યા કરવાનું ભાગ્યમાં ન હતું. અમારે તો તરત વાઇ અને સતારા જવા માટે મોટર પકડવાની હતી, એટલે રા. હરિભાઉ ફાટકને એ છોળ સંકેલવાનું કહી અમે આ 'પ્રાતઃસ્મરણીય' બહેનોની રજા લીધી. રસ્તે રા. કેળકર ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ તો જે અલૌકિક દૃશ્ય તેઓ જોઇ આવ્યા હતા તેનો તેમને ચિતાર આપ્યો. રા. કેળકર માની નહિ શક્યા. તેમને પણ ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે " સ્ત્રીઓને જોઇને તો તમે શ્રદ્ધાવાન થાઓ. "

અપૂર્ણ]

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૨૧–૧૧–૧૯૨૦

હિંદુમુસલમાનને–

મારા મહેમદાવાદના ભાષણથી કંઇ ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી મેં સાંભળી છે. તે ભાષણનો જોઇતો ભાગ મેં તો આ લખતી વેળા જ વાંચ્યો. તેમાં એક જ અગત્યની ભૂલ જોઉં છું. 'સાધુ મને મળ્યા' એમ મારા ભાષણના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. એ પ્રમાણે બોલ્યાની મને ફામ નથી. પણ બોલવામાં જીભની ભૂલ થઇ ગઇ હોય. મને સાધુ મળ્યા જ નથી. એટલા દોષને સારૂ હું ક્ષમા માગું છું. હકીકત આ છે: મારી પાસે તેમના બે માણસો આવ્યા ને તેમણે મને સાધુનો સન્દેશો આપ્યો કે મને તેઓ બોલાવે છે. મેં આ વેળા બનેલી હકીકત સાંભળી લીધી હતી. મેં કહ્યું કે મને તો જવાનો વખત જ નથી, પણ જો સાધુ પધારશે તો મળીશ. મેં તેમને વધારામાં એમ કહેડાવ્યું કે 'તમે સાધુવેશમાં સાધુને ન શોભે એવું કાર્ય કર્યું છે એવો મને ભય છે. સાધુવેશ છોડીને જ આવશો તો સારૂં છે. સાધુઓની પાસેથી હું નિર્ભયતા ને દયાના પાલનની આશા રાખું છું. સાધુઓની પાસેથી હું એવી આશા નથી રાખતો કે તેઓ હિન્દુ ધર્મના પોતપોતા માંહેના ઝગડામાં મુસલમાનોને વચમાં નાંખે, કે જેમ સાધુએ આ મોલવીને નાંખ્યા જણાય છે. આ સંદેશાથી પણ ખળભળાટ થયેલો જોઉં છું. છતાં આ સંદેશાને અને મારા ભાષણને હું વળગી રહું છું. બકરાને વિષે બનેલો બનાવ હું ગંભીર માનું છું. તેનું પરિણામ ગંભીર નથી આવ્યું એ આપણું સદ્‌ભાગ્ય સૂચવે છે. અનેક નિર્દોષ જીવોને બચાવવાની સાધુની જરૂર ફરજ છે. પણ સાધુઓથી પોતાની સાધુતાથી—તપશ્ચર્યાથી જ તેમ થઈ શકે. સાધુ શરીરબળથી કે તેવા બળના દેખાવથી જીવોને ન બચાવી શકે. વળી તેઓ ધાર્મિક ઝગડામાં મુસલમાનોના બળનો ઉપયોગ ન કરી શકે. મુસલમાનો એકબીજાની સાથે લડતા હોય તેમાં હિન્દુ કોઇનો પક્ષ લઇને બીજાને કેમ દબાવે? જો દબાવે તો હિન્દુને નામોશી છે, ને મુસલમાનોને તો મરવા જેવું થાય. જેમ આપણે આપણી વચ્ચેના દુનિયાદારી ઝગડાઓમાં અંગ્રેજોને વચ્ચે નાંખીને રાજ્ય ગુમાવ્યું તેમ આપણે જો ધર્મના અંદરઅંદરના ઝગડામાં મુસલમાનને નાંખીએ કે મુસલમાન હિન્દુને નાંખે તો બન્ને પોતાનો ધર્મ ગુમાવે. બકરાનો હોમ કરનાર હિન્દુ, મુસલમાનની મદદ માગી પોતે બીજા હિન્દુઓની સામે થઇને બકરો મારે તો બીજા હિન્દુની શી વલે થાય?

સાધુનો ધર્મ

હિન્દુમુસલમાનના ધાર્મિક ઝગડા

આપણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે ખરા દિલનો ભાઇચારો દાલખ કરવા માગીયે છીયે; તેમાં અમદાવાદના બનાવથી વિઘ્ન આવ્યું છે એમ મારી માન્યતા છે. એ વિઘ્નની અસર આજે ભલે ન જણાય, પણ તેવાં વિઘ્ન આગળ ઉપર વધે નહિ તેથી મેં હિન્દુમુસલમાન બન્નેને ચેતવ્યા છે.

પાખંડી મોલવી

હવે મોલવી વિષે. તેમને તો મેં પાખંડી જ માન્યા છે. મારી પાસે તેમણે કહ્યું તે એક હતું; જે પત્રિકા કેટલાક મુસલમાન ભાઇઓના નામે બહાર પડી છે તે વળી જુદું જ સૂચવે છે. તેમાં જે વાતો મોલવીની સાથે થયાનું લખ્યું છે તે તો તદ્દન બનાવટી છે. તે મોલવીએ મારા નામનો દુરુપયોગ કર્યો એટલું જ કહેવાની મારી મતલબ હતી. તેમને કે કોઇને અમદાવાદમાંથી કાઢી મુકવાનો મને શો અધિકાર? પણ તે મોલવીએ મને તો પોતાનો મુરબ્બી હોવાનું કહ્યું. તેથી મેં તેમને સલાહ આપી કે તમે મારી સલાહ માનો તો અમદાવાદ છોડી જજો. તેમને કે કોઈ મુસલમાનને ખિલાફત કમિટીને નામે કે મારે નામે અમારી પરવાનગી વિના કામ કરવાનો હક હોય જ નહિ. એ મોલવીની ઉપર મારો વિશ્વાસ તો જરાયે નથી. તેમની પાસે ખિલાફત કમિટીએ આપેલું કશું અખત્યારપત્ર નથી. એટલે મારી દરેક મુસલમાનને સલાહ છે કે તેમણે તે મોલવીનું કે બીજા કોઇનું જેને ખિલાફત કમિટી તરફથી અધિકાર ન હોય તેનું સાંભળવું ન જોઇયે.

મુસલમાનો ખિલાફતનું ભારે કામ, ને હિન્દુમુસલમાન સ્વરાજ્યનું કામ, જ્યાં સુધી બન્ને નિર્ભય, હિમ્મતવાન, સ્વાર્થત્યાગી ને સાચા નહિ બને ત્યાં લગી નથી કરી શકવાના. તેથી તેઓએ હંમેશાં સાવધાનીથી ચાલવાની જરૂર છે. મહાન લડતોને અંગે સદાયે પાખંડો ચાલ્યા કરે છે. તે બધાં પાખંડોમાંથી બચવું એ આપણી ફરજ છે.

સ્વરાજ્યની શરતો અને અસ્પૃશ્યનીતિ

વિદ્યાપીઠ અને અન્ત્યજો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક નિર્દોષ ઠરાવથી અમદાવાદ, મુંબઇ વગેરે જગ્યાએ ખળભળાટ મચી રહ્યો છે. વિદ્યાપીઠે જે ઠરાવ કર્યો છે તે એ છે કે જે કોઇ શાળા કેવળ અંત્યજોનો બહિષ્કાર કરે તેને માન્ય ગણવામાં નહિ આવે. આ ઠરાવ વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતને લઇને જ થયો છે. છતાં એ ઠરાવથી ઘણા હિન્દુનાં મન દુખાયાં

છે ને તેઓમાંના કેટલાક મને સલાહ આપી રહ્યા છે કે મારે આ વાત ચર્ચવી નહોતી જોઇતી. કેટલાક કહે છે કે અસ્પૃશ્યતા વિષેના મારા વિચારો મારા હિન્દુપણાને બટ્ટો પહોંચાડે છે. બીજા કેટલાક એ વિચારોને સારૂ મારો ચુસ્ત સનાતની હોવાના દાવો રદ કરે છે. હું મને ચુસ્ત સનાતની કેમ માનું છું તેનાં કારણો હવે પછી તપાસીશ.

અત્યારે તો હું એટલું જ બતાવવા માગું છું કે વિદ્યાપીઠે પોતાના ઠરાવથી કંઇ નવો નિર્ણય નથી કર્યો. વિદ્યાપીઠ જો બીજો ઠરાવ કરત તો તે નવો નિર્ણય ગણાત. સરકારની શાળાઓમાં આજે અંત્યજ જાતિ કેળવણી લે છે. મુંબઇની ઘણી હાઇસ્કૂલોમાં તેવા વિદ્યાર્થીઓ છે. ગુજરાતની હાઇસ્કૂલોમાં પણ છે.

જો આજ લગી આપણે આવી નિશાળોમાં વૈષ્ણવ છોકરાંઓને મોકલતા આવ્યા છીયે તો પછી રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેમનો બહિષ્કાર કરી નવી રૂઢ દાખલ કરીશું ? અસ્પૃશ્યતાનો પુનરુદ્ધાર કરીને શું આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખીયે છીયે ?

રેલગાડીમાં, હોટલોમાં, અદાલતોમાં, મીલોમાં અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી; ત્યારે નિશાળમાં જ્યાં શિક્ષકની દેખરેખ નીચે સુઘડતાના નિયમો જાળવીને જ બેસી શકાય ત્યાં જ અસ્પૃશ્યતાને કાયમ રાખવી ?

મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદીને આપણે અસ્પૃશ્ય નથી ગણતા, અસ્પૃશ્ય ગણીને તેમને ભાઇ નથી બનાવી શકતા; તો પછી હિન્દુ ધર્મનું જ જે એક અંગ છે તેને—અંત્યજને રાષ્ટ્રીય નિશાળોમાં જેમાં ઇતર જાતિ આવી શકે તેમાં પણ અસ્પૃશ્ય ગણવા ?

મારી ઉપર એવો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે કે વિદ્યાપીઠ પાસે ઉપરનો ઠરાવ કરાવીને મેં પણ સરકારના જેવો જ જુલમ હિન્દુ સંસાર પર કરાવ્યો છે. આવો આરોપ મુકનારને નમ્રતાપૂર્વક યાદ દેવા ઇચ્છું છું કે હું તમને તમારા ધોરણ પ્રમાણે નિશાળો ચલાવતાં રોકવા નથી ઇચ્છતો; તમે મને ન રોકો. આમાં જુલમ શો ? ખરૂં તો એ છે કે મને રોકવાનો ઇરાદો કરી તમે જુલમ કરો છો. જેઓ રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા કરવામાં અસ્પૃશ્યતાને હાનિકારક માને છે તેને તેવી ચળવળ કરતાં તમે કેમ રોકી શકો ? બીજા આદર્શવાળી, અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ જાણનારી વિદ્યાપીઠો તમે પેદા કરો તેમાં કોઈ તમને નહિ રોકે. તેની અશક્યતા તમને રોકે એ જુદી વાત.

અસ્પૃશ્યતાનું પરિણામ

મારી દઢ માન્યતા છે કે અસ્પૃશ્યતા એ અધર્મ છે. હિન્દુ ધર્મની તે અતિશયતા છે. અતિશયતાને પોષવી એ દુરાગ્રહ છે; તેને તપશ્ચર્યા કરી દૂર કરવી એ સત્યાગ્રહ છે. સત્યનો આગ્રહ એ જ ધર્મ છે. રૂઢિએ માનેલ દરેક દોષને પકડી રાખવાનો આગ્રહ અધર્મ છે.

અસહકાર એ શુદ્ધિશાસ્ત્ર છે. આપણી વિશુદ્ધિ કર્યા વિના અસહકાર અશક્ય છે. જ્યાં લગી આપણે આપણા જ એક અંગને અસ્પૃશ્ય માનીયે છીયે ત્યાં લગી આપણે હિન્દુ પોતે અને આપણા પડોશી મુસલમાન ઇત્યાદિ પણ જે આજે અસ્પૃશ્ય બન્યા છીયે તે રહેવાના. મારી દઢ માન્યતા છે કે હિન્દુ સંસારની અધોગતિ અસ્પૃશ્યતાના દોષથી થયેલી છે. આપણાં પાપે આપણે જ અસ્પૃશ્ય બન્યા છીયે. આપણે ધર્મને બહાને અંત્યજને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા; સરકારે પણ ધર્મ માની આપણને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે. અને જેમ અંત્યજો તેમ આપણે પણ આપણા પર વિદેશીઓ તરફથી ચોંટાડવામાં આવતી અસ્પૃશ્યતાને સ્વાભાવિક માની સેવતા થયા છીયે. અને જેમ આપણે કહીયે છીએ કે અંત્યજ પોતે અસ્પૃશ્યતાને કલંક નથી માનતા, તેમ સરકાર પણ કહે છે કે આપણે તો આપણું નીચાપણું આપણો સહજ ધર્મ માનીયે છીયે, માત્ર કેટલાક ગાંધી જેવા વિપ્લવ કરનારા લોકો હિન્દીઓને ભમાવી તેમની સ્વાભાવિક ગતિને અધોગતિ તરીકે ગણાવે છે.

ગુજરાતી હિન્દુ સંસારને હું વીનવીને કહું છું કે તમે અસહકારમાં ભારે ભાગ લઇ રહ્યા છો તેને આ ચાલુ ખળભળાટથી અટકાવશો નહિ. અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ ગણીને તમે સ્વરાજ્ય નહિ જ મેળવો. તમે કહેશો કે તો અમને આ રાક્ષસી સરકાર પણ પ્રિય છે. આનો જવાબ એ જ છે કે રાક્ષસી સરકારના અમલમાં જેને તમે અસ્પૃશ્ય ગણો છો તેને તમે અસ્પૃશ્ય રાખી નહિ શકો; એટલું જ નહિ પણ આપણે બધા અંત્યજ બન્યા છીયે તે આપણી દયામણી સ્થિતિ વધારે દઢ બનવાની છે. આ સહજસિદ્ધ વાતને આપણે ભૂલવી ન જોઇયે.

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂંઠું)	૦–૬–૬	૦–૨–૦
આટલું તો જાણજો–ભાગ ૧ (લે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)	૦–૬–૦	૦–૧–૬
હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું? ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ)	૦–૮–૦	૦–૨–૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો)	૦–૬–૦	૦–૧–૬
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦–૮–૦	૦–૧–૬
आश्रमभजनावलि (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂંઠું.)	૦–૧૨–૦	૦–૨–૦
અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦–૧૨–૦	૦–૨–૦
श्रीमद् भगवद्गीता–मूळ (સુંદર સુઘડ ગુટકો)	૦–૮–૦	૦–૧–૦
વણાટશાસ્ત્ર (લેખકઃ શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂંઠું)	૦–૧૦–૦	૦–૨–૦
ગાંધીજીની જુબાની (હંટર કમીટીવાળી)	૦–૬–૦	૦–૧–૦
ખેડાની લડત (લેખકઃ શ્રી૦ શંકરલાલ દ્વા. પરીખ)	૧–૮–૦	૦–૫–૦
અસહકાર ('યુગધર્મ' કાર્યાલયનો સંગ્રહ)	૨–૮–૦	૦–૮–૦
રાષ્ટ્રગીત (ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો સંગ્રહ)	૦–૧૦–૦	૦–૨–૦
Young India (યં. ઈં. ના ગાંધીજીના લેખો)	૪–૦–૦	૦–૧૦–૦
સ્વદેશીનો પેરો (વિદેશી કાપડ સામેની ચોકીનું સ્વરૂપ)	૦–૪–૬	૦–૧–૦

બાલસાહિત્ય

ચણીબોર (બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ—સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૦–૫–૦	૦–૧–૦
રાયણ (ચણીબોરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦–૯–૦	૦–૨–૦
ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી) [સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ]	૦–૧–૬	૦–૦–૬
ચાલણગાડી—મોટી ,,	૦–૩–૦	૦–૦–૬

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય અમદાવાદ.